

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ:
ПОДІЇ, ФАКТИ, ІМЕНА**

Збірник статей та документів

У п'яти томах

Том 5

**КРИВОРІЖЖЯ У ТЕНЕТАХ
ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ**

УДК 94 (477.63) «19»
ББК 63.3 (4 УКР-4 ДНІ) 613-361
І-90

**Обласна редакційна колегія по підготовці й виданню
тематичної серії книг «Реабілітовані історією»:**

К.Ю. Примаков (керівник),
Н.Г. Першина (перший заступник керівника),
О.Г. Бажан, Є.І. Бородін, В.В. Іваненко (заступники керівника),
Н.О. Башмакова, Л.А. Гіренко, А.Л. Демура, І.Є. Дремлюга,
Н.І. Капустіна, Н.В. Киструська, І.О. Кочергін, О.І. Паук,
Л.Л. Прокопенко, М.П. Рябцев, С.І. Світленко, Р.К. Терещенко,
Н.М. Тітова, В.В. Ченцов, О.Б. Шляхов

У к л а д а ч і:

Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко,
Л. В. Дояр, Н. А. Печеніна

Рецензенти:

С.І. Світленко — д-р іст. наук, проф.;
В.В. Ченцов — д-р іст. наук, проф.;
О.Б. Шляхов — д-р іст. наук, проф.

Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: зб. І-90 статей та документів: у 5 т.— Дніпро: Науково-ред. центр Дніпропетровської обл. редколегії по підгот. й вид. тем. серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит».— Т. 5: Криворіжжя у тенетах політичних репресій / уклад.: Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко та ін.— 2017.— 220 с.

ISBN 978-966-2252-75-0

ISBN 978-617-7369-13-3 (Т. 5)

Видання висвітлює драматичні сторінки історії політичних репресій, що здійснювалися радянською тоталітарною системою на промислових підприємствах та навчальних закладах Криворіжжя у 30-х роках минулого століття проти технічної та наукової інтелігенції. На багатому фактичному матеріалі показано характер та особливості радянської репресивної політики у цьому промисловому регіоні в період індустріалізації під час «Великого терору».

Видання розраховане як на істориків, так і на широкий читацький загал.

УДК 94 (477.63) «19»
ББК 63.3 (4 УКР-4 ДНІ) 613-361

ISBN 978-966-2252-75-0
ISBN 978-617-7369-13-3 (Т. 5)

© КП НРЦ «Реабілітовані історією», 2017
© ПП «Монолит», оформлення, 2017

СУСПІЛЬНІ РЕПРЕСІЇ ЯК ФОРМА СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ: ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ У КРИВОМУ РОЗІ

Відновлена 1991 р. державна незалежність України ініціювала трансформацію свідомості політичної та інтелектуальної еліти, широких верств населення, висунула на порядок денний проблему пошуку ідентичності та самоідентифікації. Національна історична наука мала на меті довести свою самостійність і спроможність здійснювати серйозні наукові розробки. Однією з таких соціально значущих проблем, табуованою у колишньому Радянському Союзі упродовж багатьох десятиліть, стало дослідження політичних репресій тоталітарної доби. Роки «великого перелому», «революції зверху», яку здійснило сталінське керівництво, були одним з найдраматичніших періодів у житті українського народу. Глибокі деформації в усіх сферах життя суспільства, що відбулися в той час, ми відчуваємо й сьогодні.

До кінця 1980-х рр. в історичній науці майже не згадували жахливі 1930-ті, що обернулися мільйонами втрачених життів і скалічених доль наших співвітчизників, серйозним знекровленням нації, її моральною деградацією. Багатьом українцям тодішніх поколінь прищепили такі руйнівні риси характеру, як агресивність, безкомпромісність, злостивість. У сукупності ж ця своєрідна «grimуча суміш» сьогодні не тільки не сприяє досягненню порозуміння і злагоди в українському суспільстві, а, навпаки, нерідко виступає каталізатором загострення існуючих суспільних протиріч та конфліктів, соціально-політичної ситуації в країні загалом. Ось чому важливою передумовою забезпечення громадянського примирення в Україні є щонайменше налагодження «мирного діалогу» з минулим, усвідомлення на рівні національної пам'яті всього — звияжного і трагічного, що залишила по собі епоха «соціалістичного наступу».

Проблема «злочинів сталінізму», «політичних репресій» стала предметом відкритого обговорення після виступу Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова [1]. Оцінка сталінських репресій у 20—30-х рр. XX ст. здійснювалася партійним лідером на тлі економічних, політичних та соціальних досягнень у СРСР. Деформації партійні керівники вбачали лише у «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Така ж подвійність стандартів у оцінках політичних репресій простежувалася у доповіді першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького [2]. Проте, отримавши політичний дозвіл на проведення досліджень, науковці провідних історичних установ приступили до вивчення періоду 20—30-х рр. XX ст.

У визначення терміну «політичні репресії» на початку 1990-х рр. втрутилися політики, коли розгорілася боротьба між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії. Політичні репресії, голод стали тією козирною картою, яка активно використовувалася у політичній боротьбі за симпатії суспільства. Логічним завершенням цієї боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону «Про реабілітацію жертв

політичних репресій на Україні». За ним реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим Законом.

Зокрема, в Законі зазначалось: «Після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства» [3].

Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30—40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна «поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного та релігійного характеру.

Верховна Рада України засуджує репресії і відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям і гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись» [4].

Закон України визначив конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917—1991 рр. означало здійснення необґрунтованих політичних репресій. Постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. доповнила цей Закон, надавши тлумачення поняття «політичний мотив репресій» та «застосування репресій». В постанові було роз'яснено, що «політичний мотив репресій (стаття 1) — це застосування державою примусових заходів щодо противників Радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33-34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 року та в адміністративному порядку [5]. А також розтлумачено самий термін «застосування (піддання) репресій»:

— оголошення вироку, ухвали (постанови) судом першої інстанції або рішення (постанови) позасудовим органом про застосування кримінального покарання, відправлення у заслання та вислання без пред'явлення обвинувачення у конкретному злочині;

— винесення судом або позасудовим органом рішення про необґрунтоване застосування примусових заходів медичного характеру;

— винесення постанови про арешт та тримання під вартою в разі закриття справи на попередньому слідстві чи у судовому порядку;

— прийняття рішення місцевими органами влади, службовими особами чи громадськими організаціями про застосування репресії в адміністративному порядку» [6].

У 1992 р. з'явилася постанова №530 Кабінету Міністрів України «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією», розпочалася робота Головної та обласних редколегій «Реабілітовані історією». Програма об'єднала сотні істориків, архівістів, бібліотекарів, журналістів, краєзнавців, які вважали своїм громадянським обов'язком відновити пам'ять сотень тисяч загиблих громадян України, повернути родинам добре ім'я батьків, дідів та прадідів.

Багатотомна праця, яка не мала аналогів у світовій практиці, отримала широкий міжнародний резонанс. На різноманітних політичних та наукових форумах неодноразово відзначалося, що реалізація цього науково-дослідного проекту збагатить історіографію не лише фундаментальною науковою працею. Вона засвідчить демократичний шлях розвитку Української держави, успадкування кращих гуманістичних цінностей, вироблених людством протягом Усієї історії.

Головна мета цієї програми — всебічно і з сучасних позицій реконструювати феномен радянського тоталітаризму у контексті політичної практики Кремля, крізь призму національної трагедії українського народу створити поіменний мартиролог усіх мешканців республіки, кого попереднім і нашим чинним законодавством було офіційно реабілітовано й віднесено до категорії «жертв політичних репресій». І зроблено в рамках означеного проекту дійсно чимало, у тому числі на Дніпропетровщині, де завдяки виданню п'ятитомної (у восьми книгах) науково-документальної серії на регіональному рівні вирішена психологічно складна наукова та соціальна проблема.

Система влади і управління, що склалась у СРСР, незважаючи на свою надмірну заідеологізованість, а звідси й догматичну основу, не мала абсолютно застиглих форм, так чи інакше розвивалася, втрачаючи одні риси й набуваючи інші. Натомість незмінним залишилось хіба що одне: примат державного (раніше партійно-державного) над особистим і суспільним. За великим рахунком, саме наявність цього протиріччя породжувала насильство, репресії, до застосування яких держава, не вагаючись, вдавалася щоразу, захищаючи свої інтереси, тим паче у випадках, коли виникала реальна загроза ослаблення чи навіть втрати нею важелів управління, контролю за ситуацією в країні.

Можна виділити чотири ключові чинники, які й надали радянській владі тоталітарної суті.

По-перше, це ідеологія. Річ у тім, що проголошені більшовиками революційні ідеї були досить схожі з імперською ідеєю російського месіанізму (манія поширення власних цінностей і стандартів на весь світ шляхом «світової революції», ідея побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні тощо). Тобто, як зазначає Ю. Бондарчук, «тоталітарний устрій формувався на досить міцній і перевіреній основі, живлячись тривалою традицією та інтегруючи в собі нові конструктивні та революційні перетворення» [7].

По-друге, йдеться про теоретичні засади репресивної практики радянського режиму. Відомо, що більшовицька доктрина розглядала насилля фактично в трьох площинах: як знаряддя соціальної революції, як засіб радикального оновлення (трансформації) суспільства і як своєрідний механізм управління державою. Не випадково, мабуть, до словника «революційної фразеології» увійшли такі категоріальні дефініції і терміни, як «диктатура», «класовий ворог», «класова боротьба», «революційна необхідність», «світова революція» і т. ін.

По-третє, це ті реальні процеси, що відбувалися в країні і впливали на практичні дії влади. Насамперед масою на увазі тривалу, запеклу і виснажливу громадянську війну, котра сформувала безкомпромісне ставлення до людей за сумнозвісною формулою: хто не з нами, той проти нас. У такій морально-кліматичній площині координат народжувалися й зростали цілі покоління. До того ж правляча партія не тільки не допускала можливості існування опозиції щодо себе, а й усіяло стимулювала підозрілість, нетерпимість до представників «віджилого ладу», «буржуазних спеціалістів», різних «антирадянських елементів» у суспільній свідомості в цілому.

По-четверте, за допомогою репресій лідери держави намагалися вирішити певні політико-господарські завдання, що особливо виразно продемонстрував сталінський режим. За словом сучасного російського правознавця В. Куріцина, в 30-х роках ХХ століття влада прагнула «створити масову «армію» для використання дешевої напіврабської праці ув'язнених, як один із важелів форсування індустріалізації; вилучити із суспільства ті соціальні верстви і категорії населення, від яких можна було... чекати опору. «Державний терор у поєднанні з масовою ідеологічною обробкою сприяв мобілізації мас на виконання поставлених завдань, тобто на якнайшвидше проведення форсованої модернізації економіки, створення військово-промислового комплексу, а заодно й придушення усякого інакомумства, зміцнення диктаторської влади Сталіна» [8].

Карально-репресивна домінанта є однією з суттєвих особливостей тоталітарної моделі держави, виступаючи як випробуване і, будьмо відверті, вагомим підґрунтям реалізації її політичного курсу, розв'язання тих чи інших практичних завдань.

Питання генезису радянського тоталітаризму нерозривно пов'язане з проблемою жовтневих подій 1917 р. у Петрограді, прямим продовженням яких стала громадянська війна, та постійною ескалацією насильства.

Підвалини репресивної політики були закладені вже до літа 1918 р., після чого пішов процес її структурування та систематизації, на який прямо

вплинула загальна ситуація в країні. А вона була далеко не простою. Різко активізувалися антирадянські політичні сили. Шалений опір аграрним перетворенням і встановленню продовольчої диктатури чинило селянство. Один за одним спалахували заколоти, повстання, змови, акції непокори владі. Дедалі посилювався терор проти більшовицьких функціонерів у центрі і на місцях, вождів революції (вбивства В. Володарського, М. Урицького, замах на В. Леніна і т. ін.).

Щоб зберегти владу в таких умовах, більшовикам, схоже, не залишалось іншого вибору, як відповісти адекватними рішучими діями, що вони й зробили, на практиці довівши своє прагнення будь-якою ціною захистити завойоване. 5 вересня 1918 р. Раднарком ухвалив постанову, що увійшла в історію як постанова про червоний терор. Згідно з нею вводився інститут заручництва, створювалася мережа концентраційних таборів для ув'язнення ворогів радянської влади й використання їх як дешевої робочої сили (прообраз майбутнього ГУТАБу), передбачалося розстріляти найбільш активних учасників білого руху з опублікуванням їхніх імен тощо.

Вирішальна роль у практичному здійсненні накресленої репресивної програми відводилася органам ВНК, які сумлінно й бездоганно виконували директиви Кремля, ленінські настанови типу: «...будьте зразково нещадні»; «треба заохочувати енергію і масовидність терору...»; «якщо ви абсолютно впевнені, що немає сил для лютої і безпощадної розправи, телеграфуйте»; «розстрілювати, нікого не питаючи й не допускаючи ідіотської тяганини» і т. п. [9]. Не дивно, що ці та інші документи на довгі роки були сховані від «очей народу», дослідників у закритих архівних фондах, так і не побачивши світла у радянські часи, в тому числі не потрапили й до повного зібрання творів В. Леніна.

Влітку 1918 р., в умовах інтервенції й громадянської війни держава ввела смертну кару за вироками революційних трибуналів. Посилилася каральна діяльність Всеросійської і місцевих надзвичайних комісій — вони почали виносити постанови про застосування виключної міри покарання щодо контрреволюціонерів. Одночасно вводився ще один захід боротьби — заручництво. Право брати заручників надавалось ВНК і її місцевим органам, що являло собою акт державного тероризму. З 1919 р. почалося створення концентраційних таборів.

Одним з перших полігонів масованого утвердження більшовицьких принципів ідеологічного і політичного одноманіття, тотального контролю над людьми стала Україна, де становище в останні роки громадянської війни та після її закінчення залишалось вкрай складним і напруженим, стимулюючи наростання конфронтаційних тенденцій у суспільстві. Ситуація загострювалася розрухою, голодом, свавіллям властей.

Період непу певною мірою контрастує з «воєнно-комуністичною» добою. Як червоний терор був невід'ємною складовою попередньої політики, так і його певний спад, затухання у наступні роки прямо залежали від запровадження нового економічного курсу і реалізації в Україні політики «українізації» або «коренізації». Адже проголошені реформи неминуче вели

до демократизації, хоч і обмеженої, насамперед у культурній і духовній сферах, до відновлення товарно-грошових, ринкових відносин, торгівлі, відродження промисловості, транспорту, сільського господарства, а значить, до загального піднесення економіки і подолання життєвих негараздів мільйонів людей. Зрештою, реформаторські нововведення властей, їхні звернення до інтелігенції, еміграції з закликами до співробітництва дещо заспокоїли населення, сприяли стабілізації ситуації в країні, поживленню економічного та суспільно-політичного життя. Опозиція повірила у можливості розкриття творчого потенціалу більшовиків і перейшла від радикальних, політичних до переважно культурно-просвітницьких методів діяльності. В Україну повернулася група видатних політиків, вчених, діячів культури (В. Винниченко, М. Грушевський та ін.).

Разом з тим, незважаючи на суттєве зниження рівня громадянського протистояння у суспільстві, майже недоторканною зберігалась існуюча система надзвичайних інститутів у структурі державного устрою. Якщо, скажімо, військові наради, виконавши покладену на них місію, поступово втратили свою значимість і зникли з арени, то органи держбезпеки, реорганізовані у 1922 р. в Державне політичне управління (ДПУ), продовжували виконувати практично всі попередні функції (за винятком хіба що позбавлення права присуду без рішення судових інстанцій), пильно наглядаючи за соціально-політичними і економічними процесами в країні. Як і раніше, вони вели нагляд за громадянами, втручаючись при першій-ліпшій нагоді в приватне життя будь-якої особи. Тим більше, що невдоволених внутрішньою політикою влади серед різних верств населення залишалось чимало, а партійна верхівка страшенно боялася і не бажала допускати найменших проявів опозиційності, не говорячи вже про відновлення багатопартійності, про появу опозиційної чи хоча б нейтральної преси. Й наляку не було на поновлення громадянських прав і політичних свобод (як після Лютневої революції), надання профспілкам дійсно незалежного від держави і компартії статусу.

Таким чином, повної відмови від переваг «революційної» над правовою законністю в період відносної лібералізації життя в непівській країні не сталося. Якщо ж про демократію в широкому розумінні цього слова й можна говорити, то вона здебільшого обмежувалась гострими дискусіями всередині більшовицької партії, особливо у верхніх її ешелонах.

Розглядаючи 1920-ті роки кризь призму каральної політики, напевно, можна кваліфікувати цю добу як своєрідний перехідний місток від «надзвичайщини» часів «воєнного комунізму» до тотального державного терору 1930-х. Адже при всіх її відмінностях та особливостях порівняно з попереднім, початковим етапом (різке зменшення масштабів репресій, перш за все щодо селянства і за економічні злочини, згорання червоного терору, майже повне припинення практики застосування вищої міри покарання тощо) суть, зміст і стратегія репресивної діяльності держави залишались майже незмінними, хоч дещо іншими стали форми її юридичного, ідеологічного та організаційно-політичного забезпечення. Водночас зберігались відповідні інституції, матеріально-технічна база, кадровий корпус і,

головне, — психологічний настрій на застосування насильства. Цими «здобутками» успішно маніпулював Й. Сталін, чудово розуміючи їх ефективність для утвердження режиму особистої влади в країні.

З моменту досягнення цієї мети, а також згорання й зламу нової економічної політики, тобто з кінця 20-х років, починається черговий етап реалізації карально-репресивної ідеології держави, який тривав до смерті кремлівського владика у 1953-му. Загалом цей етап, який, до речі, є найбільш дослідженим у науковій літературі (правда, нерівномірно по підперіодах — лівова частка праць присвячена добі масових репресій), характеризується інтенсивною репресивною діяльністю державної машини проти власного народу, знищенням інтелектуального цвіту, генофонду, зокрема, української нації.

«Великий перелом» наприкінці 20-х років посилив процес відчуження виробника від засобів виробництва, висунув на перший план позаекономічний примус, призвів до різкого падіння життєвого рівня народу, що зумовило зростання психологічного напруження у суспільстві. Крім цього, прискорена індустріалізація, суцільна колективізація спричинили посилення міграційних процесів, різку зміну способу життя, ціннісних орієнтацій людей. Протиріччя, що виникали при цьому, суттєво дестабілізували внутрішній розвиток СРСР.

В умовах перманентної «надзвичайної ситуації в країні» для політичного керівництва все чіткішою ставала потреба міцної державної влади, здатної не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси. Виконати ці завдання і був покликаний тоталітарний режим, що сформувався в СРСР у 30-х роках.

Термін «тоталітаризм» (з італійської — «охоплюючий все в цілому») при характеристиці політичних процесів вперше було вжито італійськими опонентами Муссоліні на початку 20-х років, коли в Італії тільки-но створювалася однопартійна фашистська система. З 1929 р., починаючи з публікації у газеті «Таймс», цей термін почали застосовувати для характеристики політичного режиму СРСР.

В Україні у 20—30-х роках йшло утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології. Йшло воно через безкомпромісну боротьбу з релігією (1930 р. внаслідок «організаційних заходів» автокефальна православна церква припинила своє існування); ідеологічне протистояння зі «зміновіхівською інтелігенцією», яке закінчилося 1924 р. процесом над так званим «Центром дії»; «завоювання» «Просвіти», проголошене 1920 р. (завоювати не вдалося, і 1929—1930 рр. було закрито всі «Просвіти»); боротьбу проти ухилів у партії. Цілковиту монополію на істину офіційній ідеології мали забезпечити органи цензури, утворені в республіці на початку 20-х років [10].

Вже на початку 20-х рр. більшовицька партія монополізує владу на політичній арені. Притаманні правлячій партії сектантська непримиримість, категоричне несприйняття будь-якої думки, крім своєї, породжували у неї деструктивний підхід у налагодженні нормального міжпартійного діалогу, небажання залучити до державного будівництва солідні інтелектуальні сили, що діяли в цих партіях та організаціях, — вчених, економістів, юристів,

вчителів, кооператорів та ін. Натомість владу серйозно непокоїла критика меншовиками, есерами та іншими тоталітарних методів компартійного правління, фактично відмови нового режиму від демократичних прав і свобод, утисків робітників і селян.

Для виправдання ж розправ над інакодумцями з'явився жупел «контрреволюціонерів», що автоматично обернулося розгортанням репресій проти них. В. Ленін навесні 1922 р. заявив: «На твердження меншовиків і есерів про те, що революція зайшла надто далеко, ми відповідаємо: «Дозвольте поставити вас за це до стінки... Або ви від висловлювання ваших поглядів утримуетесь, або, якщо ви бажаєте свої політичні погляди висловлювати при теперішньому політичному становищі..., то, пробачте, ми з вами будемо поводитись, як з найгіршими і найшкідливішими елементами білогвардійщини...» [11]. Отже, пролетарський вождь погрожував меншовикам і есерам розстрілом не за якісь конкретні дії, а лише за бажання висловлювати власні погляди.

У червні 1923 р. ЦК РКП(б) надіслав усім губкомам циркуляр за підписом секретаря ЦК В. Молотова, в якому вимагав від комуністів, що стикаються з роботою меншовиків, у порядку партійної дисципліни негайно повідомляти про їхні дії в ДПУ. За будь-яке сприяння чи поруку за меншовиків, а також пряме чи непряме приховування їх комуністи повинні притягатись до найсуворішої партійної відповідальності. Органи ДПУ мають інформувати парткоми про всі такі випадки. Одночасно пропонувалося терміново вилучити меншовиків з профспілок, споживспілки, трестів, насамперед тих, що об'єднують великі підприємства, і з страхових товариств, вищих навчальних закладів [12].

Наприкінці серпня — на початку вересня ДПУ розгромило Установчий з'їзд Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, що проходив у Ірпені біля Києва. Рішучі дії влади призвели до того, що активність організацій соціалістичних партій різко знизилась, почалося стрімке скорочення кількості їхніх членів. Під тиском наростаючої хвилі репресій Всеукраїнський з'їзд меншовиків (лютий 1924 р.), делегати якого представляли 700 членів Катеринославської, Донецької, Харківської та Одеської організацій РСДРП, затвердив постанову про самоліквідацію меншовицьких осередків в Україні.

Так були ліквідовані останні легальні осередки хоч і недостатньо потужної, але реальної опозиції існуючому режимові.

Більшовики воювали не лише з соціалістами. Їх не влаштовувало також існування Української комуністичної партії (УКП). Нагадаємо, що вона входила до Комінтерну, поділяла програмні положення РКП(б), проте відстоювала власну позицію в питаннях автономії України, зокрема, вимагала самостійності української армії, професійного центру, незалежної від Москви економічної політики. Все це, безперечно, суперечило великодержавній політиці Й. Сталіна та його оточення. Тому питання про долю УКП неодноразово обговорювали ЦК КП(б)У і губкоми партії, маючи твердий намір спочатку обмежити її діяльність, а у найближчій перспективі ліквідувати повністю.

Поволі у вищому політичному керівництві УРСР визрівало рішення про остаточну ліквідацію УКП, яке й ухвалило в жовтні 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У, звернувшись водночас до президії Виконкому Комінтерну з меморандумом, де доводило неможливість її подальшого існування. У грудні 1924 р. ВККІ як слухняний виконавець волі РКП(б) проштампував постанову про розпуск УКП [13].

Після усунення з політичної арени партій-конкурентів комуністична партія відкрито монополізувала всю повноту влади у країні.

До Конституції СРСР 1936 р. вперше увійшло положення про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії у політичній системі [14]. Отже, вже існуюча реальна монополія більшовицької партії на владу була закріплена законодавчо.

Важливу роль у житті суспільства, особливо на переломних етапах його розвитку, завжди відігравала молодь. Цілком природно, що, здійснюючи «революцію зверху», правлячий режим намагався залучити для досягнення своїх цілей молоде покоління. З цією метою більшовицька партія створила власну молодіжну спілку — комсомол, який став важливою складовою частиною тоталітарного режиму.

З перших днів існування спілки більшовицька партія закріпила за нею право на монополію в молодіжному русі, придушувала усі спроби молоді об'єднатися поза межами комсомолу. Проте для того, щоб встановити свій контроль над широкими верствами молоді, тоталітарному режимові було замало тільки ліквідувати інші об'єднання, що значно впливали на підростаюче покоління. Треба було завоювати авторитет серед широких верств юнаків і дівчат, залучити їх до комсомолу [15]. Використовуючи можливості, які надала останньому правляча партія, комуністична спілка молоді доклала чимало зусиль, щоб показати себе захисником інтересів молодого покоління, організацією, яка ставить за мету задоволення його потреб. Але переважна більшість юнаків і дівчат вбачала в ЛКСМУ не більшовицьку спілку, а економічну чи культурно-просвітницьку організацію. Саме в цьому, а не в любові молоді до партії більшовиків та її режиму, полягала головна причина значного зростання лав комсомолу.

Залучивши до комуністичної спілки молоді сотні тисяч юнаків і дівчат, правлячий режим встановив над ними жорсткий контроль, фактично закабалив підростаюче покоління, намагався зробити з молодих людей слухняний інструмент для втілення в життя своїх цілей.

На 1 січня 1928 р. комсомол України налічував майже 350 тис. членів [16]. ЛКСМУ була важливою складовою частиною правлячого режиму, за допомогою якої більшовицька партія впливала як на молодь, так і на інші верстви населення республіки.

Особлива роль належала комсомолу на селі, де кількість його осередків значно перевищувала кількість партійних. Вони були тут чи не єдиним провідником більшовицької політики. На початку 1929 р. в УСРР налічувалося 6800 сільських осередків ЛКСМУ і тільки 2600 — осередків КП(б)У. Тобто 60% комсомольських осередків діяли в селах, де не було партійних організацій.

У деяких округах така диспропорція була більш значною. Так, по Ніжинському округу ця цифра становила 82%, по Харківському — 77,6%, по Київському — 78,7% [17].

Поступово відбувалося зрощення правлячої партії з державним апаратом. У 1938 р. до Верховної Ради УРСР було обрано 304 депутати, з яких 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних. Партійний білет відкривав шлях до керівних посад у різних галузях народного господарства: 1934 р. у республіці серед керівників і спеціалістів важкої промисловості комуністи становили четверту частину, серед директорів підприємств — майже 70%, серед начальників цехів та їх заступників — 40% [18].

Уже на початку 20-х років місцеві органи радянської влади почали розпускати паралельні структури — комітети незаможних селян. Цей процес був юридично закріплений спеціальними циркулярами НКВС і Народного комісаріату землеробства від 15 листопада 1923 р. «Про ліквідацію сільських сходів як органів влади на селі».

7 жовтня 1924 р. ВЦВК і РНК України ухвалили «Положення про порядок реєстрації спілок і товариств», згідно з яким утверджувався довільно-нормативний режим утворення товариств. Усі товариства переводилися під юрисдикцію НКВС і, головне, створювалися законодавчі підстави для монополізації всіх сфер суспільного життя республіки. Одне за одним виникають підконтрольні державі товариства: «Антиалкогольне товариство», товариство «Друзі радіо», «Товариство сприяння юним ленінцям», «Всеукраїнське товариство друзів хімічної оборони й промисловості» тощо. Поступово формується олігархія гігантських товариств-монополістів, підпорядкованих державі, забезпечених від щонайменшої соціальної конкуренції [19].

Тримаючи під цілковитим контролем профспілки, комсомол, громадські організації, держава забезпечила беззаперечну власну монополію на суспільне життя.

Встановлюється монопольний контроль з боку партійно-державного апарату над економічною сферою, централізація керівництва економікою. Утворюється командно-адміністративна система як певна форма організації суспільства (і відповідного типу управління). Ця система охоплює суб'єкта політичних рішень (політична влада), механізм забезпечення виконання цих рішень (апарат) і об'єкт, на який спрямовані ці рішення (суспільство, клас, соціальна група, індивід).

Особливо важливим елементом адміністративно-командної системи був апарат — зв'язуюча ланка між «верхами» і «низями». Очевидно, саме тому Сталін неодноразово наголошував, що «питання про держапарат є одним із найістотніших питань усього нашого будівництва». Проте налагодження роботи цієї важливої ланки йшло надзвичайно повільно і з величезними труднощами.

Апарат був досить громіздким: 1928 р. в Україні у народному господарстві, відповідно до офіційної статистики, було всього 1 млн. 942 тис. робітників і службовців, з яких 242 тис. осіб працювало в апараті органів

державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій, тобто апаратником був кожен восьмий [20]. На жаль, кількість не переходила в якість. Структурна незбалансованість держапарату, незважаючи на його численність, не давала змоги ефективно керувати економікою. У своєму виступі на XVI з'їзді ВКП(б) В. Затонський акцентував увагу саме на цьому аспекті проблеми: «Ось, наприклад, дані, що стосуються осені 1929 р. по Україні: центральний апарат становив 2% з усієї сукупності радянського, кооперативного і господарчого апарату, округ — 17,2%, район — 8,6%. Те, що округ більший від центру, це ще не погано, але те, що район тільки 8%, означає, що дуже тоненькі ніжки були, дуже слабкий район. І не дивно, що ми всі свої основні кампанії змушені були проводити за допомогою системи уповноважених, а це — найгірша із систем, тому що уповноважені, прибуваючи на місця, замість організації нормальної радянської влади і розгортання нормальної пролетарської демократії, природно переводять усе на рейки наказу і ревкомівства» [21].

Командна економіка стала своєрідним фундаментом тоталітаризму в СРСР. Її основним стрижнем була «надзвичайна система» суспільної організації, що базувалася на монополії партійно-державного апарату на владу.

Проте були спроби протистояти командному режимові. На початку 20-х років Сталін відчув в Україні серйозного опонента в особі голови Раднаркому Х. Раковського, який виступив проти сталінської ідеї «автономізації», що передбачала входження незалежних республік у РРФСР на правах автономних. Ще у вересні 1922 р. Х. Раковський заявив Сталіну, що його лінія призведе до ліквідації незалежності республік.

У зв'язку з виникненням господарських труднощів в Україні і по всій країні в кінці 1923 р. в ЦК РКП(б) надійшов лист Троцького, а незабаром і «Заява 46-ти», в яких звинувачувалось керівництво ЦК у проблемах, що виникли у грудні 1923 р. Троцький опублікував серію статей «Новий курс», у яких пропонував програму боротьби з бюрократизмом і виходу з складного життя. Розпочата дискусія в парторганізаціях трудових колективів України показала активність комуністів і безпартійних [22]. 15 парторганізацій м. Харкова засудили адміністративний стиль партійного керівництва країни і відрив його від мас. Виступи такого змісту були і на зборах в партосередках Новоросійського куща Юзівського округу та інших парторганізаціях Донбасу. Неприйняття сталінського курсу мало місце і в парторганізаціях Києва. 65 партосередків засуджувало командно-адміністративну лінію ЦК і 53 підтримувало її. Водночас плюралізм думок під час дискусій уже розцінювався як антипартійні виступи. В подальшому ці тенденції ще більше посиляться.

Згортання демократичних засад у політичному житті України призвело до ізоляції, а далі й ліквідації всіх політичних партій, крім більшовицької. Активні дії представників Української комуністичної партії (УКП), меншовиків і анархістів уже розцінювалися в республіці як контрреволюційна діяльність, і в середині 20-х років вони припинили своє існування. Але документальні

джерела підтверджують, що небільшовицькі партії на Україні на початку 20-х років ще намагалися зберегти демократичні засади в політичному житті республіки [23].

Сталінська лінія все частіше зустрічала опір з боку окремих прошарків населення України. Так, наприклад, у ході літературної дискусії 1925—1928 рр. О. Шумський і М. Хвильовий піддавали гострій критиці сталінські форми і методи будівництва соціалізму в духовному житті. О. Шумський говорив про повільні темпи українізації, про нездатність Л. Кагановича як генерального секретаря ЦК КП(б)У очолювати цей процес. У жовтні 1925 р. він навіть порушив перед Сталіним питання про необхідність заміни Кагановича за його антидемократичні дії. Проте в подальшому виникне так звана «справа Шумського» і навіть цілий «націоналістичний ухил».

Період національного відродження, що відбувався в Україні у другій половині 20-х років, вимагав свого віддзеркалення в економічній і культурній сферах. Проте ідеї економіста М. С. Волобуєва, що радянська Україна на кінець 20-х років ще не позбавилась рис, притаманних їй як колонії царської Росії, були розцінені як демарш націоналістів у галузі економічної теорії. В республіці поступово згортається нова економічна політика і утверджується планова командно-адміністративна економіка. Проти неї і різних форм сталінського свавілля в Україні починається протест. У щоденникових записках академіка В. І. Вернадського засуджуються сталінські репресії. Процеси відродження національної української культури набули на той час таких розмірів і масштабів, що викликали занепокоєння Сталіна та його оточення, увійшли у суперечність з політикою тоталітарної держави, яка вступила на початку 30-х років у вирішальну фазу свого формування. Чесних людей в Україні, що виступали проти сталінського свавілля в ті роки, диктаторський режим звинувачував у причетності до різних міфічних організацій. Більшість із них були засуджені, страчені чи померли в таборач.

Праці економіста М. Волобуєва, істориків М. Грушевського і М. Яворського, літературознавця С. Єфремова, письменників і поетів М. Хвильового, М. Куліша, О. Вишні, П. Тичини, В. Сосюри, В. Підмогильного, М. Бажана, Ю. Яновського, П. Панча, В. Дурдуківського, М. Івченка, А. Чехівського, В. Підгаєцького, Л. Старицької-Чехівської та ін., що прагнули вивести українську науку і культуру на європейський рівень, глумилися як наслідування «націоналістичній орієнтації». У своїх творах вони висвітлювали прогресивні тенденції, за що і переслідувалися створюваним у нашому суспільстві тоталітарним режимом. Ці видатні люди мали свої погляди на проблеми розвитку республіки і національного питання. У 30-ті роки розгортається жорстока терористична боротьба з інтелектуальною елітою на Україні, з досягненнями української культури і науки [24].

Важливий внесок у боротьбу із сталінською шовіністичною політикою в Україні зробили «Просвіти» і українські театри. Починаючи з дореволюційних часів, «Просвіта» мала на меті дати освіту українському народу його рідною мовою. Це не відповідало сутності тоталітарного режиму, і «Просвіти» закривалися в республіці суто адміністративним шляхом. Слід

відзначити зусилля Леся Курбаса, спрямовані на відродження українського національного театру. Проте ці спроби не зустрічали розуміння й підтримки з боку керівних радянських та партійних працівників. Динаміка опору сталінізму була настільки сильною, що, незважаючи на великі втрати в рядах інтелігенції, боротьба за розквіт культурно-національного та громадсько-політичного життя в Україні тривала і у 20—30-ті роки. Сталінізм прагнув викоренити в будь-якій республіці всі національно-культурні особливості. Зокрема, під гаслом «боротьби проти націоналізму» на початку 30-х років почалася денационалізація української інтелігенції [25].

Технічна інтелігенція на Україні в 20—30-і роки теж певною мірою піддавалася приборканню тоталітарним режимом і трималася досить незалежно, керуючись принципами політичного нейтралітету. В ці роки були зафіксовані випадки побиття і навіть вбивства інженерів на Донбасі, Одесі, Катеринославі, Запоріжжі. «Спеців» утискували і переслідували господарники, партійні, профспілкові працівники. Все це супроводжувалося цькуванням «спеців» у пресі.

Згоргання українзації, масові репресії серед української інтелігенції в 30-ті роки посилювали асиміляційні тенденції та національний нігілізм, на багато років загальмували процес національно-культурного відродження, звузили його і деформували.

8 червня 1927 р. з'явився новий Кримінальний кодекс, побудований відповідно до загальносоюзних «Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». У статті 4 Кримінального кодексу УСРР давалося таке визначення злочину: «За суспільно небезпечну злочинну дію визнається кожна чинність або нечинність, що загрожує радянському ладові або ламає правовий порядок, що його завела влада робітників і селян на перехідний до комуністичного ладу період часу» [26].

Якщо у Кримінальному кодексі 1922 р. було 27 складів злочинів, що передбачали вищу міру покарання, то у відповідному кодексі 1927 р. — уже 46. А сумнозвісна стаття 54 Кримінального кодексу з 18 підпунктами про контрреволюційні злочини передбачала визнання засудженого «ворогом трудящих».

У 12 випадках за контрреволюційні злочини можна було отримати вищу міру покарання. Кримінальний кодекс 1927 р. передбачав можливість кваліфікувати діяння за аналогією. Зокрема, в разі відсутності у ньому прямих вказівок на окремі види злочинів покарання або інші заходи соціального захисту визначаються за аналогією з тими статтями кодексу, які передбачають найбільш схожі за важливістю і характером (ст. 7). Аналогія закону використовувалася каральними органами як засіб його порушення. Передбачалася можливість застосування заходів соціального захисту щодо осіб, хоча й невинних у конкретному злочині, але визнаних соціально небезпечними внаслідок «зв'язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною діяльністю». Вперше встановлювалася відповідальність за недонесення про державний злочин: «недонесення про те, що готується і здійснено контрреволюційний переворот, несе за собою позбавлення волі

на строк не менш як 6 місяців» [27]. Кодекс встановив нижню межу віку кримінального покарання — 12 років. У результаті в'язниці були заповнені підлітками.

Отже, про зміцнення тоталітаризму в Україні, як і в СРСР загалом, у 20—30-х роках свідчать утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології; монополізація влади більшовицькою партією, усунення з політичної арени інших політичних партій; зрощення правлячої партії з державним апаратом; одержавлення суспільства, блокування державою розвитку громадянського суспільства; встановлення партійно-державним апаратом монопольного контролю над економічною сферою, зміцнення централізованого керівництва економікою.

Збереження і зміцнення системи монополій породжувало насилля. В цьому контексті й слід сприймати заяву Сталіна, зроблену на XVI з'їзді ВКП(б): «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу...» [28]. Хоча він тут же підкреслює, що «елементом допоміжним, а не головним», факти переконаливо свідчать: у реальному житті акцент було зроблено на слові «необхідним», а не на слові «допоміжним»... У довоєнний період, починаючи з 1929 р., Україною прокотилися три хвилі масових репресій: перша (1929—1931) — розкуркулення, депортації; друга (1932—1934) — штучне посилення конфіскацією продовольства смертоносного голоду, постишевський терор, репресивний спалах після смерті С.М. Кірова; третя (1936—1938) — доба «Великого терору».

Дозуючи тиск і відвертий терор, репресивний апарат, який був невід'ємною частиною тоталітарного режиму, мав виконати три головні завдання: ліквідувати організовану опозицію та індивідуальне інакомислення у партії та країні; забезпечити державу через систему ГУЛАГу безплатною робочою силою; тримати під жорстким контролем хід суспільних процесів.

Теоретичним підґрунтям нового «походу на відьом», ескалації насилля слугувало сталінська теза про загострення класової боротьби в країні, що рухається за «соціалістичним азимутом». Виступаючи з промовою на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), він вказував, що «...у міру нашого просування вперед опір капіталістичних елементів буде посилюватися, класова боротьба буде загострюватись, а Радянська влада... проводитиме політику ізоляції цих елементів, політику розкладу ворогів робітничого класу, нарешті, політику придушення опору експлуататорів...» [29]. Положення, яке базувалося на гіперболізації класового підходу, швидко перетворилося на ідеологічний штамп, стало зручним приводом для вгамовування щонайменших проявів невдоволення існуючим порядком речей з боку населення.

Особливу активність «підсистема страху» (вираз Г. Попова часів перебудови) в Україні розгортає наприкінці 20-х та у 30-ті роки. Одним із перших кроків до масового терору стала кампанія боротьби із «шкідниками» та «саботажниками», що розпочалася в умовах згорання непу. Сигналом до неї стала «шахтинська справа».

12 березня 1928 р. в «Известиях» було опубліковано повідомлення прокурора Верховного Суду СРСР про викриття шкідницької організації серед

спеціалістів Донбасу [30]. Повідомлялося, що діяльність цієї організації полягала в «зісному саботажі і прихованій дезорганізаційній роботі, в підриві кам'яновугільного господарства методами нераціонального будівництва, зайвих затрат капіталу, пониження якості продукції, завищення собівартості, а також у пряму руйнуванні шахт, рудників, заводів і т. ін.». Підкреслювалося, що у разі інтервенції шкідники намагалися б дезорганізувати промисловість і цим підірвати обороноздатність країни.

Таким чином, була зроблена заявка на великий показовий процес. У подальшому його зміст, виховне значення і політичні рамки були значно розширені. Більш ніж за місяць до суду над «шахтинцями» відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (квітень 1928 р.), що прийняв резолюцію «Шахтинська справа і практичні завдання в справі боротьби з недоліками господарського будівництва». У ній зазначалось: «...Політичне значення цієї справи підкреслюється тим, що шкідницька організація в Донбасі, створена колишніми шахтовласниками, групою особливо привілейованих у минулому спеціалістів, була пов'язана з колишніми російським та іноземними власниками, а також з іноземною військовою розвідкою...» [31].

В Україні цей сигнал було почуто одразу. У березні 1928 р. у Харкові відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому Л. Каганович виступив з доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій», наголосивши, що «навіть і до чесного спеца (тобто спеціаліста із числа старої інтелігенції) слід виявляти певний мінімум недовіри, адже спец все-таки не комуніст, не революціонер, не пролетарій, і звихнутися йому дуже легко».

Уже влітку 1928 р. на лаві підсудних серед «шахтинців» опиняться й керівники промисловості України, яким буде приписано створення «Харківського центру» для керівництва «шкідництвом». Після цього набула імпульсу різнопланова, різнобічна, але цілеспрямована боротьба проти кадрів української національної інтелігенції.

Процесом-«близнюком» «шахтинського» став суд над «Промпартією» в листопаді-грудні 1930 р. Діючі виконавці: голова суду А. Я. Вишинський, один з державних обвинувачів М. В. Криленко. Обвинувачені — спеціалісти, висококваліфіковані інженери. Схожими були і зізнання-самообмови підсудних: створення «шкідницької організації» («інженерний центр» — «Промпартія»), «шкідницька діяльність», зв'язок з іноземними розвідками, «підготовка інтервенції», «підготовка підприємств для повернення їх попереднім хазяям». До провокації було залучено професора Московського вищого технічного училища Л. Рамзіна. Процес мав широку пресу, знімався для кінохроніки і передавався по радіо. Щоправда, масштаби репресій були іншими: по справі «Промпартії» було притягнуто близько 2 тис. інженерів по всій країні [32].

«Звинувачення» і «викриття» наростали, як снігова лавина, — сфальсифікований судовий процес «Спілки визволення України», розгром міфічних «Українського національного центру», «Польської організації військової», «Блоку українських націоналістичних партій», «Троцькістсько-націоналістичного блоку».

Протягом 1930—1941 рр. в Україні було «виявлено» понад 100 різних «центрів», «блоків» і «організацій». Сьогодні ця цифра, на яку найчастіше роблять посилання в історичній літературі, потребує, на нашу думку, уточнення. Адже, як свідчать архівні джерела, тільки в одній Житомирській області з 1 жовтня 1937 р. до 15 лютого 1938 р. було «викрито» і ліквідовано 19 «націоналістичних контрреволюційних організацій» і 27 «повстанських груп» [33]. На території Миколаївської області було сфабриковано кримінальну справу під назвою «Контрреволюційна група «Єдність» і заарештовано 33 особи [34].

Міцніюча тоталітарна держава, борючись з опозицією, не шкодувала і власних структур. Так, відповідно до рішень XVI конференції ВКП(б) і II Всеукраїнської конференції КП(б)У, протягом 1929—1930 рр. в Україні була проведена «чистка» в 61 823 установах радянського державного апарату; з 338 тис. осіб, які проходили «чистку», звільнено майже 40 тис. (11%) [35].

Внаслідок зміни курсу більшовицького партійно-державного керівництва, особливо щодо селянства, почали змінюватися політичні настрої серед значної частини молоді. Якщо раніше молоді люди цілком лояльно ставилися до правлячого режиму або були далекі від політичного життя, то у 1928—1929 рр. багато хто з них почав висловлюватися проти заходів більшовицького керівництва. Свідченням цього було різке збільшення кількості виявлених органами ДПУ «антирадянських» організацій і груп молоді.

Згідно з документами комсомольських і каральних органів, протягом 1928—1929 рр. чимало підпільних молодіжних угруповань діяло на селі. Так, у трьох селах Липовецького р-ну на Вінниччині було створено молодіжну організацію під назвою «Народна партія визволення України». В Себельківському р-ні на Одещині діяла «Спілка молоді», до якої входило 8 осіб на чолі із секретарем сільради. В с. Олександрівка Покровського р-ну Запорізького округу оформилося угруповання молоді, яке мало свого голову, секретаря, друковані видання, членські книжки. На хуторі Південна Долина Попаснянського р-ну Артемівського округу органи ДПУ заарештували групу, «яка поставила за мету створення щось на зразок селянської спілки» [36].

«Контрреволюційну» групу молоді було виявлено в Березнегатському районі Херсонського округу. А в одному із сіл Макарівського р-ну на Київщині під керівництвом вчителя діяла «куркульська група молоді», яка випустила два номери підпільної газети «За матір Україну». В с. Забули того ж району також організувалося молодіжне угруповання, дії якого мали політичний характер. У Білоцерківському окрузі ДПУ ліквідувало підпільну «петлюрівську» організацію «Комітет визволення України», в якій брали участь комсомольці. «Антирадянське» угруповання молоді виникло в с. Білозірка Мелітопольського округу. В с. Козацьке Звенигородського р-ну Уманського округу колишній секретар осередку ЛКСМУ організував групу, яка «проводила роботу по зриву хлібозаготівель» [37].

Як і в попередні роки, «антирадянські» молодіжні угруповання були досить поширеними серед молоді, що навчалася. Так, за даними, які

надходили в ЦК ЛКСМУ, в 1928 р. у Білоцерківському педтехнікумі існувала «шовіністична Полуботківська громада», у Полтавському сільськогосподарському технікумі — «Петлюрівська спілка української молоді». Широкого розголосу набуло викриття комсомольським осередком у мехшколі Іллінецького р-ну Вінницького округу «Української національної організації молоді», до якої входило 18 учнів. У квітні 1929 р. органи ДПУ заарештували 7 студентів Чернігівського сільськогосподарського технікуму, яких звинувачували у створенні групи «Товариство визволення селян». У березні 1929 р. на нараді в ЦК ЛКСМУ повідомлялося, що, за даними ДПУ, серед значної частини студентства існує глибоке невдоволення, в ряді округів виникають ворожі угруповання [38].

Представник української діаспори В. Плющ зазначає, що в той період у УСРР діяли такі таємні політичні організації молоді: «Буревісник» — у Києві, студентський гурток «Драгоманівці», група «Смерть або Вільна Україна», організація в педагогічному технікумі у Харкові, а також угруповання в Одесі, Полтаві та інших містах республіки. Особливе місце посідала Спілка української молоді (СУМ). У багатьох зарубіжних виданнях стверджується, що ця організація дійсно існувала, мала широку мережу осередків, в яких налічувалися тисячі членів. За думкою В. Прилуцького, це така ж сама вигадка, як і сфабриковані звинувачення, висунуті свого часу на процесі СВУ — СУМ. Але не викликає сумніву існування серед студентської молоді гуртків та груп, до яких входили юнаки і дівчата, опозиційно настроєні до правлячого режиму.

Відповідно до настанов Сталіна, репресії на початку 30-х років застосовуються проти: а) «шкідництва»; б) «переродженців і дворушників» у самій партії; в) «рештків ворожих класів»; г) «рештків старих контрреволюційних партій».

Коса сталінського терору безжально різонула національну українську еліту. Тільки в інспірованій справі «Спілки визволення України» (СВУ) було репресовано 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції, серед них С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського, Й. Гермайзе, М. Слабченка, Г. Голоскевича.

Жертвами репресій насамперед ставали найяскравіші постаті українського національного відродження — М. Бойчук, М. Зеров, Л. Курбас, В. Підмогильний, С. Плужник, М. Хвильовий. В Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, із них 19 академіків. Жахливого удару було завдано українській літературі: 89 письменників було знищено, 212 примусили замовкнути, 64 заслано, а 83 емігрували [39].

У 1933 р. стався погром усього культурного життя України. Паралельно репресіями проти творчої та наукової інтелігенції в цьому році розпочалася «чистка» Наркомату освіти УСРР, внаслідок якої було «вичищено» майже 200 «націоналістів і ворожих елементів». В обласних управліннях народної освіти через політичні мотиви замінили 100% керівництва, у районних — 90%. Часто за звільненням наставало позбавлення волі.

Репресивні заходи призвели до дефіциту викладачів у школах. Прогнозування студентського складу педагогічних вузів через густе сито перевірок

та чисток завело останні в стан хронічної кризи. Уже з 1933—1934 рр. переважна більшість сільських шкіл перебувала на межі існування. Адже вони майже не мали ані педагогів, ані матеріального забезпечення. У 1933/34 навчального році забезпеченість учителями російських груп становила 3%, єврейських — 50%, німецьких — 11%, болгарських — 21%, греко-еллінських — 75%, греко-татарських — 60%, чеських — 40%. Голодомор, а потім депортації призвели до глибокої кризи освіти в середовищі поляків та німців протягом 1934/1935 навчального року. Аналогічні тенденції позначали також розвиток її в середовищі інших етнічних громад [40].

Вбивство С. М. Кірова відкрило новий етап репресивного законодавства. 1 грудня 1934 р. опубліковано постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів». Відповідно до неї попереднє слідство в цих справах обмежувалося 10 днями. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключалися «сторонні» — прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і навіть подання клопотань про помилування в цих справах не допускалось, а вирок (розстріл) виконувався негайно після оголошення. За постановою ЦВК СРСР зводилося нанівець у таких справах значення адвокатури. Таку ж негативну роль відігравала Особлива нарада при НКВС, яка розглядала справи без участі адвоката [41].

9 грудня 1934 р. Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс УСРР», де було враховано всі зазначені положення, що стали підставою для здійснення беззаконня в майбутньому.

У 1934 р., напередодні чергового етапу «червоного терору», відбулося перегрупування сил репресивно-каральної системи. Створені суди-трійки при ОДПУ. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ включена до складу НКВС, ліквідована судова колегія ОДПУ і створена Особлива нарада при НКВС, що діяла до 1 вересня 1953 р. Суди-трійки при НКВС створювалися з 25 вересня 1935 р. 20 вересня з'явилися суди-двійки, що діяли до 17 вересня 1938 р. [42].

Настала епоха кричущого беззаконня і свавілля, справжнього кривавого терору, епоха майже безконтрольного панування каральних структур. У пошуках все нових і нових «ворогів народу» вони, як і раніше, робили ставку на виявлення й знешкодження організованих форм спротиву режиму, пачками штампуючи дуті справи про усілякі «контрреволюційні» угруповання, що діяли немовби за вказівками колишніх лідерів опозиції та іноземних розвідок. Попри всю абсурдність подібних звинувачень, саме вони найчастіше визначали долі тисяч і тисяч людей.

І знову репресивний вихор чи не найбільше бід і страждань приніс українському народу. Вже 13—15 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР розглянула в Києві справу 37 осіб, звинувачених у терористичних намірах, і 28 з них засудила до вищої міри покарання. Як бачимо, судили людей не за терористичну діяльність, не за конкретні, доведені слідством і судом дії, а лише за якісь абстрактні «наміри».

Значну роль у розкручуванні маховика державного терору відіграв лист ЦК ВКП(б) від 18 січня 1935 р. «Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством С. М. Кірова». У листі вказувалися об'єкти, на які партійні та каральні органи повинні звернути особливу увагу. Широко застосовувався термін «дворушник» — людина, яка пролізла до партії і, прикриваючись партійним квитком, шкодить їй і країні.

В усіх партійних організаціях пройшли збори з обговорення цього листа, під час яких разом із засудженням «підлих вбивць» лунали пропозиції про необхідність посилення пильності й заклики придивитися до політичного обличчя того чи іншого комуніста, чимось «заплямованого» в минулому. Таких треба було нещадно викривати і знешкоджувати. Ясно, що пильних шукачів було більше ніж досить. Так, при обговоренні листа в парторганізації заводу ім. Дзержинського назвали 100 осіб, які не заслугоували політичної довіри і підлягали звільненню із заводу.

Новим поштовхом до пошуку «ворогів» став лист ЦК ВКП (б) від 29 липня 1936 р. «Про терористичну діяльність троцькістсько-зинов'євського контрреволюційного блоку», що з'явився за місяць до початку суду. Ще не були юридично встановлені бодай якісь докази вини підслідних, ще не відбувся суд, котрий, як це прийнято в цивілізованому світі, й повинен був визначити чи спростувати ступінь вини, а центральний партійний штаб уже оголошує їх кримінальними злочинцями і закликає партію до чергового посилення пильності, тобто до подальшого нагнітання атмосфери підозрілості, психозу. Лист закінчувався словами: «Невід'ємною рисою кожного більшовика в теперішніх умовах має бути вміння розпізнавати ворога партії, як би добре він не маскувався» [43].

У Дніпропетровській області завзяття чекістам додали дві статті, опубліковані в газеті «Правда»: «Троцькістські агенти і дніпропетровські ліберали» та «Вміти розпізнавати ворога». Звичайно, ніхто не бажав опинитися в становищі «ліберала», який потурає троцькістським агентам, тому розпізнавати «ворога» почали з подвійною силою.

Після прийняття Конституції 1936 р. знову піднімається хвиля репресій. На основі підписаного Й. Сталіним 2 липня 1937 р. рішення ЦК ВКП(б) з'явився оперативний наказ за №00447. Згідно з цим наказом у найближчі чотири місяці підлягали викриттю й репресуванню 269 тис. «ворогів народу». З них 76 тисяч зараховувалися до першої категорії (розстріл), 193 тисячі — до другої (ув'язнення в тюрмі або таборі) [44].

Жахливим за наслідками був і удар по армії. У Київському та Харківському округах лише за півтора року було репресовано понад 45 командирів стрілецьких з'єднань, у тому числі шонайменше 17 комдивів та 18 комбригів. Під час репресій 1937—1938 рр. загинули коменданти всіх укріплених районів — особливих з'єднань, розташованих в Україні. На початку березня 1938 р. у своєму донесенні до Москви М. Хрущов та командувач Київського військового округу С. Тимошенко рапортували, що з військ округу за рік «вичищено» майже 3 тис. осіб, із них заарештовано понад 1 тис., «оновлені» практично всі командири корпусів і дивізій.

Трагічні наслідки цих репресій стали особливо відчутними в перші місяці війни Німеччини з СРСР [45].

Не уникла репресій і партія. Внаслідок «чисток» кількісний склад КП(б)У з 1933 до 1938 р. зменшився на 266 281 особу, тобто майже наполовину. Під репресії потрапляли не тільки рядові комуністи, а й керівники КП(б)У. З 11 членів Політбюро ЦК, обраних на пленумі після XIII з'їзду КП(б)У 1937 р., загинули 10 осіб (живим залишився тільки Г. Петровський), а з 5 кандидатів у члени Політбюро — 4. Із 102 членів і кандидатів у члени ЦК, 9 членів Ревізійної комісії, що їх обрав цей же з'їзд, репресовані 100 осіб. Із травня 1937 р. до лютого 1938 р. на посади перших секретарів обкомів партії було висунуто 13 осіб, з яких 9 незабаром були оголошені «ворогами народу». До червня 1938 р. було заарештовано 17 членів українського радянського уряду. Вже після смерті Сталіна у ході реабілітації колишній слідчий Родос, якого з трибуни XX з'їзду КПРС було названо «нікчемною людиною з курячим кругозором, у моральному відношенні буквально виродком», заявив на засіданні Президії ЦК КПРС: «Мені сказали, що Косіор і Чубар є ворогами народу, тому я, як слідчий, повинен був витягти з них зізнання, що вони вороги народу... Я вважав, що виконую доручення партії» [46].

Погрозами, моральним тиском, фізичним насиллям вибивалися такі «зізнання». Ось як характеризує ситуацію, що склалася в Україні 1938 р., відомий історик Р. Конквест у книзі «Великий терор»: «Терор був настільки загальним і настільки «скорострільним», що законні органи влади фактично розпалися. В українському ЦК не було більше кворуму; не існувало органу, що призначав уряд. Наркоми, які призначалися нерегулярно, з'являлись у наркоматах на тижні чи навіть на дні і потім зезали. Безпрецедентний удар по політичному керівництву означав повну руйнацію української партії. Республіка стала вотчиною НКВС, де навіть формальна партійна і радянська робота практично завмерла». Проте прес репресивного тиску на суспільство не послаблювалася. «Ворогів ми пощипали чимало, — заявив на IV Київській обласній партійній конференції М. Хрущов, — але зазнаватися нам, особливо працівникам України, ... не можна...» [47].

Для зміцнення тоталітарного режиму важливо не тільки знищити будь-яку опозицію, не тільки прищепити суспільству вірус тотального страху, а й створити атмосферу взаємної недовіри, взаємної підозри. Саме з цією метою XIII з'їзд КП(б)У висунув гасло: «До кінця викорчувати залишки ідіотської хвороби — політичної безпечності, підняти революційну пильність» [48]. Внаслідок цього у різні інстанції і «компетентні органи» мутним потоком пішли численні наклепи і доноси. Норми моралі, людська гідність поступалися місцем боротьбі за елементарне біологічне виживання.

У жовтні 1937 р. перед працівниками НКВС висувалося нове завдання: у короткий строк провести широку операцію з метою розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів. Саме цей наказ підвів ризику під життям десятків священнослужителів країни [49].

Атмосфера у суспільстві була гнітюча. Відчуваючи наростаючий тиск тоталітарного режиму, люди намагалися знайти бодай примарливі гарантії

від сваволі репресивного апарату. Одні бачили вихід у дописах, інші — у підлабузництві до начальства. Інколи ці розпачливі пошуки призводили до трагікомічних ситуацій. Виступаючи на XVIII з'їзді ВКП(б), А. Жданов іронічно розповідав про одну з них: «Деякі члени партії для того, щоб перестраховатися, зверталися за допомогою до лікувальних установ. Ось довідка, видана одному громадянину: «Тов. (ім'ярек) за станом свого здоров'я і свідомості не може бути використаним ніяким класовим ворогом для своїх цілей. Райпсих Жовт. р-ну м. Києва (підпис)» [50].

Не менш жахливим за розмахом репресій для жителів держави став 1938 р. Після зняття з посади наркома НКВС України І. Леплевського та його розстрілу на чолі відомства поставили О. Успенського, який розпочав новий етап у проведенні репресій. На відміну від свого попередника, Успенський планував роботу щодо проведення репресій інакше — вишукував «головного організатора», який мав розгалужене підпілля в усіх областях України. Працівникам НКВС областей і районів давалася вказівка в найкоротші строки відшукати спільників керівника антирадянської контрреволюційної організації.

Першою справою нового комісара стало викриття правотроцькіського центру в Україні. Головним його керівником було визнано С. В. Косіора. За твердженням слідчих, він протягом ряду років організував і спрямовував антирадянську діяльність усіх ворожих формувань буржуазних націоналістів, військово-фашистських змовників, есерів та меншовиків, включаючи білогвардійське монархічне підпілля. «Викриття» Косіора дало відчутний поштовх для активізації роботи по ліквідації «правотроцькіського підпілля».

Одним із перших у цій справі було заарештовано першого секретаря Миколаївського обкому партії М. Ф. Волкова як керівника контрреволюційного угруповання в області. Разом з ним були ув'язнені, зокрема, заступник голови міськради Ф. Столбун та М. Іщенко — командир 15-ї Сиваської дивізії, що тоді розквартирувалася в Миколаєві. Усіх їх Військова колегія засудила до найвищої міри покарання. А після цього почалися пошуки їхніх спільників у районах області [51].

Масові репресії, що набули у 20—30-х роках різних форм (розкуркулення, депортації, голодомор, викриття «шкідницьких організацій» та ін.), були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони у політичній сфері придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, блокували розвиток громадянського суспільства, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів; в економічній сфері — сприяли підтриманню основного стимулу до праці — страху, забезпечували систему дармовою робочою силою; у соціальній сфері — розколювали суспільство, протиставляли його верстви одну одній, створювали атмосферу взаємної підозри та недовіри, шляхом перманентних пошуків ворога (хто не з нами, той проти нас) забезпечували збереження важливих функціональних якостей системи — дисципліни та єдності.

Характер обвинувачень був одним із найважливіших факторів, що визначав реальну спрямованість репресій. Слід зазначити, що це питання

також є принциповим у плані з'ясування мотивації дій органів держбезпеки, які «притягали» та «розкручували» людей, які становили певну або уявну загрозу владі.

Згідно із законодавством, що існувало, обвинувачення щодо заарештованих повинні були визначатися статтями Кримінального кодексу. У практиці ж радянської каральної системи 1930-х рр. користувалися відомчим підходом, який передбачав подвійний облік репресованих. За специфічно-професійною термінологією органів державної безпеки обвинувачення фіксувалися: 1) «за політичним забарвленням», 2) «за характером злочинів» [52].

Перша категорія («за політичним забарвленням») включала такі формулювання: а) належність до антирадянських політичних партій (троцькісти, праві, меншовики, анархісти, есери, кадети, монархісти, трудова і селянська партії, різні); б) «членство» у контрреволюційних буржуазних націоналістичних організаціях (українських, білоруських, вірменсько-дашнацьких, єврейсько-сіоністських, тюрксько-татарських, фіно-карельських, грузинських, панісламистських та різних); в) фашисти; г) церковники-сектанти; д) білогвардійці; є) за так званими «національними лініями» (польською, німецькою, фінською, румунською, харбінською, естонською, латиською, грецькою, іранською, болгарською, чеською, французькою, італійською, литовською, різними); є) колишні куркулі; ж) кримінальні злочинці («кримінальники»); з) інший контрреволюційний елемент (три останні підгрупи було об'єднано «у порядку наказу № 00447»).

У другій категорії («за характером злочинів») було виділено такі формулювання: а) шпигунство (німецьке, польське, латвійське, литовське, естонське, французьке, італійське, фінське, румунське, грецьке, болгарське, іранське, угорське, чеське, японське, різне); б) зрада Батьківщини; в) терор (центральної та місцевої); г) диверсії; д) шкідництво; е) контрреволюційна повстанська діяльність; є) контрреволюційна (антирадянська) агітація; ж) інші злочини [53].

Розгляд питання щодо характеристичних особливостей та розподілу обвинувачень заарештованих органами державної безпеки по УРСР у 1937—1938 рр. дозволяє зробити висновок щодо значного ступеня невмотивованості та необгрунтованості у виборі як «політичного забарвлення», так і «характеру злочинів» щодо репресованих. Головним був сам факт арешту та засудження людини, а статистичні показники «підганялися» у звітах відповідно до уявлень місцевого керівництва УНКВС. Роль НКВС УРСР, на наш погляд, полягала у «стимулюванні» та «коригуванні» загальних показників. Для керівництва НКВС СРСР і підлеглого йому НКВС УРСР головними були лише показники кількості репресованих, а не деталізація їх «якісних» характеристик.

Аналізуючи зміст обвинувачень загалом, слід звернутися до Особливої частини Кримінального кодексу Української РСР 1927 р. У першому розділі «Контрреволюційні злочини» стаття 54-1 подає офіційно-юридичне бачення самого поняття: «Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституцій союзних

республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції» [54]. Цей текст дослівно повторює відповідний розділ «Положення про злочини державні (контрреволюційні) та особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку управління», прийнятого постановою ЦВК СРСР 25 лютого 1927 р.

Положення дає тлумачення понять: збройне повстання, зносили з контрреволюційною метою з іноземною державою та її представниками, допомога світовій буржуазії в здійсненні ворожої проти СРСР діяльності, підбурення іноземної держави до війни або збройного втручання у справи СРСР, шпигунство, підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу, кредитної системи та кооперації, здійснення терористичних актів щодо представників радянської влади та діячів революційних робітничих та селянських організацій, диверсії, пропаганда та агітація з закликом до повалення, підриву та ослаблення радянської влади або до здійснення контрреволюційних злочинів, будь-яка організаційна діяльність, спрямована на підготовку або здійснення передбачених Положенням злочинів, недонесення про певно відомий, підготовлений або здійснений контрреволюційний злочин, активні дії або активна боротьба проти робітничого класу та революційного руху за часів царату або контрреволюційних урядів у період громадянської війни, контрреволюційний саботаж [55].

8 червня 1934 р. постановою ЦВК СРСР цитоване вище Положення було доповнене новим пунктом — зрада Батьківщини, із відповідними додатками.

9 грудня 1934 р. Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс УСРР», де було враховано всі зазначені положення, що стали підставою для здійснення беззаконня у майбутньому.

У 1934 р., напередодні чергового етапу «червоного терору», відбулося перегрупування сил репресивно-каральної системи. Були створені судитрійки при ОДПУ. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ включена до складу НКВС, ліквідована судова колегія ОДПУ і створена особлива нарада при НКВС, що діяла до 1 вересня 1933 р. Судитрійки при НКВС створювалися з 25 вересня 1935 р. 20 вересня з'явилися суди-двійки, що діяли до 17 вересня 1938 р. [56].

Постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. було розширено діапазон термінів покарання за шпигунство, шкідництво та диверсійні акти до 25 років.

Та останнім документом, котрий перед «великою чисткою» доповнював юридичні обґрунтування для переслідувань за контрреволюційні злочини, була директива Прокурора СРСР від 23 січня 1935 р., що перекваліфікувала виступи, які схвалюють терористичні акти проти «вождів Партії та радянського Уряду» [57].

Аналіз наведених документів показує, що йшов процес певного уточнення та розширення тлумачень понять та статей Кримінальних кодексів союзних республік.

Якщо ж порівняти ці легітимні моменти із застосованими у 1937 р. формулюваннями обвинувачень, то стає очевидною картина реальної відмови партії, держави та її каральних органів від будь-якого юридично-формального забезпечення процесу репресій. Тобто проводилася «чистка від ворога», що не потребувала закону, за принципом: «ворог — він і є ворог, не треба з ним панькатися!» А національне спрямування репресій було складовою цієї «боротьби».

Тільки в Дніпропетровській області з 1930 по 1945 рр. за ст. 54-10 (ч.1 і ч. 2 — антирадянська і контрреволюційна агітація) було засуджено 49,05% від загальної кількості репресованих; за ст. 54-6 — звинувачення в шпигунстві, засуджено 8,26%; за ст. 56-11, ст. 54-2 — звинувачення у співпраці зі всілякими іноземними розвідками (польською, японською, румунською, німецькою), у фашистській контрреволюційній діяльності, засуджено 6,99% репресованих [58]. Цікаво проаналізувати співвідношення статей, за якими репресували, та політичної ситуації у світі та країні: якщо в 1930—1933 рр. (період суцільної колективізації в СРСР та Україні) переважала ст. 54-10, то в 1936—1938 рр. (період ускладнення міжнародної ситуації, початок перших військових конфліктів у світі) — ст. 54-6 [59].

Масові репресії другої половини 1930-х років охопили, по суті, все населення країни, всі без винятку соціальні прошарки, причому найбільше постраждали люди активного віку. З народного господарства, культури, освіти, науки, оборони вилучили сотні тисяч чоловіків і жінок. Частина з них розстріляли, більшість же використовували на об'єктах примусової праці в системі ГУТАБу. Тільки на Дніпропетровщині, за нашими підрахунками, у пік терору (друге півріччя 1937 — перше півріччя 1938 р.) заарештували 29 521 особу при населенні в області 3 млн. 424 тис., тобто кожного 115-го мешканця, що становило майже 11% усіх жертв, репресованих на той час в Україні.

Хвилю репресій дещо збила постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», згідно з якою заборонялися масові арешти і висилання, ліквідувалися позасудові каральні органи, почався перегляд окремих справ. Проте дуже швидко маховик репресій був розкручений знову, коли енкавееєвські структури «підбирали» здебільшого тих, кого не встигли чи в силу якихось обставин не змогли взяти раніше.

Державний терор проти власного народу надзвичайно тяжко позначився на морально-психологічному кліматі у суспільстві. Виникла атмосфера загального жаху, очікування будь-якої хвилини опинитися в числі «ворогів народу». Широко культивувалися і всіляко заохочувалися такі аномальні «норми» поведінки людей, як тотальна підозрілість, недовіра до всіх і кожного, доноси, прагнення побудувати кар'єру чи добробут на неволі, а то й житті іншого. Відомо, що у цей період надійшло 4 млн. доносів на знайомих, співробітників, сусідів.

Сталінські репресії у Кривому Розі, як і в усьому СРСР, були не тільки цинічними, але і, говорячи тогочасною мовою, відверто шкідницькими, бо застосовувалися безпосередньо до активних учасників процесу побудови соціалізму. Так, з початку 1930-х рр. у місті реалізовувався генеральний план розвитку і зростання, підготовлений професором Хаустовим [60]. Останній передбачав масштабне індустріальне будівництво у межах Кривого Рогу. Вперше у нашій історії розглядалося питання спільних інженерних комунікацій для виробництва і житла (Соцмісто Кривого Рогу і зараз має спільні з «Криворіжсталлю» водогін, каналізацію і опалення, аналогічна ситуація і на міських рудничних поселеннях). Тогочасне криворізьке містобудування було складовою грандіозних соціалістичних перетворень у державі, а ключовим учасником промислового і цивільного будівництва були гірники (розробники рудних покладів, шахтобудівники, електромеханіки і т.і.) — теоретики-викладачі, практики-інженери-техніки, керівна ланка галузі тощо. Власне, репресивні дії до цієї соціально активної частини радянського суспільства і були насправді шкідницькими. За великим рахунком, найбільшим ворогом народу був сам Йосип Сталін, який за допомогою своїх поплічників винищив найяскравіших учасників будівництва нового життя в СРСР. Достатньо згадати лише ім'я першого директора «Криворіжсталі» Якова Ілліча Весніка, який був учасником революційного руху, Жовтневої революції 1917 р., боровся за встановлення радянської влади у роки Громадянської війни, за що був нагороджений золотим годинником, двома шаблями і двома орденами Червоного прапора [61], а у 1937 р. злочинними фантазіями НКВС перетворився на «ворога народу».

Осередком криворізького гірництва, ясна річ, був Криворізький гірничорудний інститут та підпорядковані йому залізорудні технікум і робітфак. Без будь-якого перебільшення можна стверджувати, що всі репресії, вчинені в індустріальному Кривому Розі, так чи інакше були пов'язані з тогочасним КГРІ. По суті, Криворізький гірничорудний інститут став головним майданчиком сталінських репресій у Кривому Розі.

Так склалося, що від початку існування цього навчального закладу його викладачі одночасно працювали у трестах «Руда», «Кривбасгеологія», «Криворіжбуд» і, навпаки, інженери гірничорудних підприємств були керівниками дипломних робіт випускників КГРІ. Отже, проблему сталінських репресій у Криворізькому гірничорудному інституті варто розглядати на загальному міському тлі.

Важливим аспектом даного наукового дослідження є також події, пов'язані із закриттям КГРІ у 1936 р. Слід зазначити, що вочевидь несправедливе рішення було незабаром скасоване, але... шляхом репресивних покарань його авторів [62]. Виступаючи на квітневій 1937 р. конференції Єжовської парторганізації Кривого Рогу, директор КГРІ М.К. Правицький закликав райком партії «потурбуватися про відновлення КГРІ», бо, можливо, до справи доклали зусиль «шкідники ГУУЗу» [63]. Професор О. І. Штенко з цього приводу писав: «Тільки в радянській країні, що осяяна сонцем сталінської Конституції, право на освіту мають усі трудящі,

щороку росте число навчальних закладів, і у 1938—1939 рр. наказом наркома Кагановича у Кривому Розі знову відкривається закритий шкідниками у 1936 р. гірничий інститут... вороги народу з ГУУЗу Наркомату важпрому зачинили, а славні органи НКВС їх викрили і інститут поновили...» [64].

Ситуація склалася наступним чином: тогочасний директор КГРІ М.К. Правицький — людина рішуча, патріотично налаштована до міста — після безплідних закликів до місцевих органів партії розібратися зі шкідниками, що засіли у Головному управлінні навчальними закладами [65], звернувся за допомогою до одного зі сталінських посіпак — Лазаря Мойсейовича Кагановича. Останній розцінив факт закриття гірничорудного інституту у найбільшій в СРСР гірничорудній базі як справу «вовчих рук» [66], КГРІ було поновлено у правах, а тих, хто його скривдив відправили за ґрати з клеймами «ворогів народу».

Тож у даному випадку ми маємо справу з помилковим адміністративним рішенням, що в умовах тогочасного браку гірничих кадрів дійсно було шкідницьким і потребувало негайного виправлення, що власне і було здійснено. Інша справа — припустима межа покарання, а воно у часи сталінізму завжди була з присмаком вищої міри. Однак нам, сучасникам, звичайно, прикро усвідомлювати, що боротьба за справедливе вирішення долі Криворізького гірничорудного інституту супроводжувалася «жертвоприношеннями» — як писав О. Грибоєдов, «бували й гірші часи, та не було підліших»...

Слід зазначити, що у міжвоєнний період термін «шкідництво» пережив кілька трактувань. Упродовж 1920-х рр. його переважно використовували щодо комах і ховрахів. З початком радянської модернізації — щодо непрофесійних рішень, фахових прорахунків, виробничих помилок, що заважають виконувати плани ударних сталінських п'ятирічок. У цей час термін «шкідництво» протиставлявся поняттю «саботаж», який, у свою чергу, розцінювався як контрреволюційний вчинок, а не ототожнювався з останнім. Між тим у другій половині 1930-х рр. термін набув загрозливого звучання — по суті, він став синонімічним до поняття «ворог народу».

Що ж стосується початку 1930-х рр., то під боротьбою зі шкідництвом часто-густо розумілися суто виробничі, актуальні для Кривого Рогу питання, а саме: подолання проблеми засмічування руди, викорінення ідеї затухання Кривбасу, застосування високопродуктивних і водночас безпечних систем розробок, ефективне використання машин і механізмів, забезпечення транспортної мережі, організація геологорозвідувальних робіт, прискорення житлового будівництва, вирішення матеріально-побутових проблем криворізького пролетаріату. Газета «Червоний гірник», наприклад, розцінила як шкідницькі дії медичної сестри, яка «полікувала» опік шахтаря, заливши його йодом; вибухові роботи, внаслідок яких великим шаром відвалу було засипано багату залізоносну жилу, дії автомеханіків, які вивели з ладу автопарк свого підприємства. Подолання такого шкідництва здійснювалося шляхом звільнення винуватців з роботи, зняттям з посад тощо. Інакше кажучи, воно доручалося фахівцям відповідної галузі, а не органам НКВС.

Водночас у криворізькій історії першої половини 30-х рр. зустрічаються факти кримінального шкідництва, зокрема, фігурантів у справі робітничого постачання (1933 р.) за злочинні махінації з харчами було розстріляно [67]. І така міра покарання в умовах Великого голоду та дії жорсткої карткової системи сприймалася громадою як акт справедливості.

Однак незабаром суспільству була прищеплена думка, що плани по подоланню шкідництва не виконуються, бо їх писали... «вороги народу». Відтоді шкідництво розглядалося як інструмент контрреволюційної боротьби «ворогів народу» проти радянської влади. І це вже було поле для «творчої діяльності» казкарів з Наркомату внутрішніх справ.

Показовим у даному контексті є епізод з теорією «поховання» Криворізького залізорудного району на початку 1930 р. Саме у ній вперше на Криворіжжі відбулася модифікація поняття шкідництва — від помилкових дій, що завершувалися адміністративними стягненнями, до визнання шкідництва як свідомо здійсненого злочину проти радянської влади. Разом з тим органічно переродження даного поняття у 1931 р. ми все ще не спостерігаємо — градус суспільної агресії і свавілля органів не досягли свого апогею, через що засуджений тоді на 10 років таборів викладач КГРІ Е. К. Фукс після отриманого вироку прожив на волі 8 років, тоді як у 1939 р. «шкідницька» сторінка його біографії стала безальтернативною підставою для розстрілу.

Соратника Фука, геолога Світальського, попри його причетність до шкідницької теорії загукання Кривбасу, у 1934 р. продовжували називати «найкращим знавцем» криворізьких надр [68], а у 1937 р. — охрестили «ворогом народу», який «вислужувався перед японським геологом Кугарою і зраджував інтереси держави» [69]. Цікаво, що авторство обох оцінок належало одній людині. Отже, трансформація поняття «шкідництво», що відбулася впродовж 1930-х рр., на наш погляд, є очевидною.

Взагалі публічні звинувачення людини у шкідливих діях, як правило, не тягли за собою миттєвої розправи. Безумовним вироком у середині 1930-х рр. не був навіть «троцькізм»: якщо з колишнім директором КГРІ Г. Б. Римшено за цим звинуваченням розправилися терміново, то звільненому з інституту у 1934 р. за «троцькістську контрпропаганду» викладачу С. С. Демиденку пощастило прожити ще кілька років — більше того, він продовжував працювати викладачем, тільки вже у школі. Тавро шкідників деякий час носили такі відомі в історії КГРІ постаті, як директор О. О. Костюков, викладач П.І. Черніков, випускники першого набору В. І. Смушков, А. І. Курзанцев тощо. Навіть після жорстких, викривальних статей у пресі вони продовжували працювати на керівних посадах, брали участь у русі передовиків, отримували високі державні нагороди: так, Петро Іванович Черніков був відзначений орденом Трудового Червоного Прапора, а Валентин Іванович Смушков відчайдушно боровся за право підписати стаханівський рапорт у Москву. Ясна річ, що у подальшому «шкідницький» епізод біографії ставав приводом для пильного ока НКВС: і Черніков, і Смушков врешті-решт стали жертвами великого сталінського терору, репресованим, на деякий час був і Костюков.

Винятком з цього правила стала трагічна доля Я. І. Весніка — між запитаннями до нього колег з доменного цеху [70] та брутальним звинуваченням його у шкідництві [71] пройшло лише 5 тижнів. З метою швидкого переконання громадськості у «ворожості Весніка» йому закинули повільну роботу Соцміста, Зеленого містечка і 1-ї дільниці [72]: мешканці цих районів, що дійсно потерпали через відсутність крамниць, ринків, бань, пралень і клубу, знаходили пояснення своїх проблем на сторінках «Червоного гірника», і дарма що звинувачення були вкрай несправедливими.

Необхідно підкреслити, що майбутні жертви сталінізму публічно засуджували й активно боролися проти шкідництва, про що неодноразово йтиметься далі. Відсутність випадку у бік шкідників стало моветоном для тогочасних радянських ЗМІ. Про необхідність викорінювати шкідництво писали В. А. Дітман (керівник наукового відділу КГРІ), В. Т. Нахатович (викладач соціально-економічних дисциплін КГРІ) — під час єжовщини-беріївщини вони, як і фігуранти їхніх статей, також пішли за ґрати. І це стосувалося не тільки рядових працівників периферії, а й найвищих посадовців: секретар ЦК КП(б)У Хатаєвич, перш ніж стати жертвою Вєликого терору, завзято викорінював шкідників Кривбасу; секретар Криворізького міськкому партії Левітін, «викривши» директора «Криворіжсталі» Весніка [73], сам опинився на лаві підсудних. Що ж стосується врятованого Орджонікідзе Весніка, то його звільнення тривало півроку і, незважаючи на компліментарні, цілком у дусі культу особи виступи та публічні засудження шкідників [74], він був розстріляний, а дружина репресована. Євгенія Емануїлівна Веснік, до речі, була ініціатором стаханівського руху дружин інженерно-технічних робітників і також неодноразово славословила «мудрого» Сталіна, засуджуючи при цьому численних ворогів і шкідників [75].

Прагнути уникнути сумної долі своїх попередників, керівники установ поспішали «пнути» «мерзенних ворогів народу». Так, керівник тресту «Руда» М. Лебедь у лютому 1939 р. писав, що славні органи НКВС розгромили ворожі «осині гнізда» [76]. «Прокурорську» позицію, як не прикро це визнавати, зайняв О. Ф. Чиж, що належав до першого випуску КВРТ. У вересні 1937 р., підливаючи масла у вогонь, він писав, що «Кривбас багато зазнав від ворогів-шкідників, що очолювали трест «Руда» та деякі рудники. Вони звузили фронт робіт, зупинили або законсервували ряд шахт...» [77].

Отже, модератором сталінських репресій було саме суспільство — залякане і затуркане сталінською пропагандою, в умовах однопартійної диктатури, воно втратило здатність захищатися. Атмосфера публічних переслідувань і жорстокого цькування, на наш погляд, була більш болючою, ніж репресивні дії НКВС. Вироки трійок, Військової колегії тощо лише завершували справу, а психологічний тиск на жертву чинили виробничі колективи, профспілкові організації, адміністрації підприємств і установ. Зрозуміло, що останні діяли за вказівками зверху, але ж колективи — це та сила, яка могла успішно протистояти цькуванню своїх членів. Безумовно, що страх паралізував волю цілого суспільства, зробивши можливими

сталінські злочини. І де ж поділися ті відчайдухи, що заради народу йшли на ешафот і могли організувати протести. Невже кривавий розстріл Кронштадта, здійснений ще при Леніні у 1921 р., назавжди став щепленням від будь-яких проявів громадського невдоволення?! Адже масові антихрущовські заворушення, хоч і відбувалися в умовах «відлиги», але ж також здійснювалися за диктатури партії і її репресивних органів, і навіть у 1960-х рр. знайшлися генерали, що відмовилися стріляти у свій народ, а у 1930-х рр. таких було б ще більше. Тож у мотиваціях громадської поведінки часів сталінських репресій усе ще залишається чимало неусвідомленого і недослідженого. Між тим, відповідь на це питання є особливо актуальною для сучасної України, яка, шляхом перманентних революційних змін, перебуває у болючому пошуку справедливої влади.

Таким чином, упродовж 1930-х рр. було напрацьовано та апробовано громадську методичку винищення «ворогів народу». Елементами останньої стали: 1) винищення невинних людей зусиллями наступних жертв; 2) використання ЗМІ для створення негативного образу людини; 3) широке застосування ролі колективів — загальних зборів, перетворення їх ршень на єдиний спосіб спілкування з майбутньою жертвою; 4) публічне прийняття кадрових рішень (виключення, звільнення тощо).

Вищезазначена методика активно застосовувалася як на Криворіжжі в цілому, так і у Криворізькому гірничорудному інституті зокрема. Майже всі відомі нам жертви сталінських репресій відзначилися своїми емоційними «антишкідницькими» виступами. Головним рупором для публічного засудження «ворожих елементів» були органи преси, а саме: міська газета «Червоний гірник» (започаткована 7 грудня 1924 р.) та інститутська багатотиражка «За соціалістичні кадри» (виходила з січня 1931 р.).

Яскравим прикладом колективного цькування стала історія ув'язнення перших керівників новозбудованої «Криворіжсталі»: так, незадовго до арешту Я. І. Весніки відбулися загальні збори комбінату, які через пресу(!), а не особисто, звернулися із запитаннями до свого директора [78] — невже у кабінет зайти було не легше, і чому на загальні збори не було запрошено директора — питання риторичне, адже було задіяно методичні прийоми громадської, а не державної розправи... Що ж стосується Чінгіза Ільдрима (заступника Я. І. Весніки), то його місцева преса обізвала «Чінгіс-ханом Ільдримом ібн Султановим», спираючись на дані виїзної перевірки соціального походження інженера [79]. У викривальній статті, надмірно брутальній за змістом, говорилося, що останній є сином поміщика, членом буржуазної партії та учасником контрреволюційного руху на Закавказзі. Взагалі інформація, що вилівалася на читача, містила стільки негативу, що сумнівів щодо беззпечності керівників «Криворіжсталі» у громади не залишалось. Слід зазначити, що незламний за духом курд, народжений, до речі, у Кривому Розі, давав відсіч своїм кривдникам аж до свого розстрілу у липні 1941 р.

Викоріненням шкідників адміністративними методами активно займалися деякі керівники Криворізького гірничорудного інституту. Особливо «успішним» у цій справі став невідомий широкому загалу сучасного

Криворізького національного університету і нещодавно встановлений нами директор КГРІ (1934—1935 рр.) С. Р. Волошин, про що далі йтиметься докладніше. Зайнявши посаду, останній направив у Головне управління навчальними закладами Наркомату важкої промисловості СРСР гнівну тираду проти свого попередника — директора І. А. Бродського (1933—1934 рр.), який, за його висловом, в організаторському сенсі був «шляпою» і фактичним керівником інституту був «махновець» О. І. Соколан, який через відсутність пильності займав посаду парторга КГРІ. Зрозуміло, що після таких звинувачень людина була приречена: тож автори, без зайвого клопоту, знайшли ім'я Іллі Ароновича Бродського у списках Національного банку репресованих.

Завдяки діяльності С. Р. Волошина до списку репресованих потрапив і викладач КГРІ Семен Степанович Демиденко. У 1934 р. пильний директор надіслав у ГУУЗ список звільнених викладачів. Папір, до речі, містив гриф «не підлягає розголошенню». У документі майбутня жертва отримала тавро «троцькіста» — поштовх для подальших переслідувань був даний, а його сумний результат був передбачуваний.

У справі адміністративного тиску на підлеглих також відзначився доцент КГРІ В. Т. Нахатович, про що йтиметься нижче. Саме за його ініціативою зі складу аспірантів було виключено інженера Кошулька, який «приховав» свій зв'язок з куркульною — Кошулько входив до знаменитого (1930 р.) першого набору аспірантури КГРІ. В інститутській багатотиражці В.Т. Нахатович звинувачував професорів О. І. Стешенка, В. Боришкевича. На щастя, жертви його нападів не постраждали, чого не скажеш про їх кривдника. В.Т. Нахатович не тільки був репресований, а й відчув на собі продуктивність дій методики громадських репресій: перейшовши працювати у Криворізький педагогічний інститут, він був змушений виправдовуватися і каятися у помилках, буцімто допущених ним під час викладання історії.

Виходячи з логіки вищезазначеного пошуку «ворогів народу» під репресивний прес або принаймні у зону ризику потрапляли усі фігуранти негативних висновків, коментарів, звітів, довідок тощо. На нашу думку, в історії Криворізького гірничорудного інституту ймовірних жертв сталінізму значно більше, ніж встановлених, і досліджувати цю проблему потрібно у контексті аналізу методики громадських репресій, адже саме таким чином були віднайдені не відомі раніше імена жертв радянського тоталітарного режиму (Бродський, Демиденко, Трошкін).

Дана розвідка містить прізвища 25 осіб, доля яких була пов'язана з історією Криворізького гірничорудного інституту. Персональний список виглядає так:

1. Кондратьєв Мойсей Іванович — директор 1927—1928 рр., викладач соціально-економічних дисциплін.

2. Кошовий Федір Пилипович — директор 1928—1929 рр., викладач соціально-економічних дисциплін.

3. Римша Герберт Броніславович — директор 1931—1932 рр., викладач гірничих дисциплін.

4. Костюков Олександр Олексійович — директор 1932—1933 рр., викладач гірничих дисциплін.

5. Бродський Ілля Аронович — директор 1933—1934 рр., викладач соціально-економічних дисциплін.

6. Куцегуб Тимофій Йосипович — директор робітфаку у 1927—1931 рр., викладач соціально-економічних дисциплін.

7. Сисуєв Вадим Петрович — завідувач гірничої кафедри у 1932—1933 рр., головний інженер науково-дослідного сектора у 1933—1934 рр.

8. Карета Лев Антонович — завідувач кафедри теоретичної механіки у 1934—1935 рр.

9. Леві Роберт Ісакович — завідувач кафедри іноземних мов у 1934—1936 рр., викладач німецької мови з 1931 р.

10. Нахатович В.Т. — завідувач кафедри соціально-економічних дисциплін у 1930—1933 рр.

11. Дітман Володимир Олександрович — доцент гірничої кафедри у 1934—1935 рр., головний інженер науково-дослідного сектора.

12. Логачов Іван Софронович — начальник гірничо-електромеханічного відділу у 1931—1932 рр., керівник канатної майстерні, викладач теоретичної механіки у 1930—1938 рр.

13. Раїк Олександр Михайлович — доцент гірничої кафедри у 1932—1935 рр., консультант дипломних робіт у 1936—1938 рр.

14. Пилявський Соломон Іцкович — консультант студентських наукових робіт у 1935 р.

15. Черніков Петро Іванович — консультант дипломних робіт у 1930-х рр.

16. Фукс Едуард Карлович — викладач геології та мінералогії у 1923—1937 рр.

17. Демиденко Семен Степанович — викладач діалектичного матеріалізму у 1933—1934 рр.

18. Мекеліта Василь Касянович — викладач німецької мови у 1934—1935 рр.

19. Макара Тимофій Андрійович — викладач української мови у 1928—1929 рр.

20. Жовтуха Михайло Петрович — викладач української мови у 1934—1935 рр.

21. Болюбах Дем'ян Порфирійович — асистент кафедри теоретичної механіки у 1934—1935 рр.

22. Смушков Валентин Іванович — випускник 1926 р.

23. Томашевський Григорій Мефодійович — випускник 1926 р.

24. Макаренко Іван Степанович — випускник 1928 р.

25. Трошкін Семен Артемович — студент 4-го курсу Червоногвардійського робітфаку.

Слід підкреслити, що більшість вищеназваних осіб на момент арешту працювали на виробництві чи в інших установах, деякі, як, наприклад, В.П. Сисуєв, В. О. Дітман, П. І. Черніков, Е. К. Фукс, були сумісниками, портрети Сисуєва і Чернікова прикрашають колективні фото тогочасних випускників інституту.

Хвилею несправедливості, болю та страждань прокотилися репресії 30-х рр. ХХ ст. по криворізькій землі. Зважаючи на специфіку міста, першими під пильне око відповідних органів потрапили працівники промисловості різних рівнів: перші жертви репресій на Криворіжжі на початку 30-х років минулого століття були зумовлені «Справою промпартії». Та не забракло пильності і до інших «осередків інакодумства», якими для діючої влади в усі часи залишалися колективи науково-освітніх установ.

Сумну хроніку репресій у Криворізькому педагогічному інституті почала видатна (і не тільки за масштабами периферійного міста) людина — професор Степан Юхимович Гаєвський. Він випускник історико-філологічного факультету Київського університету, учень В. Перетца, професорський стипендіат Київського університету. За його плечима робота в таких потужних наукових установах, як ВУАН — Комісія давнього українського письменства; Комісія старої історії України, науково-дослідна кафедра історії України. С. Ю. Гаєвський є засновником та першим секретарем Київського будинку вчених (1927—1928).

Починаючи з вересня 1930 р. викладав у Криворізькому педагогічному інституті (на той час — Криворізький інститут професійної освіти (КІПО)), обіймаючи посаду професора. С. Ю. Гаєвський був єдиним на той час членом-кореспондентом Української Академії наук, що працював у Кривому Розі. Професор Гаєвський викладав літературознавство і під час лекцій, а також у виступах поза стінами вишу неодноразово критично висловлювався щодо культурно-освітньої політики уряду. Реакція відповідних органів не забарилася: вже 1 січня 1933 р. у справі причетності до «Української військової організації», професора КІПО С. Ю. Гаєвського, в числі інших представників криворізької інтелігенції, було притягнуто до суду з вироком — 6 років концтаборів.

Зрозуміло, що не вибачили таку «політичну короткозорість» керівництву інституту: з посади було знято тодішнього директора І. І. Сочнева [80].

1933/34 навчального року змінюється статус навчального закладу з Криворізького інституту професійної освіти на педагогічний інститут. На посаду директора інституту призначається Г. Т. Кисельов, людина з великим досвідом оргроботи і не нова для криворіжців. Усі зусилля новопризначений директор скеровує на вирішення проблем матеріально-технічного забезпечення вишу: навчальний корпус та гуртожиток залишалися нерозв'язаними проблемами, навчальні заняття проходили у чотирьох приміщеннях розкиданих по центру міста. Сам директор інституту стає майже виконробом, у вихідні на будівництві працюють студенти. І ось омріяні власний навчальний корпус і гуртожиток Криворізького педінституту починають функціонувати 1936-го року [81].

А тим часом партійне керівництво докладало чимало зусиль, щоб підтримувати в країні атмосферу «воєнного стану», нагнітаючи напруження, жах, тотальну підозрілість задля повного контролю над населенням та відвернення його уваги від недоліків у соціально-економічній та культурно-освітній політиці.

Велике напруження у суспільстві виникло під час партійної чистки 1934 р. та обміну партійних документів у 1935 р. Офіційно мета акції — звільнити партію від людей, які втратили з нею зв'язок або чимось себе скомпрометували. Але це декларувалося радше для заспокоєння громадської думки. Насправді ж головним було виявлення соціального походження чи належності в минулому до якоїсь опозиційної течії, а також пасивності у боротьбі з нею. Крім партійних організацій, активну роль у цих кампаніях відіграли органи НКВС, які ретельно збирали компрометуючі матеріали на комуністів і передавали їх до партійних органів [82].

Серед величезного масиву компромату, накопиченого зокрема й у Дніпропетровському обласному управлінні НКВС на початок 1936 р., який невдовзі кривавим шрамом проліг по долях тисяч людей, зберігалась тека з ім'ям Джидар'яна Аршака Саркісовича.

Навчаючись на фізико-математичному факультеті Ленінградського політехнічного інституту 1927 року, в юнацькому пориві пізнання нового, зовсім нетривалий час Аршак Джидар'ян підтримував троцькістську платформу. Не обійшлося без знайомства з троцькістською літературою, участі в дискусіях, голосування за троцькістську платформу. Та вже 1928 р. він подає заяву про свій відхід від опозиції.

Під час партійних «чисток» 1929 р. Аршак Джидар'ян вже мав неприємності через «утаємнення» факту своєї колишньої належності до «троцькістів», тому при прийомі в партію у 1932 р. цей факт засвідчив, і як результат — на заваді це не стало.

Та 1935-го небажаним пунктом біографії стає не лише належність до опозиційної течії, а навіть пасивність у боротьбі з нею. Після виключення з рядів ВКП(б), звільнення з посади декана фізмату, постійних зборів у стінах Дніпропетровського університету на засудження «вिकритих ворогів», переважно троцькістів, Аршак Саркісович пристає на пропозицію очолити кафедру в Криворізькому педінституті, де він і раніше викладав теоретичну фізику.

Скоріше за все він чудово розумів, що від'їзд до Кривого Рогу надовго його не врятує, і тому градус моральної пригніченості зашкалював, породжуючи думки про самогубство.

29 вересня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалює постанову, яка фіксує необхідність посилення репресій проти троцькістів та зинов'євців. 6 листопада 1936 р. прокурор Дніпропетровської області підписав постанову про арешт громадянина Джидар'яна Аршака Саркісовича, котрий здійснив злочин, передбачений ст.ст. 54-10, 54-11 КК УРСР, — учасник троцькістського підпілля, веде активну троцькістську діяльність. У березні 1937 р. його за цими ж статтями був винесений вирок [83].

Сумну хроніку репресій у Криворізькому педагогічному інституті продовжили, відбувшись з невеликим інтервалом у часі, арешти серед співробітників допоміжного складу. Восени 1937 р. заарештували столяра КПІ Коротю Никифора Петровича 1897 року народження, уродженця Кіровоградщини, та робітника їдальні інституту Тхорика Михайла

Андрійовича, 1886 року народження, уродженця Вінниччини. Першому був винесений вирок 25 вересня 1937 р. із звинуваченням у антирадянській агітації, другому вирок із звинуваченнями у шпигунстві пролунав 16 листопада 1937 р. Можливість ведення активної пропагандистської роботи малописемною людиною та володіння людиною з початковою освітою і на такій посаді державними таємницями важко уявити, як і те, що вироком стала найвища міра покарання.

У практиці репресивних органів широко застосовувались арешти за національною ознакою. Через свою національну належність зазнали репресій викладач Криворізького педінституту Кирило Іванович Гордєвський. Його було засуджено до найвищої міри через звинувачення, «що, будучи агентом болгарської розвідки, збирав шпигунські дані про політичні настрої робітників Криворізького металургійного комбінату, рудників і Криворізького коксохімічного заводу» [84].

До речі, заарештованому 5 липня 1937 р. К. І. Гордєвському було висунуте звинувачення у підготовці збройного повстання. Намагання дружини, Р. Ф. Гордєвської, довести, що її чоловік ніякою відношення до жодної з контрреволюційних організацій не має, залишилися без уваги [85]. До 1957 р., коли їй було повідомлено, що її чоловік дістав вирок у 10 років ВТТ і помер у місці ув'язнення у січні 1944 р. від запалення легенів, ніяких відомостей про долю чоловіка вона не мала [86]. Та вже у березні 1996 р. Повідомлення Управлінням СБУ у Дніпропетровській області до відділу ЗАГСу Центрально-Міського району Кривого Рогу висловлюється потреба у виправленні дати та причини смерті К. І. Гордєвського: жовтень 1938 р., розстріл [87].

За звинуваченням у шпигунстві були страчені викладач КПІ, німець за національністю, Клейн Глаубріхт Іванович, 1881 року народження, уродженець села Високе Поле Фріц-Геккербовського району Дніпропетровської області. Звинувачений у шпигунстві був і українець за національністю, Політило Петро Семенович, 1895 року народження, уродженець села на польській території, експедитор Криворізького педінституту.

Ось такі сумні ужинки мав Криворізький педагогічний інститут напередодні 1938-го, коли відбулися найбільш численні репресії за історію вузу.

Дата «25 березня 1938 р.» значиться не тільки під вироком доцента Криворізького педагогічного інституту Аврамова Василя Йосиповича, 1902 р. народження, уродженця Полтавщини, та викладача фізики КПІ Богатирьова Дмитра Івановича, 1905 року народження, уродженця Тульської області, а й багатьох інших криворізьких освітян: працівників міського відділу освіти, викладачів Криворізького педагогічного інституту, вчителів міських шкіл. Винесений їм вирок — найвища міра покарання — був виконаний через місяць, 21 квітня 1938 р., реабілітовані 01.08.1956 р.

В. Й. Аврамов викладав історію педагогіки, за свідченнями викликаних на допит до НКВС у його справі, і як людина, і як викладач виявив себе лише з доброї сторони, окрім того, при викладанні в інституті і в особистому

спілкуванні ніяких політичних або націоналістичних розмов не вів [88]. Ті, хто був близько з ним знайомий, висловлювали лише єдине припущення щодо причини його арешту — його батько був священиком.

Д. І. Богатирьов був випускником першого набору Криворізького педагогічного інституту (тоді — інституту професійної освіти). За часи студентства тривалий час був головою профспілки, продовжуючи працювати в інституті, виконував значний обсяг громадської роботи. За відгуками, справляв враження «ідейного комсомольця, преданного партії и советской власти» [89].

Якщо під підозру потрапляли викладачі Криворізького педагогічного інституту, то вона не могла оминати і студентів навчального закладу. В липні 1937 р. за звинуваченням у «посібництві троцькістам» були заарештовані студент Ремха та студентка Пліжко [90].

Степан Ремха став студентом Криворізького педінституту у вересні 1936 р., навчався на природничому факультеті. Мав гарні успіхи в навчанні: перший курс закінчив на «відмінно». Окрім того, виконував обов'язки старости групи і, на думку керівництва інституту, з цими обов'язками він справлявся гідно. У липні 1937 р. комітетом комсомолу інституту С. Ремха був виключений з лав ВЛКСМ, а згодом і з числа студентів інституту з формулюванням за розповсюдження серед студентів антирадянських чуток, антирадянську поведінку. Наскільки ці звинувачення були обґрунтовані, можемо визначити за тим фактом, що вже у 1938—1939 навчальному році С. І. Ремха у правах студента був відновлений за вказівкою НКО УРСР [91].

Студент Криворізького педінституту Демиденко Іван, 1906 року народження, уродженець с. Софіївка, був заарештований 22 травня 1936 р. за контрреволюційну діяльність. За вироком, винесеним 21 грудня 1936 р., був засуджений до позбавлення волі у ВТТ на три роки [92].

За відомостями, вміщеними в одній із Книг Пам'яті багатотомного видання Республіканського (Комі) благодійного громадського фонду жертв політичних репресій «Покаяние», наш земляк відбував покарання у Воркутинському відділенні «УхтПечлага» і був звільнений 31 травня 1939 р. [93].

Атмосфера тотального страху, що панувала в суспільстві за часів репресій, постійно нагніталась цілим арсеналом засобів психологічного тиску. Зокрема, широко застосовувалась практика повідомлення через пресу про успіхи у викритті все нових «контрреволюційних осередків». Так, на початку жовтня 1937 р. криворізька міська газета «Червоний гірник» надрукувала повідомлення про викриття органами НКВС «національного охвістя» у школі Першотравневого рудника. Було звинувачено вчительку літератури Ластовецьку, директора школи Степура, літератора Євтухова [94].

До речі, до Євтухова Бориса Павловича, який у середині 1930-х років викладав у Криворізькому педінституті, вже були задіяні каральні заходи у вигляді звільнення з роботи через звинувачення у націоналізмі. У перші роки окупації Кривого Рогу, коли на його теренах діяла похідна група ОУН, Б.П. Євтухов був відповідальним редактором газети «Дзвін», яка друкувалася саме у рамках діяльності цієї групи.

У практиці репресивних органів широко застосовувались арешти за національною ознакою. В основу звинувачення представників нацменшин, що населяли в тому числі і Дніпропетровщину, лягав постулат, який, на думку співробітників НКВС, навіть не вимагав доведення: до національності якої держави належиш — на користь тієї держави і шпигуєш.

Через свою національну приналежність зазнали репресій вчитель криворізької трудової школи №8 Хаваладжі Павло Лазаревич, 1900 року народження, за національністю грек, та Аустерліц Юхим Абович, 1889 року народження, уродженець Варшави. Їм були винесені вироки з проміжком в один день та з засудженням до найвищої міри покарання [95].

У вересні 1937 р. вчитель цієї ж 8-ї криворізької школи Стаховський Дмитро Феоділович, 1895 року народження, уродженець Ровенського повіту, був ув'язнений до 10 років ВТТ через звинувачення в антирадянській агітації [96].

Двома днями пізніше, 23 вересня 1937 р. до найвищої міри покарання були засуджені викладачі 19-ї криворізької школи Мотайло Іван Логвинович, 1917 року народження, уродженець села Ганнівка Петрівського району Дніпропетровської обл., та Макара Тимофій Андрійович, 1899 року народження, уродженець села Садки (Польща). Перший був звинувачений в участі у контрреволюційній диверсійній організації, другий, з огляду на місце народження, був звинувачений у шпигунстві [97].

На жертovníк невтомної боротьби зі «шкідниками та шпигунами» було покладене життя і директора однієї з найстаріших шкіл Кривого Рогу — № 25.

Ластов-Кондрар Шулим Мойсейович, 1900 року народження, уродженець м. Резина (Бесарабія), член ВКП(б) 10 жовтня 1937 р. був звинувачений у шпигунстві на користь Румунії; розстріляний 26 жовтня 1937 р. [98].

Меркулову Григорію Петровичу, 1880 року народження, уродженцю Дніпропетровщини, вчителю криворізької середньої школи №25, був винесений вирок як учаснику контрреволюційної повстанської організації із засудженням до вищої міри покарання. 25 березня 1938 р. вирок був винесений не лише Г. П. Меркулову, а й багатьом іншим криворізьким освітянам: працівникам міського відділу освіти, викладачам Криворізького педагогічного інституту, вчителям міських шкіл. Завідувачу міського відділу народної освіти Бойку Федору Івановичу, 1903 року народження, уродженцю Київщини, закидалося «покровительство» щодо націоналістичних виявлень з боку секретаря комсомольської організації міськвно Довгала, інспектора Третякова. Вироком від 25 березня 1938 р. були засуджені криворізькі вчителі:

— Дніпровський-Комар Іван Євдокимович, 1901 року народження, уродженець Кривого Рогу, інспектор-педагог з підвищення кваліфікації вчителів Криворізького міського відділу народної освіти;

— Орлов Анатолій Миколайович, 1885 року народження, уродженець Дніпропетровщини, директор 32-ї криворізької середньої школи;

— Носко (за іншими джерелами — Носков) Антон Архипович, 1902 року народження, уродженець Дніпропетровщини, вчитель 32-ї криворізької середньої школи;

— Швець Платон Григорович, 1886 року народження, уродженець Дніпропетровщини, директор 21-ї криворізької середньої школи;
— Колпаков Андрій Андрійович, 1882 року народження, уродженець Таврійської губ., вчитель математики 21-ї криворізької середньої школи;
— Горілий Григорій Онисимович, 1902 року народження, уродженець Дніпропетровщини, вчитель географії 21-ї криворізької середньої школи;
— Гук Дмитро Тимофійович, 1903 року народження, уродженець Миколаївщини, вчитель математики 16-ї криворізької середньої школи.

Винесений всім їм вирок був виконаний через місяць, 21.04.1938 р. [99].

Уже під час слідчих дій щодо реабілітації засуджених Швеця, Колпакова, Орлова та Носка їх колега по роботі в школі говорив про них як про чесних радянських громадян, які ніколи антирадянської агітації не проводили, тому нічого компрометуючого щодо їх контрреволюційної діяльності повідомити не може. Велике здивування та категоричний протест викликало повідомлення про зізнання директора 21-ї школи Швеця про факт вербовки свідка до к/р націоналістичної організації, що начебто мала місце в Будинку вчителя влітку 1937 р. Взагалі свідок висловив сумнів щодо надання таких свідчень Швецем, бо за таких умов його б також заарештували як ворога народу, а його навіть на допит під час слідчих дій у 1937—1938 рр. не викликали [100].

Вчителі вже згаданої вище 25-ї школи Максименко Зосим Якимович та Мекеліт Василь Касьянович були заарештовані у справі «Повстанського штабу». 25 квітня 1938 р. рішенням Трійки УНКВС були визнані винними у злочинах, передбачених ст.54-10 і 54-11 КК УРСР та засуджені до вищої міри покарання. За цією справою було засуджено шість осіб. Окрім згаданих вчителів 25-ї школи, членами штабу Криворізької контрреволюційної повстанської організації були визнані В. С. Липицький, комірник «Кривбуду», Є. П. Бойко, інструктор з ТБ «Кривбуду», Л. І. Шаблій, інспектор тресту «Руда», та М. А. Шостака.

Єдиним звинуваченням усім членам «Штабу», що мало хоч якийсь підґрунтя, було звернення до їх минуло. Зокрема, серед продубльованих усім звинувачення в обізнаності щодо терористичних задумів організації, особистої участі у вербовці нових членів, при цьому будучи «викритими» свідченнями один проти одного, кожен мав свій особистий «гріх». Так В.К. Мекеліт, 1893 року народження, уродженець Галичини був колишнім військовослужбовцем Галицької армії ЗУНР, а З.Я. Максименко, 1888 року народження, уродженець села Новокурське Широківського району Дніпропетровської обл., був офіцером царської армії та організатором «Вісунської республіки» на Херсонщині у 1919 р.

Майже 20 років потому, у березні 1956 р., рішення Трійки УНКВС по Дніпропетровській області від 25 квітня 1938 р. було скасовано і справу, висунуту проти В.К. Мекеліти, З.Я. Максименка, В.С. Липицького, Є.П. Бойка, Л.І. Шаблія та М.А. Шостака, припинено за відсутністю складу злочину [101].

Брати Бабенки, Свирид та Лев, уродженці села Ганнівка, були заарештовані як учасники української контрреволюційної повстанської організації у

квітні 1938 р. та обоє засуджені до вищої міри покарання. Народилися у багатодітній селянській родині. Окрім них, у батьків, Макара Лавровича та Ярини Степанівни було шість доньок та один наймолодший син. Батьки змалечку залучали дітей до роботи, працювали в наймах. Але й сам батько був грамотним, азам грамоти навчав і своїх дітей. Займаючись самоосвітою, Свирид та Лев Бабенки підготувалися та вступили до інституту, де навчалися заочно. Старший, Свирид, мав два фахи: вчителя-мовника, а згодом — вчителя математики. Але ще до цього, у 1917 р. він екстерном здав екзамен на звання вчителя. Лев, як і його старший брат, також вступив до Криворізького педінституту, але закінчити його не встиг. Обоє братів працювали у школі на руднику ім. Кагановича, і їх професійна діяльність вписана до літопису 36-ї криворізької школи: Свирида Макаровича як директора, а Льва Макаровича — вчителя-новатора, який будував навчання у єднанні з природою [102].

Окрім згаданих уже вище людей, протягом 1936—1938 рр. були винесені вироки таким криворізьким учителям:

23.09.1936 р.: Демиденко Семен Степанович, 1899 року народження, уродженець Запорізької обл., вчитель математики криворізької середньої школи №21 — на підставі звинувачення у контрреволюційних націоналістичних висловлюваннях на уроках, ув'язнений на 3 роки до ВТТ;

02.07.1937 р.: Гнівуша Олександр Іванович, 1894 року народження, уродженець Дніпропетровщини, вчитель школи №28 ст. Долгинцево — на підставі звинувачення у антирадянських висловлюваннях, ув'язнений на 7 років до ВТТ;

20.07.1937 р.: Брунець Мирон Олександрович, 1894 року народження, уродженець Галичини, вчитель криворізької школи ім. Кірова — на підставі звинувачення у шпигунстві засуджений до найвищої міри покарання;

30.11.1937 р.: Береза Йосип Данилович, 1893 року народження, уродженець Київщини, вчитель школи ст. Довгинцево — на підставі звинувачення в антирадянській агітації позбавлений волі у ВТТ на 10 років;

16.12.1937 р.: Унгер Юліус Іванович, 1899 року народження, уродженець Дніпропетровщини, вчитель школи №26 — на підставі звинувачення в антирадянській агітації позбавлений волі у ВТТ на 10 років;

18.01.1938 р.: Клейн Еммануїл Лаврентійович, 1882 року народження, уродженець Дніпропетровщини, вчитель криворізької школи на руднику ім. К. Лібкнехта — на підставі звинувачення у шпигунстві на користь Німеччини засуджений до найвищої міри покарання;

26.02.1938 р.: Руденко Михайло Андрійович, 1893 року народження, уродженець Одещини, вчителя школи ст. Долгинцево — на підставі звинувачення в антирадянській агітації позбавлений волі у ВТТ на 6 років;

07.03.1938 р.: Бережний Олександр Несторович, 1901 року народження, завідувач школи №4 Першотравневого рудника Кривого Рогу — як ворога народу засуджено до найвищої міри покарання;

10.07.1938 р.: Малоокова Марія Данилівна, 1905 року народження, уродженка Миколаївщини, учителька криворізької середньої школи №10 — як дружина репресованого позбавлена волі у ВТТ на 5 років;

20.09.1938 р.: Швидкий Михайло Маркович, 1884 р.н., уродженець Дніпропетровщини, вчитель криворізької середньої школи №7 — на підставі звинувачення у належності до контрреволюційної організації засуджений до найвищої міри покарання [103].

Таким чином, внаслідок насильницького здійснення сталінської політичної доктрини на кінець 30-х років склався тип антинародної держави та ворожий інтересам вільного творчого розвитку особистості суспільний устрій. Економічну його основу становив проголошений соціалістичним репресивно-примусовий спосіб організації виробництва, що засновувався на монопольній, по суті, державно-бюрократичній власності. І власності не лише на засоби виробництва, а й на свободу, духовне життя, саме фізичне існування людини. Виробничі відносини такого «економічного базису» визначала не економічна залежність, скільки політичний примус і насильство. Розподільчі відносини будувались на зрівняльному принципі, водночас такому, що включав систему пільг і привілеїв. Ці привілеї і пільги розподілялись не залежно від кількості та якості праці, а залежно від значущості особи для політичного режиму. Природно, що в першу чергу враховувались інтереси партійно-державної і виробничої бюрократії, що служила не тільки механізмом насильницької реалізації політичних цілей режиму особистої диктатури, а й соціальною основою тоталітарної системи влади.

Бібліографічні посилання

1. Горбачов М. С. Доповідь на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. / М.С. Горбачов // Комуніст України.—1987. — № 12. — С. 14.
2. Щербицький В. В. Доповідь на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 р. / В.В. Щербицький // Комуніст України.—1987. — № 12. — С. 41.
3. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» // Закони України: Офіційне вид. / Верховна Рада України, Ін-т законодавства; редкол. : В. Ф. Опришко (гол.) та ін. — К., 1996. — Т. 1. — С. 370 — 374.
4. Там само.
5. Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»: постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. № 3812-ХІІ // Відомості Верховної Ради.—1994. — № 15. — Ст. 88.
6. Там само.
7. Бондарчук Ю.П. Деякі питання генезису тоталітарної ідеології / Ю.П. Бондарчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1996. — С. 404.
8. Відроджена пам'ять: книга нарисів / редкол. : Т. М. Кравченко (кер.); В.В. Іваненко (наук. ред.). — Д., 1999. — С. 12.
9. Там само. — С. 16.

10. Бойко О. Д. Історія України : посіб. / О. Д. Бойко. — К. : Видавничий центр «Академія», 2001. — С. 362.
11. Ленін В. І. Політичний звіт Центрального комітету РКП(б) XI з'їзду партії, 27 березня 1922 р. / В. І. Ленін // Повне зібр. тв. — Т. 45. — С. 84.
12. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1068. — Арк. 87.
13. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. — Д., 2002. — С. 59 — 60.
14. Касьянов Г. В. «Шахтинська справа» [Електронний ресурс] // Проблеми історії України.—1991. — Вип. 1. — К. : Інститут історії України НАН України, 1991. — С. 36 — 44. — Режим доступу: <http://history.org.ua>.
15. Прилуцький В. І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928—1933 рр.) / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. — 2002.— № 4. — С. 60.
16. Там само.
17. Там само. — С. 61.
18. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 363.
19. Там само.
20. Ніколаюк Т. А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929—1933 рр. / Т. А. Ніколаюк // Український історичний журнал.—1999. — № 4. — С. 53.
21. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 364.
22. «Заявление 46-ти» в Политбюро ЦК РКП(б) 15 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС.—1990. — № 6. — С. 189—191.
23. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 365.
24. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921—1932 рр. / В.Л. Борисов // Український історичний журнал.—1999. — № 2. — С. 78.
25. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921—1939) / С.В. Кульчицький // Україна крізь віки. — Т. 11. — К., 1999. — С. 118.
26. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 131.
27. Там само. — С. 132.
28. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 364.
29. Сталін Й. В. Про індустріалізацію і хлібну проблему / Й. В. Сталін // Твори. — Т. 11. — С. 171.
30. Касьянов Г. В. «Шахтинська справа» [Електронний ресурс] // Проблеми історії України.—1991. — Вип. 1. — С. 37. — Режим доступу: <http://history.org.ua>.
31. Там само.
32. Там само. — С. 38.
33. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 365.
34. Шитюк М. М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. XX ст.) / М. М. Шитюк // Український історичний журнал.—1998. — № 1. — С. 97.
35. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 365.

36. Прилуцький В. І. Вказ. праця. — С. 60.
37. Там само.
38. Там само.
39. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 266.
40. Якубова Л. Д. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924—1935 рр.) / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 81.
41. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи ... — С. 137.
42. Там само. — С. 138.
43. Реабилитация. Политические процессы 30 — 50 гг. — М., 1991. — С. 210.
44. Новітня історія України (1900 — 2000) : підруч. / А. Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. — К. : Вища школа, 2000. — С. 277.
45. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 366.
46. Там само.
47. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 367.
48. Там само.
49. Шитюк М. М. Масові репресії ... — С. 97.
50. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 367.
51. Шитюк М. М. Масові репресії ... — С. 97.
52. Нікольський В. М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «великої чистки» 1937—1938 рр. / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 54.
53. Там само.
54. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 88.
55. Там само.
56. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи ... — С. 129.
57. Нікольський В. М. Національні аспекти ... — С. 89.
58. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 19. — Оп. 16. — Спр. 19.
59. Там само.
60. Яким повинен бути Кривий Ріг у майбутньому // Червоний гірник.— 1930. — 28 січня. — С. 8.
61. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 806 «Управління Уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1601. — 137 арк.
62. Резнік І. Директор інституту / І. Резнік // Червоний гірник.—1939. — 21 червня. — С. 3.
63. Правицький М. К. Виступ на 2-й конференції Єжовської парторганізації / М. К. Правицький // Червоний гірник.—1937. — 20 квітня. — С. 2.
64. Стешенко О. І. Криворізький гірний інститут / О. І. Стешенко // Червоний гірник.—1938. — 9 липня — С. 3.
65. Правицький М. К. Виступ на 2-й конференції ... — С. 2.
66. Резнік І. Директор інституту ... — С. 3.

67. Вирок суду у справі шкідників робітничого постачання «Руди» // Червоний гірник.—1933. — С. 2.
68. Загянський А. Л. До постави геолого-розвідувальної служби в Кривбасі / А. Л. Загянський // Червоний гірник.—1934. — 16 листопада. — С. 2.
69. Загянський А. Л. До проблеми нових металів Криворіжжя / А. Л. Загянський // Червоний гірник.—1937. — 12 вересня. — С. 3.
70. Запитання колективу доменного цеху начальникові КМК тов. Весніку // Червоний гірник.—1937. — 17 червня. — С. 3.
71. З корінням вирвати шкідницьке кубло // Червоний гірник.—1937. — 22 липня. — С. 2.
72. Швець І. Злочинні дії керівників комунгоспу Криворізьбуду / І. Швець / Червоний гірник.—1937. — 10 серпня. — С. 3.
73. Тричі прокляті вороги партії // Червоний гірник.—1936. — 22 серпня. — С. 1.
74. Веснік Я. І. Конституція батьківщини соціалізму / Я. І. Веснік // Червоний гірник.—1936. — 20 листопада. — С. 3.
75. Веснік Є. Е. Промова на Всесоюзній нараді дружин господарників та ІТП важкої промисловості / Є. Е. Веснік // Червоний гірник.— 1936. — 15 травня. — С. 1.
76. Лебедь М. Кривбас до 18 з'їзду ВКП(б) / М. Лебедь // Червоний гірник.—1939. — 4 лютого. — С. 2.
77. Чиж О. Ф. Деякі питання розвитку Кривбасу у 3-й п'ятирічці / О. Ф. Чиж // Червоний гірник.—1937. — 22 вересня. — С. 3.
78. Запитання колективу ... — С. 3.
79. Чінгін-хан Ільдрим бек Султанов // Червоний гірник.—1936. — 26 серпня. — С. 2.
80. Мельник О. О. Історична енциклопедія Криворіжжя / О. О. Мельник, С.В. Балабанов. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. — Т. 1. — С. 377.
81. Січкарь Є. Я. Наш педагогічний: нотатки старожила / Є. Я. Січкарь // Червоний гірник.—1987.—19 грудня.
82. Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Дніпропетровська область : у 2 кн. / упорядники : Є. І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 1. — Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Монолит», 2009. — С. 41.
83. Там само. — С. 425 — 431.
84. АУСБУДО. — Спр. П-12935. — Арк. 98.
85. Там само. — Арк. 74.
86. Там само. — Арк. 44.
87. Там само. — Арк. 122.
88. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-7099. — Арк. 42.
89. Там само. — Арк. 43.
90. Мельник О. О. Історична енциклопедія Криворіжжя. Том 2 / Олександр Мельник, Сергій Балабанов. — Кривий Ріг : СТПРЕС, 2009. — С. 428, 444.
91. Характеристика на Ремху С. І. 1939 р., 1940 р. — Музей історії КДПУ: відділ фондів, б/н.

92. Повернені імена: мартиролог (з тематичної серії «Реабілітовані історією»). — Книга 1. — Д. : Монолит, 2002. — С. 342.
93. Книга Памяти Коми: мартиролог жертв массовых политических репрессий. — Книга 8. — Ч. 1. [Электронный ресурс.]. — Режим доступа : <http://bessmertnybarak.ru/books/person/112185/>
94. Мельник О. О. Криворізька міськрада: 1920—1941 рр. / О. О. Мельник. — Кривий Ріг, 2005. — С. 267.
95. Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Дніпропетровська область : у 2 кн. / упорядники : Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 1. — Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Монолит», 2008. — С. 18, 983.
96. Там само. — С. 888.
97. Там само. — С. 552, 622.
98. Там само. — С. 418, 497.
99. Там само. — С.590, 73, 245, 679, 662, 1052, 414, 193, 215.
100. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-7099. — Арк. 45.
101. Липицкий А. Порубленные корни: очерк // Саксагань. — 2011. — № 4. С. 26 — 28.
102. Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Дніпропетровська область : у 2 кн. / упорядники : Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 1. — Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Монолит», 2008. — С. 20, 21.
103. Там само. — С. 230, 179, 91, 46, 952, 383, 806, 561, 1052.

Є. І. Бородін, д.і.н., проф.;
В. В. Іваненко, д.і.н., проф.;
Л. Л. Прокопенко, д.держ.упр., проф.;
Л. В. Дояр, к.і.н., доц.;
Н. А. Печеніна, к.і.н., доц.;
В. А Фінічева

ЧАСТИНА ПЕРША

ПЕРСОНАЛІЇ

ГДАЛІЙ БАРБАС

Гдалій Йосипович Барбас народився в 1887 році в місті Сретенську, у Забайкаллі. Єврей. Головний лікар лікарні рудника ім. Леніна у місті Кривому Розі. Заарештований у 1937 році. Засуджений до найвищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.

Нічний стукіт у двері не був дивиною для головного лікаря рудничної лікарні, до того ж хірурга. Нечасто випадала ніч, щоб не прибігала санітарка: «Гдалію Йосиповичу! Швидше! З шахти пораненого привезли!» Лікар схоплювався, нашивдку одягався, незважаючи на літній вік, біг до хворого, розуміючи, що навіть хвилини можуть врятувати чи згубити людину. Не мало значення, що перед цим був виснажливий робочий день, що не одну годину довелось простояти біля операційного столу. Його вело почуття милосердного обов'язку.

Але стукіт, що пролунав у ніч на 8 жовтня 1937 року, не мав нічого спільного з милосердям. Бо це стукали ті, для кого милосердя було заборонено, від кого потребували готовності до розправи. Тієї ночі прийшли за головним лікарем Гдалієм Йосиповичем Барбасом співробітники НКВС.

Який же кримінал перед радянською владою міг вчинити головний лікар?

Дитинство його проходило у Забайкаллі. Батько — вчитель народної єврейської школи, мати — селянка з Баргузіна. Гдалій закінчив Читинську класичну гімназію, потім Томський університет, набув фаху лікаря. Майже одночасно з свідцтвом одержав розпорядження прибути на військову службу. Почалась Перша світова війна. Чотири роки молодий лікар працював у фронтовому госпіталі.

Тут зустрівся з коханням, уособленням якого для нього стала випускниця Бестужевських курсів, медсестра Ліза Фролова. Молодят не злякала різниці в суспільному стані: Гдалій — син вчителя єврейської школи і неграмотної селянки, Ліза — з старовинного дворянського роду, дочка статського радника, генерала, інспектора народних училищ. Їхньому коханням довелось витримати перевірку відстанню і часом. У 1917 році кожному треба було виїхати до своєї родини: Гдалію — в Читу, Лізі — в Череповець, звідки вона перебралася на Україну. Тільки у 1922 році відшукали одне одного і побралися в Читі. Жили дружно і щасливо, народили двох синів — Йосипа і Євгена.

Гдалія Йосиповича призвали до Червоної армії, де він прослужив до 1926 року. Потім працював у лікарнях Чити.

У 1931 році за запрошенням Сахалінського окружного займає посаду керівника лікарні в місті Олександрівську. Проявив себе вмілим організатором колективу, завоював високий авторитет.

У слідчій справі Г. Й. Барбаса зберігається лист Ганни Василівни Кудрявцевої, заслуженої вчительки РРФСР, яка була в першій половині тридцятих років директором школи в Олександрівську. Лист адресований Єлизаветі Федорівні, надісланий у 1957 році: «Я пам'ятаю Гдалія Йосиповича як людину, фанатично віддану своїй справі, як скромну і висококультурну людину, яка користувалась великим авторитетом у місті» [1]. Думка про високий авторитет підкріплюється й тим, що він обирався депутатом Олександрівської міської і Сахалінської окружної рад, входив до складу окрвиконкому.

Оскільки лікарня в Олександрівську була одна, до неї звертались усі без винятку, в тому числі й співробітники японського консульства. Гдалію Йосиповичу доводилось лікувати їх у лікарні і надавати медичну допомогу на дому. В цьому випадку він завжди вимагав, щоб його супроводжували представники місцевої влади. Та сам факт спілкування з японцями згодом буде використаний для обвинувачення.

Клімат Сахаліну виявився шкідливим для Єлизавети Федорівни — в неї були хворі легені, довелось виїхати на материк. У Москві Гдалій Йосипович пройшов курси вдосконалення лікарів, одержав призначення в Кривий Ріг головним лікарем лікарні на руднику ім. Леніна.

Кривий Ріг у ті часи являв собою непросте місто. Власне містом він був лише за назвою. Існував невеликий центр, навкруги, у відповідності з заляганням рудних масивів, розташовувались копальні, а навколо них — поселення гірників. Кожне з них було окремим селищем, з'єднаним з іншими і центром залізницею та поганою бруківкою. В цих умовах наявність своєї лікарні на кожному руднику мала надзвичайно велике значення. Для гірничорудної промисловості басейну був характерний дуже високий травматизм. Наявність же досвідченого лікаря-хірурга мала тут першорядне значення. А саме таким був Гдалій Йосипович Барбас. За плечима понад двадцять років професійної діяльності, чотири з них — фронтового хірурга. За спогадами колег, він мав дуже високу кваліфікацію, справді золоті руки. А до цього ще долучалась увага до хворих. Бувало, збирається, не чекаючи виклику, проти ночі, до лікарні. Дружина докоряє:

— Ти ж недавно прийшов. Операція пройшла вдало. Там є черговий лікар. У разі потреби покличе.

— Операцію робив я, а не черговий лікар, і він може не помітити того, на що зверну увагу я.

А про термінові виклики вже й годі було говорити [2].

Не обмежуючись професійною діяльністю, Гдалій Йосипович брав участь в громадському житті рудника — виступав з лекціями, працював у профспілковій організації, обирався на Всеукраїнський з'їзд профспілок. Полюблюючи театр, знаходив час і для свого давнього захоплення — участі у клубному драматичному гуртку.

Та над ним уже висіла загроза. В 1937 році смерч репресій, як і над усією країною, пронісся й над Кривбасом. Було заарештовано майже все

керівництво басейну, починаючи від керуючого трестом «Руда» Ю. Б. Бенета, головного інженера П. І. Чернікова і кінчаючи керуючими рудниками, начальниками шахт, дільниць, робітниками.

Репресивний вихор захоплював і тих, хто спілкувався з «ворогами народу». Можемо тільки гадати, що стало приводом для ув'язнення Г.Й. Барбаса. Це міг бути донос (є такі в слідчій справі). Це могло бути й спілкування із запідозреним керівництвом рудника, без чого головному лікарю обійтися просто неможливо. Медицина, як і інші непродуктивні галузі (освіта, культура та ін.), фінансовими і матеріальними ресурсами забезпечувалась за так званим залишковим принципом, і щоб було куди покласти хворих і чим нагодувати, головний лікар повинен був підтримувати тісні зв'язки з керівництвом рудника. Тепер ці зв'язки й відгукнулись.

А може, дістала довга рука Сахалінського управління НКВС. Пі у тім, що ще у 1934 році начальник цього управління запропонував Гдалюю Йосиповичу стати його інформатором. Він відповів: «Якщо я зустрінусь з якимись антирадянськими проявами, то буду вважати своїм обов'язком повідомити про них, але інформатором не буду».

На що начальник управління зауважив:

Вам ця відмова відгукнеться.

Не виключено, що відгукнулась, бо єдиним пунктом обвинувачення було те, що Барбас нібито завербований японською розвідкою. Заарештували Гдалюю Йосиповича 8 жовтня 1937 року. В слідчій справі зберігся тільки один протокол допиту, датований 10 жовтня 1937 року; ймовірно, що інших допитів не було, а могли і знищити ті протоколи, де відсутнє визнання, щоб не залишати слідів «браку» в роботі. Адже зізнання добивались усіма засобами, не цураючись катування підслідних і фальсифікації матеріалів.

Що ж інкримінувалось Г. Й. Барбасу? Не багато, не мало — шпигунство, співробітництво з японськими розвідувальними органами. У протоколі від 10 жовтня зазначається, що завербував Г. Й. Барбаса зубний технік Олександрівської лікарні Тейхнер, за національністю німець, «старий агент японської розвідки» [3].

Вражає абсурдна фантазія слідчих при описі того, як відбувалось вербування. Тейхнер попрохав Барбаса дати відомості про епідемічні захворювання в російській частині Сахаліну. По-перше, навіщо зубному техніку такі відомості? По-друге, якщо вони секретні, то тим більше неможливо їх розкривати, хто б на це ризикнув? Але, за протоколом, Барбас відомості Тейхнеру все ж передав. А згодом той, шантажуючи, примусив буцімто Барбаса погодитись на співпрацю з японською розвідкою, тим паче, що познайомив його з секретарем консульства Токоюмою.

Токоюма ж, у свою чергу, поставив завдання:

1. Вивчати політичні настрої медперсоналу для наступного вербування.
2. Збирати відомості і повідомляти про епідемічні захворювання, загальну кількість заразних хворих, вогнища епідемій.
3. Вивчати стан водопостачання, щоб в разі потреби використати ці відомості для бактеріологічних диверсій.

За протоколом, Г. Й. Барбас ніби й виконував завдання Токоюми, збираючи інформацію про епідемії і будучи готовим до здійснення бактеріологічних диверсій [4]. Щоправда, був ще один момент. Річ у тім, що японське консульство за медичне обслуговування сплачувало певні кошти лікарні. Цей факт слідство подало таким чином, що ці гроші (150—200 крб. за раз) й були платнею Барбасу за шпигунську діяльність [5]. Далі повідомляється, що Тейхнер був заарештований і розстріляний як японський шпигун [6].

Але тут знову слідству зраджує елементарна логіка. Якщо Тейхнер дійсно у 1935 році був заарештований, то абсолютно неможливо, щоб на волі залишилась його агентура. А те, що Г. Й. Барбас спокійно виїхав з Сахаліну, свідчить про явну фальсифікацію [7].

Справа Барбаса була проведена буквально миттєво. В наявності є один протокол. І вже 20 жовтня датовано рішення так званої «двійки» — народного комісара внутрішніх справ і прокурора СРСР — засудити Барбаса Г. Й. до найвищої міри покарання [8]. Тобто від арешту до вироку пройшло всього 12 днів. Конвеєр смерті діяв швидко і безвідмовно. Тринадцятого листопада вирок було виконано [9].

Сім'ї, як це завжди робилось тоді, пізніше повідомили, що їхній чоловік і батько засуджений до 8 років без права листування й помер у таборі від перитоніту.

Після XX з'їзду КПРС дружина і сини звертаються до влади з проханням переглянути справу Гдалія Йосиповича, повідомити про його долю і відновити його добре ім'я. Прокуратура Київського військового округу починає перевірку. Через архіви відповідних відомств з'ясовують справу відносно участі в шпигунській діяльності. Одержують відповідь, що ні на Тейхнера, ні на Барбаса таких даних немає [10]. Опитуються працівники лікарні на руднику ім. Леніна. Всі характеризують Г. Й. Барбаса тільки позитивно, відзначають його високу кваліфікацію, чуйність, старанність у нелегкій роботі хірурга. Під новим кутом зору вивчається архівно-слідча справа, на світ божий виходить груба фальсифікація.

Врешті-решт, за поданням прокуратури Військового трибунал Київського військового округу ухвалив рішення про скасування вироку від 20 жовтня 1937 року і припинення справи в зв'язку з відсутністю складу злочину [11].

Доля сім'ї Гдалія Йосиповича склалась так, що вона до лабет НКВС не потрапила, можливо, завдяки передбачливості Єлизавети Федорівни, оскільки на другий день після арешту чоловіка вона відправила синів до родичів у Новосибірськ. Коли ж їй 25 жовтня повідомили, що Барбас Г. Й. засуджений на 8 років без права листування, також виїхала туди.

Сини виросли. Старшого, Йосипа, як сина «ворога народу» під час війни до війська не взяли, але вчитися дозволили. Він вступив до Дніпропетровського інституту інженерів транспорту, евакуйованого в Новосибірськ. Потім з інститутом приїхав у Дніпропетровськ, закінчив навчання, працював на залізниці, а через деякий час одержав запрошення на посаду викладача. Працював доцентом кафедри будівельних машин ДПТУ.

Молодший, Євген, закінчив Ленінградський кораблебудівний інститут, до пенсії працював на Балтійському суднобудівному заводі.

Бібліографічні посилання

1. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. — Спр. П-8242. — Арк. 63.
2. Там само. — Арк. 12.
3. Там само. — Арк. 12.
4. Там само. — Арк. 13.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само. — Арк. 21 — 22.
8. Там само. — Арк. 22-а.
9. Там само.
10. Там само. — Арк. 61 — 62.
11. Там само. — Арк. 75.

Р. Терещенко

ЮЛІЙ БЕНЕТ

В часи репресій та терору 30-х років не минула лиха доля і Криворізький залізорудний басейн — один з основних постачальників металургійної сировини в Радянському Союзі. Влітку 1937 року заарештовують велику групу інженерно-технічних працівників тресту «Руда». Очолили цей трагічний список керуючий трестом Ю. Бенет і головний інженер П. Черніков. Разом з ними у в'язниці опинилися керуючий шахтою «Більшовик» В. Смушков, головний інженер Першотравневого рудника Д. Знаменський, заступник головного інженера рудника ім. Артема Д. Журавльов, головний енергетик тресту «Руда» О. Костянтиновський, керуючий шахтою «Комунар» рудоуправління ім. Дзержинського П. Зорін та інші — всього близько двадцяти осіб. Хто ж були ці люди?. Докладної розповіді заслуговує кожен з них, але поведемо мову про Ю. Б. Бенета.

Юлій Бенедиктович Бенет народився 21 грудня 1890 року в містечку Копиль Мінської губернії у родині конторника. Ще підлітком пішов учнем до друкарні, оволодів професією складача. З 15 років бере участь у революційному русі. У 1905 році вступив до РСДРП, активний учасник страйків і демонстрацій. Під час спаду першої російської революції його заарештовують і засуджують до ув'язнення на два роки і вісім місяців. Після звільнення емігрує до Сполучених Штатів Америки, де також бере участь у робітничому русі. Коли виникла Комуністична партія США, вступає до неї.

Зауважимо, що торгівельні зв'язки між СРСР та США починають налагоджуватися ще до встановлення дипломатичних відносин. При цьому основний обсяг торгівлі здійснювався через «Амторг» — приватне товариство. Саме сюди й запрошують працювати Ю. Б. Бенета. Він займається розміщенням замовлень радянської промисловості, контролює їх виконання, додержання строків поставок.

У 1927 році Юлій Бенедиктович приїжджає в СРСР. Враховуючи членство в Компартії США і заслуги в забезпеченні радянської промисловості

устаткуванням із Сполучених Штатів, його без кандидатського стажу приймають у члени ВКП(б). Хоч йому виповнився 41 рік, вступає до інституту, одержує спеціальність інженера-будівельника. Згодом був призначений заступником начальника управління капітального будівництва Головного управління металургійної промисловості Наркомважпрому. Але з роботою справа не пішла. Як він сам констатує, був знятий особисто наркомом Г.К. Орджонікідзе за бюрократизм. *(Припущення автора — не виключено, що звичка до порядку, вимогливість до чіткого виконання своїх обов'язків, до чого звик Ю. Бенет, працюючи в США, не влаштували працівників апарату, які звикли до інших темпів і методів праці. Причепили ярлик).*

Через деякий час той же нарком направляє Бенета заступником керуючого трестом «Руда» в Кривому Розі. Юлій Бенедиктович активно вивчає нову для нього гірничорудну справу, знайомиться з технологією видобутку руди, умовами праці і побуту гірників.

У 1935 році, коли його попередника перевели до Головного управління металургійної промисловості, Ю. Б. Бенет стає керуючим трестом.

Нова робота була надзвичайно складною і відповідальною. Підприємства басейну об'єднували понад 30 тисяч робітників та інженерно-технічних працівників, давали мільйони тонн залізної руди. Щоденно на металургійні заводи відправлялось понад 2300 вагонів сировини [1]. Тривали роботи з реконструкції Кривбасу — споруджувались нові шахти, відкривались кар'єри відкритої розробки, збагачувальні фабрики.

Звичайно, працювати було непросто, оскільки існувало багато негараздів. Ще велика частка належала ручній праці — буріння шпурів для вибухівки, вибірка, транспортування руди. Траплялись перебої з постачанням електроенергії, подачею вагонів тощо.

Крім суто виробничих проблем діяли й побутові. Адже в ті часи Кривий Ріг не становив собою єдиного міста — це була низка рудників, що розташувались з півночі на південь. Навколо рудників розбудовувались селища гірників. Зв'язок між рудниками і центром здійснювався дуже недосконалою шосейною дорогою й залізницею Калачевська — Довгинцева. Залізниця, перевантажена ешелонами з рудою, не справлялася з транспортуванням інших вантажів та пасажирськими перевезеннями.

Усе це, разом узятє, накладало додаткові обтяжливі обов'язки на керуючого. Проте організаторські здібності, наполегливість допомагали справлятися з ними. Басейн з кожним роком нарощував видобуток руди, покращував її якість, розгорталося житлове будівництво, створювалася відповідна соціальна інфраструктура. У 1934—1935 роках, наприклад, було збудовано понад 50 тисяч квадратних метрів житла [2].

Але над працівниками басейну, як і в усій країні, вже нависала чорна хмара терору. Наприкінці серпня 1936 року орган ЦК ВКП(б) газета «Правда» друкує статтю «Вище прапор непримиренності до ворогів». Звичайно, ворогів треба шукати не деінде, а в країні, і в першу чергу в самій партії. Стаття передруковується всіма газетами Радянського Союзу і стає, поряд з іншими відповідними вказівками, керівництвом до дії. На пошуках ворогів

зосереджують увагу партійні і комсомольські організації. Серед інших у статті фігурував Дніпропетровський обком партії, котрий допускав діляцький підхід до підбору кадрів, поблажливо ставився до колишніх троцькістів. «Відсутність потрібної настороженості до колишніх опозиціонерів, — говорилось в статті, — призвела до того, що троцькістсько-зинов'євські покидьки мали змогу провадити в області свою роботу» [3].

У відповідь партійне керівництво та органи НКВС розширюють пошук ворогів і знаходять їх скрізь — у партійних комітетах, державних установах, школах, армії й особливо в народному господарстві. Не проминула лиха доля і Кривбас.

Навала йшла з двох напрямів. З одного, як уже визначалося, місцевого — обласного і міського, з другого — зверху. НКВС заарештував велику групу керівників Головного управління металургійної промисловості Наркомважпрому СРСР (ГУМП), звинувативши їх у тому, що вони нібито створили всесоюзну правотроцькістську організацію для шкідництва в промисловості, куди втягли директорів, головних інженерів заводів, начальників цехів. Ясна річ, керівники ГУМПу не могли проминути таких видних господарників, як Ю. Б. Бенет і П. І. Черніков.

Юлія Бенедиктовича Бенета заарештували 26 липня 1937 року. Перший допит відбувся 27 липня. На традиційне запитання, чи визнає він себе членом контрреволюційної, диверсійної організації, Бенет відповів: «Не визнаю» [4].

Така відповідь вважалася браком у роботі слідчого. Тиждень йшла «обробка», після якої Ю. Б. Бенет у заяві на ім'я начальника Дніпропетровського управління НКВС від 4 серпня 1937 року визнає, що був завербований заступником начальника ГУМПу Г. Й. Каннером для контрреволюційної роботи в залізорудній промисловості [5].

Наступний протокол допиту датовано 27 серпня. Тут уже додаються подробиці вербування і завдань, одержаних Бенетом. Мовляв, він повинен був приховувати запаси руди, добиватись консервації діючих шахт, уповільнювати темпи геологорозвідки, погіршувати умови праці і життя робітників, аби викликати їх незадоволення радянською владою [6].

Завдання слідчий у протоколі сформулював досить чітко. Але коли почав шукати, у чому ж проявлялась шкідницька діяльність Ю. Бенета, то тут наслідки виявились значно мізернішими. «Завербував» до «контрреволюційної організації» усього трьох чоловік, не добився ані закриття жодної шахти, ані зменшення видобутку руди. Правда, зафіксували, що закривались виробки на окремих шахтах, але це була справа повсякденна, бо закривались вони здебільшого через вичерпання запасів.

У протоколі чомусь було зазначено, що Бенет не мав організаційного зв'язку з іншим керівником «шкідників» у Кривбасі — П. І. Черніковим. Виходить, що працювали поряд два чоловіки, зустрічались десятки разів на день і не знали, що обидва керують правотроцькістською організацією. Та на такі неузгодження слідчі не зважали.

Раз одержано визнання підслідного, можна готувати «Обвинувальний висновок». У ньому фантазія слідства розквітла пишним цвітом. Виявилось,

що підривна діяльність Ю. Б. Бенета привела басейн до стану прориву. А оскільки цього здавалось не досить, то додали, що він був у курсі терористичних планів проти керівників партії та уряду. Після цього справу передали до Військової колегії Верховного суду СРСР.

Суд відбувся 27 жовтня 1937 року. Засідання, як і всі інші, було закритим. Тривало за чітко відміреним терміном — 15 хвилин. Вважалося, що такого часу цілком досить, щоб визначити долю людини і приректи її на смерть. Так воно і було, бо вирок судді знали ще до початку засідання [7].

Розстріляли Юлія Бенедиктовича Бенета 28 жовтня 1937 року [8]. 30 квітня 1957 року Військова колегія Верховного суду СРСР, розглянувши протест прокурора Київського військового округу, скасувала вирок і справу припинила за відсутністю складу злочину [9].

Бібліографічні посилання

1. Зоря (Дніпропетровськ).—1935. — 10 квітня.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 4504.— Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 193.
3. Зоря (Дніпропетровськ).—1936. — 3 жовтня.
4. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). — Спр. П-7052. — Арк. 27.
5. Там само. — Арк. 28.
6. Там само. — Арк. 30.
7. Там само. — Арк. 168 — 169.
8. Там само. — Арк. 170.
9. Там само. — Арк. 171.

Р. Терещенко

ДЕМ'ЯН БОЛЮБАХ

У роки сталінських репресій навчальна дисципліна «Теоретична механіка» зазнала чи не найбільших людських втрат у КГРІ. Було репресовано завідувача кафедри теоретичної механіки Л. А. Карету та викладача теоретичної механіки І. С. Логачова. Жертвою сталінського терору став і асистент кафедри теоретичної механіки Криворізького гірничорудного інституту Д.П. Болубах.

Цікавий нюанс даної розвідки полягає у тому, що одночасно з Дем'яном Болубахом у Криворізькому залізорудному технікумі (останній знаходився у одному приміщенні з однойменним інститутом. — Л. Д.) викладачем німецької мови працювала Катерина Никифоровна Болубах — 1890 року народження, випускниця знаменитого Смольного інституту (1907 р.) та Вищих курсів іноземних мов (1913 р.) зі знанням французької та німецької мов [1]. Виходячи з очевидного ексклюзиву даного прізвища (його селянського, а не дворянського походження, як того вимагали правила імператорського (Смольного) навчального

закладу), співставлення віку та побатькові Дем'яна і Катерини, вони, цілком вірогідно, могли бути подружжям, однак документальних підтверджень цьому нами не знайдено.

Дем'ян Порфирійович Болюбах народився у 1889 р. у селі Залевки Київської губернії [2]. За національністю був українцем, за соціальним походженням — селянин. Мав вищу освіту, до лав ВКП(б) не належав. На сьогоднішній день документально доведено є його викладацька робота у КГРІ впродовж 1933—1935 рр. [3]. Працюючи у той час на посаді асистента кафедри теоретичної механіки, Д. П. Болюбах між тим виконував достатньо великий обсяг навчально-методичної роботи. Зокрема, у підписаному ним соціалістичному договорі він зобов'язувався до 25 січня 1934 р. здати до друку навчальний посібник для студентів «Статика у задачах». Одночасно він розробляв наукову проблему «Основні рівняння гідро- та аеродинаміки», готував моделі для кабінету, проводив консультації для студентів, читав науково-популярні лекції у військових частинах, школах тощо. Окрім того, він виконував і громадські доручення, зокрема, відповідав за облік виконання соцдоговору членів його кафедри [4].

Перейшовши працювати з Криворізького гірничорудного інституту у педагогічний, Д. П. Болюбах став доцентом кафедри математики КПІ [5].

15 квітня 1938 р. Д. П. Болюбах був заарештований органами НКВС. Як учасника української контрреволюційної повстанської організації його засудили до розстрілу. Безпідставний з юридичної точки зору вирок було негайно виконано. Дем'яна Порфирійовича Болюбаха реабілітовано 24 жовтня 1956 р. [6].

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості 1932—1935 рр.». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1611 «Особисті картки і списки педагогів технікумів важкої промисловості міст Дніпропетровської області 1932 р.». — Арк. 4.
2. Національний банк репресованих. — Запис № 105093 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr ; Реабілітовані історією : у 27 т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 74.
3. Соціалістичний договір між членами секції теоретичної механіки математичної кафедри (професор Карета, Зозуляк, Болюбах) // Соціалістичні кадри. — 1933. — 24 грудня. — С. 2; ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 54.
4. Соціалістичний договір між членами ... — С. 2.

5. Національний банк репресованих. — Запис № 105093 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reab.it.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 74.
6. Там само.

Л. Дояр

ІЛЛЯ БРОДСЬКИЙ

Четвертою жертвою сталінських репресій серед працівників вищої ланки інститутської адміністрації став директор КГРІ Ілля Аронович Бродський. Про його трагічну долю у Криворізькому національному університеті було невідомо дотепер. У музейному архіві закладу у списках репресованих він ніколи не значився, тому автор і не включив його до переліку, наведеного у книзі «Уславлені ровесники — місто і університет» [1].

Нещодавно, опрацьовуючи фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, автор здійснив сенсаційну знахідку — документальні свідчення про справжні причини звільнення І.А. Бродського з посади директора КГРІ. Йдеться про звіт директора С.Р. Волошина, який став наступником І. А. Бродського і працював на цій посаді впродовж 1934—1935 рр. [2]. Документ являє собою оригінал, заверений «мокрою» печаткою і підписом С. Р. Волошина. Сенсаційність даної знахідки полягала у тому, що, по-перше, про директора КГРІ Семена Родіоновича Волошина у нашому закладі дотепер було нічого не відомо, а по-друге, зміст документа витриманий у дусі сформульованої нами методики громадських репресій, яка давала поштовх для дій каральних органів. Тож визначена нами логіка функціонування даної «методики» надихнула нас на пошук імені Іллі Ароновича Бродського у списках зафіксованих жертв сталінізму і ми... не помилилися [3].

У Криворізькому національному університеті ім'я І. А. Бродського є відомим: його портрет експонований у ректорській галереї та першій залі Музею історії університету [4], а також представлений у фотоматеріалах архіву [5]. Зокрема, директор І. А. Бродський відзнятий на колективному фото випускників 1934 р. — тоді КГРІ підготував країні 23 інженери з проєктування та експлуатації рудних родовищ. Знімок є унікальним — на ньому розміщено кілька резонансних у контексті нашої розповіді постатей, а саме: парторг КГРІ Соколан, профорг КГРІ Бик, завідувач учбової частини КГРІ Маймін, професор Штешенко, доценти Міщенко та Сисуєв. Тож у подальшому це фото також могло стати (а можливо, і стало) предметом звинувачення для Бродського. Адже з достатньо великого викладацького колективу він обрав своїм оточенням «махновця» О. І. Соколана, «контрреволюціонера» В.П. Сисуєва, і дарма, що святкове фото на свій смак формували самі випускники...

У фондах ЦДАВОВ України нами знайдено «Особовий листок з обліку кадрів», складений і підписаний І. А. Бродським 9 січня 1932 р. [6], а також його автобіографію, датовану 29 січня 1932 р. [7]. Тож надамо слово йому.

Ілля Аронович Бродський народився у єврейській міщанській родині у липні 1901 р. Його батьківщиною було місто Кременчук. До 10-річного віку

хлопчик жив з батьком, а у 13 років поїхав навчатися у Знам'янську гімназію. Точилася Перша світова війна, доводилося виживати. Трудовий стаж Ілля Бродського розпочався у 1919 р. — на той час він працював в «Укррості», але вже наступного року опинився на службі у Червоній армії, де став активним провідником політики «воєнного комунізму»: І. А. Бродський служив у відділі продовольства командуючого 14-ї армії і впродовж 1920—1921 рр. брав участь у роботі продовольчих загонів. Напевно, працював він сумлінно, адже після демобілізації 20-річний юнак отримав направлення на навчання у Харківський інститут народного господарства. Ілля став студентом промислово-економічного факультету ХІНГ і у 1924 р. отримав кваліфікацію інженера-економіста. Під час навчання він працював на різних роботах, проходив практику у харківському тресті «Хімвугілля» [8].

До Кривого Рогу Ілля Бродський потрапив у 1925 р. Впродовж п'яти років він працював секретарем Криворізької страхової каси. Навесні 1930 р. він опинився в окружному відділі праці, де займав посаду завідувача планового відділу. У цей час проходила партійна чистка, і кандидат у члени ВКП(б) Бродський 23 квітня 1931 р. успішно здолав перевірку свого соціального походження і революційної діяльності.

15 вересня 1930 р. у біографії Бродського розпочався науковий період: Ілля Аронович зайняв посаду старшого економіста і наукового співробітника економічного сектора Криворізького філіалу Інституту праці. Його громадським дорученням в інституті стало виконання обов'язків голови профкому.

Роботу у вищезазваному закладі І. А. Бродський суміщав з педагогічною діяльністю: починаючи з серпня 1931 р., він працював у Криворізькому гірничорудному інституті на посаді завідувача гірничо-економічного відділу [9]. Саме тоді І. А. Бродський став членом профспілки працівників освіти та членом міського комітету працівників освіти.

Керуючи відділом, Ілля Аронович фактично розробив параметри економічної освіти у КПІ. Він цілком справедливо вважав, що фахівці з економічною освітою повинні керувати не тільки технічними процесами, а й процесами організації та планування виробництва. Економіст сучасної формації, зазначав Бродський, мусить уміти керувати матеріальними і людськими ресурсами в умовах планової перебудови господарства [10]. З цією метою студенти економічного відділу повинні вивчати як предмети прикладної економіки, так і предмети загальнополітичного циклу. За пропозицією Бродського було заплановано підготовку фахівців з двох напрямів: техніко-економічне планування і економіка праці. Спеціалісти з першого напрямку зможуть працювати у шахтах, цехах, планових відділах рудоуправлень та трестів, спеціалісти з другого напрямку — у відповідних відділах економіки праці. Окрім того, фахівець-економіст повинен брати участь у роботі технічних нарад, бюро раціоналізації тощо. Актуальними дотепер виглядають такі пропозиції Бродського, як: 1) залучення діючих економістів рудоуправлень, які могли б поєднати теоретичну підготовку майбутніх фахівців з реальними потребами виробництва; 2) закріплення студентів за тими місцями роботи, куди їх планують розподілити після

закінчення навчання; 3) викладання спеціальних дисциплін, починаючи з першого курсу.

Взагалі, працюючи у Криворізькому гірничорудному інституті, І.А. Бродський перш за все, опікувався питанням організації навчального процесу. У ЦДАВОВ України зберігаються навчальні програми КГРІ на 1932 р., серед яких є «Програма для складання звіту з виробничого навчання», підписана начальником гірничо-економічного відділу КГРІ І.А. Бродським [11].

Документальними підтвердженнями директорської діяльності Іллі Ароновича у КГРІ, окрім вищезазначеного фото, є нещодавно знайдені автором «Відомості по інститутах та технікумах Наркомтяжпрому СРСР та УСРР. Дніпропетровська область 1933 р.», де директором Криворізького гірничорудного інституту названо І. А. Бродського, а його заступником — С.Р. Майміна [12], «Звіт про роботу робітфаків КГРІ за I семестр 1933/34 навч. р.», підписаний директором Бродським та завідувачем відділу кадрів Гарбузовою [13] та довідка «Про хід виконання взяття КГРІ зобов'язань при вступі у II тур Всеозного змагання ВУЗів, ВТУЗів і технікумів, січень-лютий 1934 р.», підписана директором КГРІ Бродським, секретарем парткому КГРІ Соколаном і головою профкому КГРІ Биком [14]. У Музеї історії університету зберігається примірник інститутської багатотиражки за 6 листопада 1933 р., у якому йдеться про занесення директора КГРІ Бродського на Дошку пошани інституту [15], а також експонується наказ № 15 по Криворізькому гірничорудному інституту від 25 січня 1934 р. за підписом директора І.А. Бродського, у якому йдеться про присвоєння звань гірничих інженерів з експлуатації та проектування рудничних покладів тогорічним випускникам інституту і висловлюється подяка їх наставникам [16].

У звіті про роботу робітфаків говорилося, що заняття на підконтрольних КГРІ робітфакках розпочалися 1 вересня, для новонабраних — з 15 вересня, однак у навчанні, через відсутність у робітфаків приміщень, бувають перерви, окрім того, студенти часто беруть відпустки, бо на рудниках потрібні кадри. Робітфаки працюють за уніфікованим робочим планом, на стандартизованій навчальній план встигли перейти лише перші курси, інші мають перехідні графіки. З більшості дисциплін діють стабільні програми. Перебудовано методи викладання, основним з яких є лекція та проробка матеріалу з лектором в аудиторії [17].

У звіті Бродського підкреслювалося, що педагогічний колектив прагне навчити студентів «самостійно працювати з книжкою». Діяльність робітфаків, зазначав Бродський, перебуває під контролем дирекції робітфаку та інституту, зокрема, начальника відділу кадрів методистів. Окрім того, здійснюються виїзди кафедр на місяця, які не тільки забезпечують контроль, а й надають методичну допомогу з питань диференціації успішності, критеріїв оцінювання студентів, викорінення лібералізму викладачів у ставленні до оцінки. Загалом на робітфакках КГРІ станом на 8 лютого 1934 р. навчалось 748 осіб, з яких 597 осіб за своїм соціальним походженням були робітниками, 67 — службовцями, 53 — підлітками — дітьми робітників. У студентській масі нараховувалося 53 члени партії та 270 комсомольців.

Найболючішою проблемою в організації навчального процесу став великий відсів з перших курсів через неможливість перейти в іншу зміну працювати та виселення студентів-стипендіатів з робочих гуртожитків. Вирішуючи цю проблему, І. А. Бродський надіслав тресту «Руда» наказ про звільнення студентів від другої зміни, а завідувача Жовтневого робітфаку, який допустив відсів у 106 осіб, звільнив з роботи [18].

Звітуючи перед ГУУЗом, Ілля Аронович підкреслював, що закладу катастрофічно не вистачає викладачів соціально-економічних дисциплін, через що у навчанні трапляються простої і пропускаються лекції. У цілому на робітфаках КГРІ працюють 44 викладачі, з яких 7 є позаштатними, 9 з 44-х є членами ВКП(б). Переважна більшість колективу має понад 5-ти років стажу. Навчальні плани закладу затверджені навчально-методичним сектором ГУУЗу. Загальна кількість запланованих годин становить 15690, з яких виконано — 13 658 [19]. Якісна характеристика навантаження на момент директорства І. А. Бродського виглядала наступним чином: 30% — лекції, 40% — семінари, 20% — самостійні заняття, 10% — контроль.

Серйозною проблемою навчання Бродський вважав велику кількість пропусків та відсутність безперервного виробничого навчання. Робітфаки не мали власних приміщень — навчалися у міськпромучах, тому фактично важко було організувати роботу з відстаючими, були відсутні гуртожитки, катастрофічно не вистачало підручників, надіслані у січні 1934 р. підручники надійшли не укомплектованими — тільки другі частини, окрім того, не було підручників із соціально-економічних дисциплін, гостро стояло питання з підручниками української мови та літератури [20]. Великою прикрістю Бродський вважав невирішене питання з кадрами бібліотекарів.

Стипендія робітфаківця КГРІ у 1934 р. становила 45 крб., однак у її виплаті траплялися затримки. Обсяг стипендії не перекривав потреб харчування: вартість раціону у їдальнях, до яких були прикріплені робітфаківці, складала 48 крб. на місяць, але ж потрібно було ще сплачувати за гуртожиток і комунальні послуги, що загалом становило 4 крб. 50 коп. на місяць. Тобто, як мінімум, студенту не вистачало 7 крб. 50 коп. на місяць, і це не рахуючи щоденних витрат.

Директор КГРІ Бродський був стурбований відсутністю житла для викладачів робітфаків. Останні мешкали за 10—12 км від роботи у будинках для іногородніх, у кімнатах на 10—12 осіб.

Недоліком робітфаків, на думку директора Бродського, була відсутність аспірантури і науково-дослідної роботи. Між тим робітфаки беруть активну участь у суспільно-політичних і господарських кампаніях: займаються прибиранням рудних відвалів, працюють на ударних будовах, проводять культмасову роботу у робітничих гуртожитках та клубах, червоних кутках підприємств тощо. Зазначена робота здійснюється на основі методів соціалістичного змагання й ударництва. Між групами та окремими студентами підписані соціалістичні договори: сильні студенти шефствують над слабшими — найкраще ця робота поставлена на Ленінському робітфаку, між тим викладачі відстають у цій справі.

У своєму звіті у ГУУЗ директор КГРІ зазначав, що фінансування робітфаків здійснює трест «Руда», однак асигнування затримуються, стипендія за вересень-жовтень була сплачена лише у грудні, з великою затримкою затверджується кошторис на поточний рік [21].

Варто підкреслити, що даний звіт не мав стандартизованої форми і складався за довільною формою, тож його зміст свідчить як про пріоритетні напрями у директорській діяльності І. А. Бродського, так і про ті моральні принципи, які він сповідував. Судячи з контенту, Ілля Аронович особливо уважно ставився до питань забезпечення умов навчання, поліпшення побуту студентів і викладачів.

Вагомі здобутки у роботі Криворізького гірничорудного інституту на чолі з І. А. Бродським зафіксовані у звіті, надісланому до ГУУЗ у зв'язку зі вступом у II тур Всесоюзного змагання [22]. У ньому, зокрема, говориться, що в інституті суттєво покращилися методи викладання та організації самостійної роботи студентів: викладачі використовують діапозитиви, діаграми, таблиці, підготовлено методичні поради з вивчення дисциплін, надруковано спеціальні посібники «Як читати сопромат у ВТУЗі», «Як читати фізику у ВТУЗі». Як тут не згадати, що наприкінці 1929 р. тогочасний директор інституту Д. П. Малий звертався до Наркомосу УСРР з проханням фінансувати покупку ... логарифмічної лінійки [23], тож прогрес у навчанні дійсно був.

В інституті було проведено 12 культпоходів до театру і кіно, екскурсії у міста Харків та Нікополь. 11 академічних груп пройшли медичний огляд. Студенти і викладачі брали участь у спартакіаді, успішно здавали норми ГТО зі стрільби, підтягування, лижного спорту. Студенти КГРІ працювали у підшефній комуні «Хлібороб», реалізовували облигації ОСОАВІАХІМу (загалом на 500 крб.), зібрали 1382 крб. на допомогу жертвам фашизму в Австрії [24].

Та, незважаючи на бравурні звіти, на посаді директора І. А. Бродський пробув менше року: у березні 1934 р. керівником КГРІ став С. Р. Волошин [25]. Останній піддав роботу попередника нищівній критиці. У своєму директорському звіті за II семестр 1934 р. С. Р. Волошин писав: «До моєї діяльності (березень 1934 р.) організаційна структура КГРІ була понівечена виключно «функціоналкою» на чолі зі штемпелюючим адміністратором «шляпою», який своєю роллю маріонетки догоджав морально розбещеному колишньому секретарю партійної організації інституту, махновцю Соколану. За таких умов апарат інституту (директор, завідувач учбової частини, завідувачі кафедр, викладачі) був дезорієнтований і усі принципи питання життя інституту (приймий і виключення студентів, викладачів, заробітна плата, стипендії) вирішувалися махновцем Соколаном у розгулі «демократичної адміністрації студентства». В обстановці маразму «функціонального керівництва» найбільше страждав викладач, над яким знущалися усілякими методами колишні керівники інституту. Доходило до потворних речей, коли викладачів тричі в одну й ту ж сесію примушували приймати заліки у студентів, що провалили здачу своєї навчальної звітності. З метою ліквідації

цього стану Криворізький міський партійний комітет з ініціативи найкращих викладачів — комуністів Майміна і Правицького, які подали викривальну заяву, — провів викривальні збори партійної організації інституту, прибувши з нього адміністратора «шляпу» і махновця Соколана і перекинувши мене з педагогічного інституту на роботу у гірничорудний інститут...» [26].

Після такого гучного звільнення І. А. Бродський, як це не дивно, ув'язнений не був, із системи освіти він перейшов працювати на виробництво, однак прожив недовго. Через три роки, 27 жовтня 1937 р. він був заарештований, звинувачений в участі у троцькістській терористичній організації і наступного дня розстріляний. На момент арешту Ілля Аронович працював начальником відділу постачання тресту «Руда» — організації, з якою так плідно співпрацював у період, коли був директором Криворізького гірничорудного інституту. Безпідставно засудженого І. А. Бродського було реабілітовано 14 квітня 1959 р.

Бібліографічні посилання

1. Дояр Л. В. Уславлені ровесники — місто і університет / Л. В. Дояр. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. — С. 113.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 8 — 18.
3. Національний банк репресованих. — Запис № 101465 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 90.
4. Експозиція Музею історії державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Зала № 1. — Од. зб. 101.
5. Архів Музею історії державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі — АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922-1947)». — Арк. 38.
6. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252. — Оп. 2. — Спр. 1 «Документи з особистого складу 1934 р.». — Арк. 69.
7. Там само. — Арк. 70.
8. Там само. — Арк. 69 — 70.
9. Там само.
10. Бродський І. А. Профіль економічного вже визначено / І. А. Бродський / Соціалістичні кадри.—1931. — 1 жовтня. — С. 4.
11. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1458 «Учбова програма КГРІ на 1932 р.». — Арк. 8.

12. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 22 «Відомості про склад викладачів і студентів в учбових закладах Наркомату важкої промисловості СРСР по УСРР 1933 р.». — Арк. 54.
13. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 2 — 6.
14. Там само. — Арк. 25.
15. Соціалістичні кадри.—1933. — 6 листопада. — С. 1.
16. Експозиція Музею історії державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Зала № 1. — Од. зб. 48.
17. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 2.
18. Там само. — Арк. 3.
19. Там само. — Арк. 4.
20. Там само. — Арк. 5.
21. Там само. — Арк. 6.
22. Там само. — Арк. 25.
23. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922-1947). — Арк. 20.
24. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 25.
25. Там само. — Арк. 8.
26. Там само.

Л. Дояр

ЯКІВ ВЕСНІК

21 серпня 1894 року в сім'ї дрібного торговця Іллі Весніка народився син, якого назвали Яковом. Коли син підріс, його віддали вчитись до Мінської класичної гімназії. Одинадцятирічний гімназист залучився до участі у революційних подіях 1905 року. Під час розгону робітничої демонстрації допоміг сховати прапор соціал-демократичної організації, розповсюджував листівки, потрапив до рук поліції. Батьки ублагали, щоб відпустили, але з гімназією довелося розпрощатись. Правда, через деякий час прийняли знову.

По закінченні гімназії був призваний до армії. Як такий, що мав середню освіту, служив неповний строк. Через те, що Яків перебував під поліцейським наглядом, російські вищі навчальні заклади для нього були недоступні. Тому, певне, й виїжджає він до Швейцарії, де вступає до Лозанського університету, спілкується з революційною еміграцією, поглиблює свої знання в галузі марксизму. Та дуже швидко через сімейні обставини довелося повернутись додому.

Спалахує Перша світова війна. В перший же день Якова Весніка мобілізують і направляють у 119-й Коломенський полк, у складі якого він брав участь у важких боях у Східній Пруссії, де були розгромлені дві російські

армії. В одному з боїв Веснік одержує тяжке поранення. Після одужання його з армії звільняють, він їде в Петроград і влаштовується слюсарем на завод «Айваз». Роботу поєднує з відвідуванням лекцій в політехнічному інституті.

З початком Лютневої революції вступає до Червоної гвардії. Як фронтовик, йому доручено командування загonom, через деякий час — всіма червоногвардійцями Выборзького району, а незабаром рішенням Выборзької ради він призначається комісаром пошт і телеграфу району. В жовтні 1917 року Я. Веснік вступає до більшовицької партії.

Разом з виборжцями бере участь у штурмі Зимового палацу, захищає Петроград від військ генерала Краснова.

Із створенням Червоної армії Яків Ілліч — в її рядах. Спочатку його направляють на роботу, пов'язану із забезпеченням військ зброєю та боєприпасами, він стає членом Всеросійської колегії по озброєнню. В жовтні 1918 року 24-річного комуніста направляють на посаду члена Реввійськради 8-ї армії, якою командував М. Тухачевський. Пізніше, перебуваючи на такому ж посту в 15-й і 11-й арміях, Веснік познайомився і подружив з Г. Орджонікідзе, С. Кіровим, Н. Нарімановим, Й. Якіром та іншими видатними військовими і державними діячами.

При наступі 11-ї армії на Тифліс у лютому 1921 року противник підірвав міст, що затримало просування військ. Г. Орджонікідзе і командуючий 11-ю армією А. Геккер вимагали відбудувати міст у найкоротший строк. Одним з організаторів робіт став Я. Веснік. Через декілька днів частини Червоної армії увійшли в Тифліс.

А Яків Ілліч у цих боях був тяжко поранений — осколками снаряда йому скалічило ноги. Доставили в Бакинський госпіталь, виникла небезпека гангрени. Але піклування медперсоналу і особливо молоденької медсестри Жені Мемечек та здоровий організм подолали небезпеку. Правда, все наступне життя Весніку довелося накульгувати. А Женья Мемечек стала Євгенією Веснік.

За героїзм у громадянській війні Яків Ілліч Веснік був нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Продовжуючи службу в Червоній армії, Я. Веснік закінчив Ленінградський політехнічний інститут, одержав диплом інженера-механіка. В останні роки армійської служби обіймав посаду начальника Головного військово-будівельного управління у званні командарма першого рангу.

У країні тим часом розгорталася відбудова народного господарства, піднімалися з руїн фабрики, заводи, шахти. Весніка відкликають із війська і призначають керуючим трестом «Алтайполіметал». Було поставлено завдання — перш за все відновити Ріддерівські золоті рудники, підірвані і затоплені білогвардійцями. Яків Ілліч керує відбудовою підприємств з видобутку і переробки поліметалевих руд. На базі цих підприємств пізніше виріс потужний металургійний комбінат.

З Алтаю шлях Я. Весніка проліг на протилежний бік Земної кулі — до Сполучених Штатів Америки, куди він потрапив у новій для себе якості віце-президента «Амторгу» — фірми, через яку американські підприємці вели торгівлю з Радянським Союзом.

Згодом на якийсь час повертається на батьківщину, працює на Магнітці, в Азербайджані. І знову — за кордон, заступником торгпреда у Швеції, потім у США і Німеччині — керівником комісії з вивчення технології і закупівлі устаткування для металургійних заводів.

У червні 1931 року Вища рада народного господарства (ВРНГ) прийняла рішення про спорудження металургійного комбінату в Кривому Розі. За рішенням XVI партійної конференції (квітень 1929 року) його будівництво мало розпочатися відразу, але тоді основні фінансові та матеріальні ресурси пішли на Магнітку, в Кузнецьк, на «Азовсталь» і «Запоріжсталь». Тому до «Криворіжсталі» черга дійшла тільки в 1931 році. 16 червня голова ВРНГ Г. Орджонікідзе підписує наказ про призначення начальником будівництва Я.І. Весніка.

Спорудження заводу велось на околиці Кривого Рогу в голому степу, у дуже важких умовах. Будівельники повинні були виконати величезний обсяг робіт — виїняти і перемістити десятки тисяч кубометрів ґрунту, спорудити корпуси цехів, змонтувати тисячі тонн металевих конструкцій. І все це за відсутності будь-якої технічної бази, особливо на першому етапі. На земляних роботах основним знаряддям виробництва були лопата, кайло, тачка, носилки, грабарка, кінний віз, пристосований для перевезення ґрунту. Нестачу техніки доводилось компенсувати залученням великої маси людей і кмітливістю. Якось на станцію Червона прибула потужна бетономішалка. У будівельників не виявилось відповідного транспорту для її перевезення. Поставили багатотонний агрегат на металеві полози і за допомогою дерев'яних котків тягли його понад 10 кілометрів.

До цих труднощів додалося й те, що «Криворіжсталь» не була пріоритетною будовою першої п'ятирічки — завершувалося спорудження металургійних комбінатів у Магнітогорську, Кузнецьку, Маріуполі, Запоріжжі. Тому Криворізький завод одержував значно менше грошей і матеріальних ресурсів.

Та організаційний талант Я. І. Весніка, кваліфіковане керівництво підібраних ним спеціалістів, багатьох із яких він знав ще з громадянської війни і по спільній праці на різних будовах, самовідданість робітників дозволили успішно вести будівництво.

Цікаво у цьому зв'язку навести діалог, що відбувся між Й. Сталіним і Г. Орджонікідзе на пленумі ЦК ВКП(б) у жовтні 1932 року.

Г. Орджонікідзе:

— Криворізькому заводу ми приділяли найменше уваги і найменше давали, і, на наш подив, він працює непогано.

Сталін:

— Чому на ваш подив?

Орджонікідзе:

— Я кажу тому, що іншим заводам ми давали більше будівельних матеріалів, давали більше грошей і самі з ними возились, але таких успіхів у них не було [1].

Зауважимо: однією із складових успіху було те, що начальник будівництва, організовуючи працю колективу, весь час думав про завтрашній день. Тим

паче, що більшість робітників становили вчорашні селяни. Поки йшла виїмка ґрунту, їх кваліфікації було достатньо. Але попереду кам'яна кладка, опоряджування, монтаж бетонних і металевих конструкцій, агрегатів. Керуючий створює навчальний комбінат, окремі навчальні бази, курси монтажників, бригадирів, десятників.

Між тим керівникам будови доводилось долати не тільки виробничі труднощі. Коли, наприклад, почався монтаж агрегатів першої домни, на майданчик зачастили представники високих партійних органів з вимогами прискорити пуск. Я. І. Веснік та його заступник Ч. Ільдрим, котрий відповідав безпосередньо за спорудження печі, спеціалісти доводили, що поспіх обернеться тим, що ті чи інші агрегати залишаться недоведеними, багато доведеться доробляти на ходу, а це призведе до значного подорожчання об'єкта, загрожуватиме простоями й аваріями. Однак «штовхачі» не вгамовувались. Ще влітку 1933 року колектив примусили взяти зобов'язання пустити першу домну до XVII з'їзду партії (початок 1934 року). Щоправда керівництво тресту «Криворіжбуд» не поспішало його виконувати, домагаючись високої якості монтажних і налагоджувальних робіт (наскільки це було можливо в тих умовах), готовності всіх агрегатів. У результаті перший чавун одержали 4 серпня 1934 року.

Залишаючись керуючим трестом «Криворіжбуд», Я. І. Веснік водночас призначається директором Криворізького металургійного комбінату — довелося поєднувати дві складні і відповідальні посади. Та вміння організувати роботу колективів, підбір надійних помічників, високий особистий авторитет дозволяли йому успішно виконувати свої обов'язки. Вже в 1935 році Криворізький металургійний комбінат досяг значних успіхів, зокрема, мав найвищий у Союзі показник продуктивності доменних печей.

За успіхи в керівництві будовою і заводом директор у 1935 році нагороджується орденом Леніна.

Я. І. Веснік опікувався не тільки виробництвом, а й умовами праці та побуту будівельників і металургів. Як уже зазначалось, спорудження комбінату почалось в голому степу, за відсутності елементарного житла і комунальних мереж. Будівельні матеріали — цегла, ліс та інші — поставлялись в основному для промислових об'єктів. Щоб якось вирішити проблему житла, почали споруджувати бараки з очерету, а вже пізніше — капітальні будинки.

1932—1933 роки були надзвичайно важкими для України. Бездумна насильницька колективізація, викачування продовольства з села призвели до голодомору. На щастя, «Криворіжбуд» він не дуже зачепив. За ініціативою начальника одночасно з початком будівництва було створено три підсобних спеціалізованих господарства, їдальні на всіх об'єктах. Оскільки держава в даному разі від грабунку утрималась, то трудівники мали, як кажуть, і хліб і до хліба. Будівельники говорили, що на «Криворіжбуд» голод не пустили.

Причому навіть у тих умовах чільна увага приділялась розвитку культури — всюди, де можливо, діяли стаціонарні кіноустановки, бібліотеки, працювали хоріві, музичні, драматичні гуртки. В «Діловому домі» — клубі інженерно-технічних працівників — були видання п'ятьма мовами. І в центрі життя колективу фігура керуючого і директора — Якова Ілліча Весніка.

Учасники будови залишили спогади про його зовнішність і склад характеру: вище середнього зросту, кремезний, шатен, уважні проникливі очі, голос приємний — високий баритон; помітно накульгував, ходив з палицею — давалося визнаки тяжке поранення. У розмовах з людьми, незалежно від їх становища, ніякої зверхності чи, навпаки, запобігливості. Владу свою розумів добре, силу також, і користувався ними вміло, не був бюрократом і невігласом. Уважно прислухався до думок помічників, підтримував усе, що йшло на користь справі [2].

Слід відзначити ще одну деталь, що дуже красномовно характеризувала Якова Іллча Весніка. 1936—1937 роки були, як відомо, роками істеричного пошуку «ворогів народу», «шкідників», який завзято розпалювала влада. Тоді було багато бажаючих продемонструвати свою пильність; у будь-яких неполадках на виробництві відразу вбачали шкідництво. Веснік і його соратники шукали ж не ворогів, а причини негативних явищ і намагались їх усунути. Звичайно, таке не відповідало загальному настрою і викликало з боку «надпильних» гостру критику. Про це багато говорилось на партійній конференції Криворізької міської організації в квітні 1937 року, де, зокрема, Весніку закидали те, що він заявляв: «На заводі шкідництва немає». Оце прагнення відвести загрозу від своїх людей, не віддати їх на розправу свідчить про високу порядність і мужність Якова Іллча.

Проте вже й над ним самим збирались хмари. 19 — 24 серпня 1936 року пройшов процес так званого «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру». До вищої міри покарання були засуджені 16 чоловік — Г. Зинов'єв, Л. Каменев, Г. Євдокимов та інші. Серед засуджених опинився Юхим Олександрович Дрейцер — учасник громадянської війни, нагороджений двома орденами, відомий господарник. З жовтня 1934 по липень 1935 року Дрейцер працював заступником Весніка. Це дало привід для пошуку «залишених» ним агентів у Кривому Розі.

Команда надійшла зверху. 17 серпня 1936 року газета «Правда» друкує дві статті: «Троцькістські агенти і дніпропетровські ліберали» і «Вміти розпізнавати ворога». А ворог цей — Ю. Дрейцер, який цілих дев'ять місяців працював на Криворіжжі. «Правда» писала, що партійні органи Дніпропетровщини не виявляють більшовицької пильності — оцінюють людей не за політичними, а за діловими якостями, через що в області звили кубло троцькісти. Відгукється криворізька міська газета «Червоний гірник»: «Як опинився Дрейцер у Кривому Розі? Хто приголубив агента Троцького? За чиєю спиною ховалась гадина?». І тут же давалась відповідь — за спинами Я. І. Весніка та його заступника Ч. Ільдрима.

21 серпня 1936 року бюро міськкому КП(б)У виключило з партії Весніка і Ільдрима.

Але надпильні криворізькі діячі занадто забігли наперед, проявили ініціативу, не одержавши команди зверху, за що й були покарані [3].

31 серпня ЦК ВКП(б) приймає спеціальну постанову, якою скасовувалось рішення бюро Криворізького міськкому, і за «помилки» в роботі звільнили першого секретаря Ю. Левітіна.

Та смертельне коло все ж продовжувало стискатись. Ще 20 червня 1936 року заарештовують начальника фінансового управління «Криворіжсталі» Й. Я. Гуральника, мабуть, за те, що саме він в липні 1935 року приймав справи у Дрейцера. Поки що від нього вимагають показань тільки про цей зв'язок [4].

29 січня 1937 року до в'язниці запроторюють начальника експлуатації залізничного цеху заводу Г. М. Лисака, 26 квітня — начальника залізничного цеху С. Г. Дельофа, 20 червня — комерційного директора А. П. Шардіна, 24 липня — головного інженера А. В. Фрайфельда.

У протоколах допитів 7 — 8 червня з'являється прізвище Весніка, починається збір компромату на нього. В ніч з 7-го на 8 липня заарештовують першого заступника Якова Ілліча — Чингіза Ільдрима. Я. І. Весніка і його дружину примушують виконувати роль понятих при обшуку в квартирі Ільдрима. А 10 липня настала черга Якова Ілліча Весніка...

В архіві управління СБУ у Дніпропетровській області його архівно-слідча справа відсутня. Тому про поневір'яння у катівнях НКВС ми можемо дізнатися лише з побічних джерел, здебільшого із справ соратників. У протоколах допитів містяться свідчення на Весніка, продиктовані чи то заповзятістю, чи то хворобливою уявою слідчих. У них йдеться про те, що Я. І. Веснік належав до троцькістів ще з 1923 року, а в 1930 році завербований до контрреволюційної організації Г. Л. П'ятаковим — тоді заступником голови ВРНГ, створив на Криворізькому металургійному комбінаті антирадянську терористичну організацію, готував терористичні акти проти керівників партії і уряду, зокрема, ставив завдання фізичного усунення Й. Сталіна.

В одній справі збереглась копія протоколу допиту Я. І. Весніка від 25 вересня 1937 року. Там говориться, що, перебуваючи в Німеччині, він особисто зустрічався з сином Троцького Л. Л. Седовим і одержував від нього інструкції щодо контрреволюційної діяльності [5]. Авторів протоколу не бентежило, що Веснік тоді був керівником радянського представництва, тобто людиною досить помітною, і навряд чи він ризикнув зустрічатись з сином Троцького відкрито, в ресторані. Та такі «дрібниці» слідчих мало хвилювали.

Вочевидь, стосовно Я. І. Весніка вживались ті ж методи, що й до інших «ворогів народу». Дуже часто застосовувався такий вид катувань, як «стойка», коли людину багато годин, а то і днів примушували стояти на ногах. Таке майже неможливо витримати здоровій людині, а у Якова Ілліча були ще з громадянської війни скалічені ноги, і навряд чи кати не скористались такою можливістю тиску на в'язня.

Як зазначається у довідці, складеній у ході реабілітації в 1955 році, Веснік під час слідства винним себе визнав, але пізніше від своїх показань відмовився. На суді він визнав себе винним лише частково — у тому, що «створив антирадянське угруповання у складі двох чоловік і вів з ними антирадянські розмови». Але, судячи з усього, все це вже не мало ніякого значення, бо вирок був визначений заздалегідь.

Суд відбувся 17 листопада 1937 року. Як і всі подібні суди в той час, він проходив за скороченою процедурою — без обвинувачення, захисту, виклику свідків. Вирок — вища міра покарання — остаточний і оскарженню не підлягав. Виконаний наступного дня [6]. Так обірвалось життя Якова Ілліча Весніка.

Дружину Я. І. Весніка Євгенію Емануїлівну заарештували 5 листопада 1937 року. Без суду і слідства її запроторили на 10 років до виправно-трудоих таборів. Після закінчення строку ще вісім років тримали на засланні.

Її життя таке ж непросте і неординарне, як і у чоловіка. До революції вчилась у консерваторії по класу співу, та громадянська війна перервала навчання. Женья Мемечек пішла працювати в госпіталь. У лютому 1921 року серед її пацієнтів опинився важко поранений комісар Яків Веснік, який полонив серце дівчини. Вона сказала, що не покине його, навіть якщо йому ампутують ноги. По одужанні виникла дружна, щаслива сім'я.

Якийсь час Женья Веснік співала в оперному театрі, але коли разом з Яковом Іллічем довелось їхати за кордон, зі сценою розлучилась. Під час перебування в Німеччині вона не галяла часу. Розуміючи, що після повернення в Союз доведеться їхати з чоловіком на якусь будову, де її професія навряд чи стане в пригоді, Євгенія Емануїлівна вступає на зоотехнічні курси в місті Оберзеє, закінчує їх і одержує диплом спеціаліста з птахівництва.

Як уже згадувалось, «голод на «Криворіжбуд» не пустили», і в цьому не мала заслуга Є. Е. Веснік. Згодився її диплом зоотехніка. Вона знайшла на околицях Кривого Рогу, в одному з колгоспів птахоферму, яка була добре обладнана, але через відсутність кормів ледве животіла. Колгоспники з радістю віддали її в оренду «Криворіжбуду». Керівництво будови вирішило справу з кормами, допомогло спеціалістами. Вже наприкінці 1932 року було одержано понад дві тонни м'яса. Всього ж за 1932—1936 роки ферма дала 12 тонн м'яса і понад мільйон яєць. Робітники одержали для своїх сімей від господарства 13 тисяч курчат. Широко розповсюдженою тоді премією була клітка з дев'ятьма курми і півнем [7]. Основну роль у роботі ферми відіграла Євгенія Емануїлівна. Вона вчила працівників, складала раціони годування птиці, вела бухгалтерію, а коли треба, й сама доставляла продукцію на будову.

Крім птахоферми, вона, як голова жіночої ради, вела велику роботу з організації побуту трудящих. Під її проводом жінки домоглися поліпшення харчування в їдальнях, навели порядок у гуртожитках, позбавились п'яничок і нехлюїв з обслуговуючого персоналу. Жіноча рада забезпечила відкриття двох дитячих садків, для жінок організували курси крою і шиття, перукарів, продавщиць.

У травні 1936 р. Є. Е. Веснік запросили до Москви на нараду громадських діячок — дружин інженерно-технічних працівників. Вона виступала першою, розповіла, як працює очолювана нею жіноча рада, чого їм вдалося досягти. За заслуги у розвитку руху 9 жінок було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, в тому числі і Євгенію Веснік. У грудні 1936 року її знову запросили до Кремля для виступу з вітальним словом на нараді дружин командирів Червоної армії [8].

Менше ніж через рік Є. Е. Веснік опинилась у тюремній камері. Почались її поневіряння — спочатку табір в Акмолінську, потім заслання. Їй дозволили оселитись в невеликому місті Кімри в Горьковській області. І тут вона знайшла себе — викладала дітям музику. Лише через 18 років змогла з'єднатися з сином — відомим актором Євгеном Весніком. Прожила Євгенія Емануїлівна до 1979 року.

Реабілітація її та Якова Ілліча відбулась у 1956 році.

Бібліографічні посилання

1. Орджонікідзе Г. К. Статті і промови. — К., 1960. — С. 388.
2. Червоний гірник. Кривий Ріг.—1994. — 1 вересня.
3. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 19. — Т. 2. — Спр. 733. — Арк. 128.
4. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. — Спр. П-26 983. — Арк. 30.
5. Там само. — Спр. П-9 358. — Арк. 58.
6. Там само. — Спр. П-5 224. — Т. 3. — Арк. 273.
7. Там само.
8. Весник Е. Э. Непартийные большевички // Участницы великого созида-ния. — М., 1962. — С. 221.

В. Козак, Р. Терещенко

СЕМЕН ДЕМИДЕНКО

Семен Степанович Демиденко доповнює список репресованих викладачів Криворізького гірничорудного інституту, що викладали ідеологічні предмети: інакше кажучи, саме з секції соціально-економічних дисциплін до сталінських казематів потрапило найбільше людей, адже ідеологами були вищезазначені директори Кондратьєв, Кошовий, Бродський, завідувач кафедри Нахатович, директор робітфаку КГРІ Куцегуб. Варто зазначити, що від часу заснування в інституті соціально-економічної кафедри (1930 р.) безпосередньо репресіям було піддано таких її членів, як Нахатович і Демиденко, у 1935 р. звільнено з посади її завідувача Рудя, а у 1937 р. з лав ВКП(б) було виключено колишнього доцента КГРІ Я. А. Каменєва (на той момент останній працював у КПІ, у роки гітлерівської окупації — в евакуйованому КГРІ, а після війни — завідувачем кафедри КГРІ).

Викладач діалектичного матеріалізму С. С. Демиденко народився у 1899 р. у селі Михайло-Лукашеве Запорізької області [1]. За національністю українець, за соціальним походженням — робітник. Як і всі його вищезазначені колеги, він був членом ВКП(б). Мав незакінчену вищу освіту.

Судячи зі знайдених нами документів, у Криворізькому гірничорудному інституті Семен Степанович працював, як мінімум, упродовж 1933—1935 рр. Так, інститутська багатотиражка, повідомляючи склад соціально-економічної кафедри КГРІ станом на грудень 1933 р., серед інших називає і його ім'я [2]. Демиденко, вочевидь, був провідним викладачем кафедри — його прізвище

названо відразу після прізвищ діючого (Рудь) та попереднього (Нахатович) завідувачів кафедри. Разом з колегами Семен Степанович брав участь у соціалістичному змаганні: проводив додаткові лекції з політекономії та діамату для студентів, роз'яснював їм вузлові теми, здійснював поточний і сесійний контроль, прагнув потрапити до 2-го туру змагань — вже між інститутами СРСР — щоб зайняти у ньому «одне з перших місць» [3].

Однак, попри це, над головою Демиденка розверзлися небеса і, як кажуть, грянув грім: спеціальним наказом директора КГРІ С. Р. Волошина і за особистою ініціативою останнього він був звільнений з роботи з небезпечними для подальшого життя позначками «троцькізм» і «недостатня кваліфікація» [4]. Його звинувачували у проведенні «троцькістської контрабанди» [5]. Одночасно було покарано і начальника «троцькіста» Демиденка — Степану Григоровичу Рудю приписали невідповідне класове походження та відсутність кваліфікації [6]. Слід зазначити, що у тогочасній документації існувало 4 спеціальні помітки для позначення причин звільнення викладачів інститутів: недостатня кваліфікація (1), класово-ворожий елемент та контрреволюційна агітація (1х), троцькізм (&), шовінізм (с/). Ясна річ, що подібні накази були схожі на судові вирокі. Вони містили образливу для їх фігурантів інформацію. Так, С. С. Демиденко, що мав 11 років педагогічного стажу, заміщувався асистентом С. Р. Фрайманом з 2-річним стажем роботи; доцент С. Г. Рудь, відпрацювавши на цій посаді 4 роки, заміщувався асистентом Журавлем з 2-річним стажем роботи [7].

Пішовши з КГРІ у 1935 р., С. С. Демиденко влаштувався вчителем до 21-ї криворізької школи [8]. Викладав математику, але вже 23 вересня 1936 р. був звинувачений у контрреволюційних націоналістичних висловлюваннях під час проведення своїх лекцій і ув'язнений на 3 роки виправних трудових таборів. Чи вийшов він звідти живим — встановити не вдалося. Демиденка Семена Степановича було реабілітовано 12 червня 1957 р.

Бібліографічні посилання

1. Національний банк репресованих. — Запис № 114399 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2008.— С. 230.
2. Рудь С. Г. На ознаку перевиборів парторганізації /С. Г. Рудь // Соціалістичні кадри.—1933. — 24 грудня. — С. 2.
3. Там само.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 23 «Документи про звільнених та знову прийнятих викладачів інститутів Наркомважпрому СРСР по УРСР 1933—1935 рр.». — Арк. 62.

5. Там само. — Арк. 8.
6. Там само.
7. Там само. — Арк. 47.
8. Національний банк репресованих. — Запис № 114399 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr/; Реабілітовані історією ... — С. 230.

Л. Дояр

АРШАК ДЖИДАРЬ'ЯН

Аршак Саркісович Джидарь'ян народився в 1902 році. Вірменин. Завідуючий кафедрою теоретичної фізики Криворізького педагогічного інституту. Заарештований у 1936 році. Засуджений до 5 років позбавлення волі. Реабілітований в 1957 році.

На початку 1956 року на ім'я Генерального прокурора СРСР та міністра внутрішніх справ СРСР з села Каласури, що поблизу м. Сухумі Абхазької АРСР, надійшла заява Джидарь'яна Саркіса Петросовича з проханням повідомити про долю репресованого сина Аршака. 96-річний батько писав: «Під кінець мого життя я хочу дізнатися про долю мого сина, бо в моїй сім'ї чужих і неблагодійних не було і не повинно бути, оскільки я в моєму житті кращого ладу ніж Радянська влада, не бачив» [1]. Виховав цей чоловік семеро дітей. Ми не знаємо тепер, як склалося їхнє життя. А він тоді не знав, де пропав безвісти його син Аршак.

Народився Джидарь'ян Аршак Саркісович (у справі — Сергійович) 16 травня 1902 р. у с. Захарівці Цебельдинського району (поблизу Сухумі) в Абхазії. У 1918 р. закінчив 7 класів Сухумської міської школи №1. Важливо зауважити, вслід за повідомленням батька Аршака Саркісовича, що в цій школі він навчався разом з майбутнім наркомом Л. П. Берія і «не мирився з ним». Потім навчався в Сухумському індустріальному технікумі. Для випускника технікуму в країні було багато роботи — відшуміли грізні й руйнівні роки революцій та громадянської війни і треба було відбудовувати народне господарство. Але, очевидно, він мав особливі здібності і бажання отримати вищу освіту, що привело його спочатку до Тифлісу, звідки він незабаром переїхав на навчання до Ленінградського політехнічного інституту.

Ой Аршаку, Аршаку! Краще б ти залишився у своїй сонячній і пахну-чій мандаринами Абхазії. Може, обминула б тебе зла доля?...

У середині 20-х років у Ленінграді — другій, неофіційній столиці СРСР — вирувало політичне життя. У партійних і комсомольських організаціях точилися гострі дискусії про шляхи подальшого розвитку держави, про методи соціалістичного будівництва. Сформувалася так звана троцькістсько-зинов'євська опозиція генеральній лінії ВКП(б). За політичними дискусіями маскувалися особисті амбіції і боротьба за владу у вищому керівництві партії [2]. А рядові комуністи і комсомольці з усією пристрасною обговорювали питання згортання партійної демократії, індустріалізації, колективізації тощо.

Ще в 1926 р., навчаючись у Тифлісі, комсомолец Аршак Джидар'ян був прийнятий кандидатом у члени ВКП(б), але затвердили його у цьому статусі, коли він вже був у Ленінграді, тобто за його відсутності. На фізико-математичному факультеті політехнічного інституту, де він навчався, у 1927 р. під час партійної дискусії він познайомився з земляком, студентом Василем Васильовичем Цинцадзе, котрий підтримував троцькістську платформу. Аршак Саркісович читав троцькістську літературу, а на одній з дискусій голосував за троцькістську платформу [3].

Невідомо, під впливом яких обставин, але його опозиційна ейфорія швидко пройшла, і вже у 1928 р. він подав заяву до комітету комсомолу про свій відхід від опозиції. Оскільки його «троцькізм» не був активним (він жодного разу не виступав на зборах на захист опозиції), при розгляді заяви про відхід від опозиції він не отримав навіть догани.

Тільки у 1928 р. у Тифлісі він одержав нарешті свою кандидатську картку. За його свідченнями, на той час він уже «ясно розумів, що троцькізм — це контрреволюція» [4]. Але у 1929 р. у ході «чистки» в партії Аршак Джидар'ян отримав сувору догану за те, що під час вручення йому кандидатської картки не заявив про своє колишнє перебування в рядах опозиції. Правильною була лише генеральна лінія, всі інші думки з приводу методів соціалістичного будівництва вважалися помилковими і, більш того, ворожими. А права на помилку не мав ніхто.

У 1930 р. А. С. Джидар'ян закінчив інститут і був залишений для про-довження навчання в аспірантурі. Мабуть, він мав хороші здібності для науково-педагогічної роботи. На той час Аршак Саркісович був уже досить солідним чоловіком — пора подумати про створення сім'ї. У 1930 р. він познайомився з Зінаїдою Максимівною Кулішовою. Вона жила при матері пенсійного віку. 27-річна жінка мала 8-річну дочку Ларису і працювала в Смольному (очевидно, секретаркою). Через рік вони одружилися.

1932 рік для Аршака Саркісовича теж був знаменний — його прийняли в дійсні члени ВКП(б). Враховуючи неприємність, яку він мав під час чистки 1929 р. за «утаємнення» факту своєї колишньої належності до «троцькістів», А. С. Джидар'ян при прийомі в партію згадав цю обставину зі своєї біографії. Це не стало на заваді прийому, тим більше, що в даній партійній організації його знали вже протягом 5 років.

У тому ж 1932 р. Аршак закінчив аспірантуру і переїхав до Сухумі. Він став працювати в Сухумському інституті ефіромасяляних культур і субтропічного плодівництва [5]. За свідченнями самого Аршака Саркісовича, цей інститут не зовсім відповідав його спеціальності інженера-фізика. Тому коли до нього дійшла чутка про те, що в Тифлісі передбачається відкриття фізико-технічного інституту, він вирішив вияснити можливість переходу на роботу в цей інститут. Під час відрядження в Тифліс А. С. Джидар'ян зайшов в інститут будівництва до професора, який нібито займався організацією фізико-технічного інституту. Там він випадково зустрів свого старого знайомого по Ленінграду, який працював у лабораторії інституту. Ця зустріч буде пізніше розцінена як зв'язок з контрреволюціонером.

За рекомендацією колишнього секретаря партосередку Ленінградського політехнічного інституту, згодом заступника директора фізико-технічного науково-дослідного інституту в Дніпропетровську Д. А. Штанька, він поступив на роботу в Дніпропетровський державний університет, де міг реалізувати свої можливості за спеціальністю. 1933/34 навчальний рік Аршак Саркісович розпочав доцентом кафедри теоретичної фізики на фізикоматематичному факультеті. Незабаром він став деканом цього факультету.

Відразу забрав з Ленінграда свою сім'ю — дружину Зінаїду з її дочкою від першого шлюбу, двома вже спільними доньками. З ними переїхала до Дніпропетровська і теща, Єлизавета Йосипівна. Сім'я поселилася у професорському будинку, що примикав до 1-го корпусу університету. Дружина стала працювати економістом облпромади, а дітьми займалася теща-пенсіонерка.

Зрештою, нібито все влаштувалося: сім'я возз'єднана, є житло, робота за спеціальністю. Та спокійного життя не було. В країні поширювалася політична вакханалія, розкручувалися репресії. Спочатку чимало нервів забрала «чистка» партії 1934 р., де він також заявляв, що колись підтримував платформу троцькістів, але вже давно відійшов від неї. Обійшлося, та не надовго. Вже у 1935 р. був виключений з рядів ВКП(б) за належність до троцькістської опозиції [6].

Ще раніше Джидар'ян, крім роботи в університеті, викладав теоретичну фізику в Криворізькому педінституті. У 1935 р. він був запрошений туди на посаду завідуючого кафедрою. В університеті в ці роки ректори один за другим звинувачувалися у контрреволюційній підривній роботі, збиралися збори для засудження «викритих ворогів», переважно троцькістів. Троцькістська тема на партійних зборах була головною. Аршак Саркісович був звільнений з посади декана фізмату. Тому він відгукнувся на запрошення і переїхав до Кривого Рогу, де в педінституті став завідувати кафедрою теоретичної фізики. Одночасно він залишався і доцентом кафедри теоретичної фізики ДДУ. Його сім'я продовжувала жити в професорському будинку університету. До трагічної розв'язки залишилося небагато часу.

Як говорила пізніше на слідстві теща А. С. Джидар'яна, після виключення з партії він «став невпізнаним. Ні з ким дома не розмовляв і майже дома не бував» [7]. А сам він зізнався, що мав тоді дуже пригнічений душевний стан. До нього неодноразово навідувалась думка про самогубство через отруєння. Проте обидві спроби закінчилися невдало. Перший раз завідуючий лабораторією і завкафедрою хімії дав йому отруту для мишей в дуже малій кількості, і він викинув її. Вдруге, напевно, здогадавшись про призначення замовленого хімічного препарату, той же Горб дав йому замість отрути якусь суміш. А. С. Джидар'ян випив її, але не отруївся. Так що долею йому було відпущено ще кілька років життя, з них один рік — на свободі, хоча вже і в лабетах гнітючих обставин та ідеологічної задухи.

Дружина часто писала йому листи, а він через свій душевний стан не знав, що їй відповідати. Як «речовий доказ» в слідчій справі є один лист

Зінаїди Максимівни до Аршака Саркісовича (вдома його називали Аркадієм Сергійовичем, і в справі він фігурував як Аршак Сергійович). В ньому дружина журить його за те, що він не відповідає регулярно на її листи, турбується про його одяг, зокрема про пальто, яке треба перелицювати, щоб воно мало пристойний вигляд. Вона радить, щоб її «дорогий Аркадієвко» весь вільний час займався дисертацією. А ще — щоб не спілкувався з людьми, котрих погано знає, аби не вплутатися в якусь історію через ті знайомства [8]. Вона добре знала, скільки неприємностей він мав через своє знайомство в Ленінграді з «троцькістами» Цинцадзе, Білявською та Свердловим з кораблебудівного факультету. Мине рік, і це її застереження буде вже трактуватися як порада більш глибокої конспірації. А тоді дружина мала рацію: чим менше знайомств, тим спокійніше, бо ж завтра ті знайомі можуть виявитися «ворогами народу», їх же з кожним днем ставало все більше і більше. Це тільки викритих, а скільки ще затаєних...

Не сховався Аршак Саркісович у криворізькій провінції від караючої руки «правосуддя». 6 листопада 1936 р. прокурор Дніпропетровської області підписав постанову про арешт «громадянина Джидар'яна Аршака Сергійовича, котрий здійснив злочин, передбачений ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР — учасник троцькістського підпілля, веде активну троцькістську діяльність» [9]. Очевидно, в цей день він був вдома, в Дніпропетровську. В його квартирі, на Шевченківській, 59, було зроблено обшук і вилучено «докази» його контрреволюційної діяльності: паспорт, військовий квиток, профквиток, листування на 25 аркушах, блокнот на 13 сторінок, 2 листи. В справі, як зазначено вище, в наявності лише один лист дружини до Аршака Саркісовича. Як найбільший «компрогат» [10].

14 жовтня складено було перший протокол допиту. А всього їх було шість — від 14 та 15 жовтня, 17 і 19 листопада, 19 і 25 грудня 1936 р. Від допиту до допиту розширюється коло звинувачень, які пред'являє заарештованому слідчий. Показання ж Аршака Саркісовича видаються нам досить правдивими. На першому допиті, присвяченому, головним чином ленінградському періоду його життя, він чистосердечно, в душі формулювань того часу, зізнається, що «у 1927 р. під час партійної дискусії в Ленінграді був завербований в контрреволюційну троцькістську організацію» [11]. Знав він ще там серед студентів з троцькістськими ухилами Білявську та Свердлова, з якими останній раз бачився у 1929 р. З Цинцадзе через кілька років після закінчення інституту він зустрівся в Тифлісі.

Друге звинувачення на адресу А. С. Джидар'яна, яке набуло розвитку вже в наступних допитах, пов'язане з його знайомствами з репресованими «націоналістами» і «троцькістами» в Дніпропетровському університеті — колишніми ректорами М. Г. Куїсом та М. Б. Комаровським, проректором Н. М. Ягнетинською, професором А. С. Ревою (пізніше всі вони були реабілітовані). Важко собі уявити, як може викладач, тим більше декан факультету, не спілкуватися в процесі роботи з керівництвом та колегами. А. С. Джидар'яну нав'язувалась його провина — участь у активному троцькістському підпіллі в Дніпропетровську. Але він все те заперечував,

мотивуючи тим, що тільки виробнича діяльність ов'язувала його з названими особами.

Особливу увагу слідчий акцентував на такому факті. На жовтневі свята 1934 р. ректор університету М. Б. Комаровський влаштував у себе вечірку, на яку запросив професорів і деканів. Нібито там велися політичні бесіди. Аршак Саркісович те заперечував: «Ніяких бесід на політичні теми я там не чув» [12]. А ще заарештований повинен був згадати, хто був на вузькій нараді у ректора Комаровського два роки тому, на якій ректор нібито захищав Ягнетинську. Слід зазначити, що, на відміну від багатьох, А. С. Джидар'ян не обмовлював ні себе, ні інших. Винним себе в контрреволюційній діяльності не визнавав. Невже ні в чому не винен? Ні, він мав почуття своєї «провини». Ось у чому зміст цієї провини: «Я приховав від слідства, що Цинцадзе і Свердлов розповідали, що відійшли у 1928 р. від троцькізму організаційно та ідейно, хоча заяву про вихід подали значно раніше. Таким чином, Цинцадзе і Свердлов обманювали партію, а я, знаючи про це, також нікому не розповідав про дворушництво Цинцадзе і Свердлова» [13]. Досить реальна ситуація, яка відповідала часу.

Не можна було А. С. Джидар'яну ні з ким спілкуватися, хіба знаєш, що вони «вороги народу». І розмов ніяких не вести про політику. Навіть дома. На допиті свідок — теща заарештованого — сказала, що дочка попереджувала його, щоб при дітях навіть газет не читав і не розповідав про Троцького [14] (а дітям же — 12, 5 і 4 роки), з чого слідчий зробив «логічний» висновок: «Виходить, що Джидар'ян дітей виховував в контрреволюційному троцькістському дусі, оскільки ваша дочка забороняла йому при дітях говорити про Троцького» [15]. Взагалі ж бо теща, мабуть, недолюблювала зятя, а може, просто злякалася. Бо почала розмірковувати, а не користуватися фактами. Наприклад: «Я вирішила, що Джидар'ян ще й зараз залишився троцькістом», «коли б Джидар'ян не був би в душі троцькістом зараз, то моя дочка йому б часто не говорила, щоб він при дітях про Троцького не говорив», «Дочка троцькістів називає розбійниками, мабуть, Джидар'ян хвалив троцькістів перед дітьми...» З огляду на це цікавою є остання фраза в показаннях тещі: «Особисто я бесід Джидар'яна, де б він вихваляв Троцького, не чула» [16]. Зате дружина Зінаїда Максимівна заперечила видумки матері («мама щось недочула»).

Допитані були ще 6 свідків — співробітники по його роботі в Дніпропетровську і Кривому Розі. Всі вони чули, що Джидар'ян у Ленінграді належав до троцькістів, але потім відмежувався від них. Що стосується останніх років його перебування в Дніпропетровську і Кривому Розі, то дехто, під психологічним впливом факту арешту Джидар'яна, намагався знайти в його поведінці те, що могло б свідчити про його «контрреволюційну діяльність». Один згадав, що Аршак Саркісович був добре знайомий з репресованими Куїсом і Комаровським, що він не виступав на зборах з критикою троцькізму і троцькістів. Однак і такі свідки змушені були визнати: «З боку Джидар'яна контрреволюційних виступів я не чув» [17].

Та всі ті свідчення на користь заарештованого були зайві. Ніщо не за-шкодило слідчому у «Обвинувальному висновку» записати: «Показаннями свідків і зізнанням самого звинуваченого Джидар'яна звинувачення в контрреволюційній троцькістській діяльності повністю доведено». І ще написано, що з 1927 р. він був членом контрреволюційного підпілля і проводив контрреволюційну троцькістську діяльність. «Винним себе визнав» [18].

На початку 1937 р. справа була направлена на затвердження в Київ, а звідти 20 лютого — на розгляд НКВС СРСР. 9 березня 1937 р. Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР ухвалила: «Джидар'яна Аршака Сергійовича за контрреволюційну троцькістську діяльність ув'язнити у виправно-трудоий табір терміном на 5 років, рахуючи з 6. XI. 36 р. ... направити першим етапом у м. Владивосток, в розпорядження начальника пересильного пункту Північсхідтаборів НКВС для направлення на Колиму».

До травня 1939 р. батько одержував від сина листи. Остання відома йому адреса сина: ДВК, бухта Нагаєво, Оротукан. Будівництво доку.

Доля сім'ї А. С. Джидар'яна невідома. Як і доля самого Аршака Саркісовича. Можливостей піти у безвість було багато.

У 1957 р. справу було переглянуто, постанова від 9 березня 1937 р. про його покарання була скасована за відсутністю складу злочину [19]. Цим і втішився 96-річний Саркіс Петросович Джидар'ян у своїй сонячній Абхазії. Рідним також повідомили, що Аршак помер від цинги в лікарні с. Усть-Тайожне, в 4 км від Магадана, 9 лютого 1939 р.

Бібліографічні посилання

1. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). — Спр. П-7220. — Арк. 83.
2. Историки спорят. — М., 1988. — С. 255.
3. АУСБУДО. — Спр. П-7220. — Арк. 11.
4. Там само. — Арк. 12.
5. Там само. — Арк. 15 зв.
6. Там само. — Арк. 12.
7. Там само. — Арк. 42.
8. Там само. — Арк. 79.
9. Там само. — Арк. 3.
10. Там само. — Арк. 10.
11. Там само. — Арк. 15.
12. Там само. — Арк. 22.
13. Там само. — Арк. 42.
14. Там само.
15. Там само. — Арк. 49.
16. Там само. — Арк. 54, 62.
17. Там само. — Арк. 66.
18. Там само. — Арк. 73.
19. Там само. — Арк. 113.

Г. Швидько

ВОЛОДИМИР ДІТМАН

Прізвище Дітман у КГРІ завжди було на слуху. Річ у тім, що на кафедрі іноземних мов викладачем англійської до і після війни, а також у роки евакуації працювала Ірина Олексіївна Дітман. Її епістолярій увійшов до «Воєнного літопису КГРІ (1941—1945)» [1]. Дослідники історії Криворізького національного університету вважають її першою завідувачкою кафедри іноземних мов КГРІ [2]. У Музеї історії одночасно експонуються матеріали про Володимира Олександровича та Ірину Олексіївну Дітман [3]. Чи були вони подружньою парою — сказати важко. З листів І. О. Дітман часів війни зрозуміло, що вона, за незрозумілих обставин, втратила чоловіка і сама виховувала двох синів — як і усі в евакуації, жила у неймовірних злиднях [4]. В евакуацію у Середню Азію вона їхала сама. В. О. Дітман у цей час був ще на свободі і працював у «Кривбаспроекті», тож подружжя мало евакуюватися разом. Отже, якщо вони і були чоловіком та дружиною, то розлучилися ще до арешту В. О. Дітмана.

До списку репресованих В. О. Дітман потрапив ще у 1972 р., коли Криворізький гірничорудний інститут святкував своє 50-річчя і зусиллями В. Л. Золотарьова готував музейну експозицію [5]. Вже тоді було зібрано деякі наукові публікації Володимира Олександровича. Однак ґрунтовної розвідки цієї персоналії дотепер проведено не було.

Володимир Олександрович Дітман народився у 1886 р. у місті Вад-Рачікове, що у Бесарабії [6]. За національністю німець, за соціальним походженням — службовець. Був безпартійним, мав вищу освіту — за фахом гірничий інженер. Але де і коли він навчався, ми не знаємо.

На сторінках «Червоного гірника» В. О. Дітман вперше з'являється у квітні 1930 р. [7]. На той момент він працював завідувачем планового відділу Південнорудного тресту. Тогочасний газетний виступ Дітмана був присвячений теорії затухання Кривбасу [8]. З цього приводу він, зокрема, писав, що зчинений навколо Кривбасу галас «не має ніяких підстав», адже руди «в нас багато». Водночас є багато недоліків, що гальмують розвиток регіону. Серед останніх Дітман називав нестачу діамантових верстатів, яких усього шість, а потрібно значно більше, і слабку організацію геологору-звідувальних робіт у Кривбасі. До речі, Дітмана дивує факт півторарічного мовчання геолкому, ГПРУ і ПРТ у питанні «згасання Кривбасу» [9].

Нам не вдалося також встановити, коли саме В. О. Дітман почав працювати у Криворізькому гірничорудному інституті — документально підтверджується лише те, що він був керівником науково-дослідного сектора КГРІ у 1934 р. та штатним доцентом гірничої кафедри у 1935 р. [10]. Як керівник НДС Дітман входив до складу Ради КГРІ [11] та очолював виробничу майстерню інституту [12]. Під його началом працювало 13 співробітників, які впродовж 1934 р. виробили валової продукції вартістю 119180 крб. 40 коп. [13]. Фото В. О. Дітмана вміщено на колективному знімку випускників КГРІ 1936 р. [14] — та чи працював він тоді у штаті інституту,

сказати важко, бо у серпні 1936 р. уже був інженером Науково-дослідного гірничорудного інституту [15].

В. О. Дітман залишив нам у спадок велику добірку своїх наукових публікацій. Небезпідставно вважаємо, що його ґрунтовні і цікаві розвідки дещо компенсують відсутність біографічних подробиць про його особисте життя.

У січні 1934 р. «Червоний гірник» умістив на своїх шпальтах фундаментальну статтю В. О. Дітмана, у якій було досліджено історію розвитку Криворізького залізорудного басейну [16]. Стаття складалася з трьох розділів, присвячених: ступеню вивчення району, розвитку видобувних робіт впродовж 1882—1942 рр. (автор міркував на перспективу, не підозрюючи, що у його наукове планування раптово увірветься війна), основним завданням другої п'ятирічки. У своїй статті інженер Дітман навів власну хронологію видобувних робіт у Кривбасі та зазначив обсяги видобутої на кожному етапі рудної сировини: 1) 1882—1892 рр. — початковий етап, утворення акціонерних підприємств, 1 млн. 886 тис. тонн; 2) 1893—1902 рр. — участь чужоземного капіталу, 16 млн. 493 тис. тонн; 3) 1903—1912 рр. — розквіт передвоєнного капіталізму, 37 млн. 053 тис. тонн; 4) 1913—1923 рр. — занепад та поступова відбудова Кривбасу, 24 млн. 255 тис. тонн; 5) 1923—1932 рр. — радянська модернізація басейну, за роки першої п'ятирічки видобуто 30,5 млн. тонн руди, загалом на цьому етапі було видобуто 42 млн. 569,6 тис. тонн; 6) 1933—1942 рр. — у другій п'ятирічці було видобуто 75 млн. тонн, у третій — 125 млн. тонн, що загалом складатиме 200 млн. тонн залізної руди [17].

Дітман наводить дані стосовно того, хто, коли і в яких обсягах розраховував рудні запаси Криворіжжя. Зокрема, у 1905 р. професор Фаас підрахував, що криворізькі надра зберігають 108,5 млн. тонн руди, у 1910 р. — урядова комісія царя навела цифру у 206 млн. тонн, у 1915 р. Кривбас досліджувала комісія з'їзду гірничої промисловості, яка фактично підтвердила урядові розрахунки — 210,4 млн. тонн. За радянських часів систематичні розрахунки проводилися лише з 1929 р. — тоді за результатами комісії Південно-рудного тресту «Руда» обсяги залізної руди становили 466,7 млн. тонн, у 1930 р. ПРТ «Руда» нарахувала 697 млн. тонн, а у 1932 р. Геологічна база вказала на 791,7/876,3 млн. тонн. Упродовж 1933 р. цифру було уточнено, і вона коливалася у межах 927,8—942,2 млн. тонн. Головними завданнями у подальшому розвитку Кривбасу Дітман вважав проведення геологічної розвідки у глибочинь та підготовку інженерно-технічних кадрів. Він закликав звертати увагу на технічне будівництво, якість і обробку руди, організацію праці, побут і культуру шахтарів, роботу наукових установ.

У вересні 1934 р. Дітман визначив нагальні проблеми, що стояли тоді перед Кривбасом: 1) виняткове відставання шахтного будівництва; 2) потреба у радикальній реконструкції басейну, адже до розвіданих обсягів 1,2 млрд. тонн слід додати бідну руду та кварцити; 3) проектування 15-ти капітальних шахт, стовбури яких закладаються у лежачому боці, а копри досягають 20 метрів заввишки; 4) механізація завою руди (скреперування), підсилення

компресорного господарства (потрібно 12 компресорів об'ємом у 100 куб. м; 5) збудовано районну електростанцію з двома агрегатами по 10 тис. кВт, але потрібен 3-й агрегат на 24 тис. кВт; 6) незакінчений у 1933 р. водогін; 7) збудована, але не відрегульована фабрика для збагачення кварцитів; 8) до 1933 р. збудовано приміщення для гірничих навчальних закладів (КГРІ, гіпромуч), однак не усі кабінети обладнані, гірничий технікум не має власного приміщення, а знаходиться у навчальному корпусі інституту [18].

Слід зазначити, що Володимир Олександрович був не тільки фаховим спеціалістом, а й закоханим у Кривбас романтиком. Закликаючи колег з КГРІ скласти опис Кривбасу, він із захопленням прогнозує світле майбутнє нашого краю: «...Настав час описати першу сировинну базу металургії — вона повністю на це заслуговує і своїм сьогоднішнім розвитком, і тим більше своїми завтрашніми перспективами! Криворіжжя стане зразком завершеної техніки не тільки в СРСР, але й усьому світі» [19]. Даний опис, на думку Дітмана, мають готувати не тільки інженерно-технічні працівники, а й студентська і робітнича громадськість. Опис буде багатий за змістом і посяде почесне місце серед описів інших промислових районів СРСР, бо для нього вже зібрано великий матеріал.

Організацію науково-дослідної роботи Дітман розглядав всебічно. У цей комплекс, на його думку, входили: проблема активізації наукової діяльності викладачів КГРІ; залучення студентів; розробка відповідних нормативів і показників наукової роботи та здійснення оплати за її проведення [20]. Оцінюючи результати діяльності НДС, Дітман підкреслює, що впродовж 1934 р. КГРІ виконав 6 замовлень тресту «Руда» — це наукові дослідження з систем розробки, електромеханічного і скреперного устаткування. До виконання цих робіт було залучено 50 студентів старших курсів. Однак у 1935 р. обсяг робіт скоротився через те, що НДС «переїхав» з копалень у Кривий Ріг — виявляється, що науковими проектами керували переважно виробничники, тоді як викладачі КГРІ усяляко ухиляються від цієї роботи [21]. Справедливо вважаючи, що участь у науково-дослідній роботі залишає позитивний відбиток на фаховому рівні викладачів, Дітман закликав останніх приєднуватися до роботи [22].

Вагомими здобутками НДС під керівництвом В. О. Дітмана стало завершення робіт з систем «Саб Левел Кевінг» і «Саб Левел Стопінг», що на початку 1930-х рр. запроваджувалися на Криворіжжі і вкрай потребували теоретичного обґрунтування. Впродовж 1934 р. було виконано три роботи в галузі електромеханіки, одна з проблем скреперного господарства, три — з проектування систем, одна — з питання нормування вибухових робіт [23]. У цих роботах брали участь 8 викладачів КГРІ і близько 40 студентів різних курсів. Незадоволений цими показниками, Дітман закликає задіяти студентів під час виробничої практики і літніх відпусток. Особливу стурбованість керівника НДС викликає той факт, що на вивченні проблеми «Рай Стопінга» задіяний лише 1 викладач і 5 студентів, а в обстеженні пневматичного господарства беруть участь окремі викладачі кафедри гірничої механіки та 12 студентів електромеханічного відділення. Процес має бути масовим, а

участь у науково-дослідній роботі — усвідомленою і внутрішньо затребуваною. Саме такою була головна думка усіх виступів керівника науково-дослідного сектора КГРІ.

Важливий напрямок у розвитку Кривбасу гірничий інженер Дітман вбачав у вдосконаленні прохідницьких робіт. Перспективним прийомом для останніх стало швидкісне свердління твердих порід [24].

Наукові розвідки В. О. Дітмана, на жаль, не оминули традиційні для тих часів мантри про «шкідників». У вересні 1937 р. він пише про те, що Кривбасу значної шкоди завдали «троцькістські шкідники», які завадили провести у повному обсязі необхідні розвідувальні та прохідницькі роботи, а також дослідження з систем розробок [25]. Дітман підкреслює, що нерозвіданими залишаються великі простори між рудниками. Системи розробок слід обирати залежно від міцності, якості та умов залягання руди, тоді як у тресті «Руда» проекти вибирають, виходячи з продуктивності, без урахування втрат і норм безпечності робіт. На думку Дітмана, вибір системи розробки дедалі ускладнюється, особливо у зв'язку з переходом на великі глибини. Незадовільними, на думку Дітмана, є і темпи прохідки: 18-20 м за місяць — показник, що є незмінним останні 5 років. Останній потрібно довести до 40 м у стовбурах і до 120 м у горизонтальних штреках [26].

Судячи з наявних першоджерел, В. О. Дітман був ініціативною і відповідальною людиною. За справу свого життя він, що називається, болів душею. Тим більше прикро, що таких людей вилучали з активного виробництва і відправляли за ґрати — ось де було справжнє шкідництво.

Напередодні свого арешту Володимир Олександрович Дітман працював начальником відділу перспективного планування інституту «Кривбаспроект» [27]. 29 серпня 1942 р. він був заарештований за участь у антирадянській троцькістській організації — тривала війна, тож арешт, вочевидь, відбувся на Уралі, куди установа була евакуйована у серпні 1941 р. В. О. Дітман отримав покарання у вигляді 10 років виправних трудових таборів. Був реабілітований 2 березня 1956 р. Та чи дожив він до того часу — невідомо...

Бібліографічні посилання

1. Дояр Л. В. Про війну — мовою документів. Воєнний літопис КГРІ (1941—1945) / Л. В. Дояр. — Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2013. — С. 84 — 86, 124 — 125, 147 — 150.
2. Криворізький технічний університет. 85 років / А. Г. Темченко, М. Т. Кравець, М. І. Ступнік та ін. — Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2007. — С. 89.
3. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Од. зб. 59, 153.
4. Дояр Л. В. Вказ. праця. — С. 125, 148 — 149.
5. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2. «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 2. — Спр. 2 «Матеріали до 50-річчя КГРІ». — Арк. 31.

6. Національний банк репресованих. — Запис № 115560 [електронна версія].— Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. /упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокopenко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 244.
7. Дітман В. О. Нам потрібні діамантові верстати / В. О. Дітман // Червоний гірник.—1930. — 9 квітня. — С. 4.
8. Там само.
9. Там само.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 38, 45, 55.
11. Там само. — Арк. 38.
12. Там само. — Арк. 45.
13. Там само.
14. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947). — Арк. 45.
15. Дітман В. О. Швидкісне свердління — на прохідницькі роботи / В. О. Дітман // Червоний гірник.—1936. — 1 вересня. — С. 2.
16. Дітман В. О. Етапи розвитку Криворіжжя / В. О. Дітман // Червоний гірник.—1934. — 5 січня. — С. 2 — 3.
17. Там само.
18. Дітман В. О. Досягнення Криворіжжя і подальша боротьба за руду / В.О. Дітман // Червоний гірник.—1934. — 9, 11 вересня. — С. 2.
19. Там само.
20. Дітман В. А. Участие студенчества в научно-исследовательской работе института и треста / В. А. Дітман // Социалистические кадры.—1935. — 22 марта. — С. 4.
21. Там само.
22. Дітман В. О. Робота НДСа в 1934 році й перспективи його на 1935 рік / В. О. Дітман // Соціалістичні кадри.—1935. — 28 січня. — С. 4.
23. Там само.
24. Дітман В. О. Швидкісне свердління ... — С. 2.
25. Дітман В. О. Кривбас напередодні третьої п'ятирічки / В. О. Дітман // Червоний гірник.—1937. — 9 вересня. — С. 3.
26. Там само.
27. Національний банк репресованих. — Запис № 115560 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ...— С. 244.

Л. Дояр

ВАДИМ ДОРОШЕНКО

Вадима Олександровича Дорошенко народився 9 березня 1905 року в Кам'янці-Подільському в родині колезького регістратора, а згодом і колезького секретаря Подільської казенної палати Олександра Семеновича Дрочинського. Результатом небажання батька жити в Україні після встановлення більшовицької влади стала його еміграція. Через це, його син, щоб мати можливість будувати далі своє життя, змушений був взяти прізвище когось із предків по материнській лінії і став Дорошенком.

Вищу освіту В. О. Дорошенко здобув у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. У 1930 році переїздить до Харкова, тодішньої столиці України, де викладає філологічні дисципліни у геодезичному інституті. Одночасно з викладацькою діяльністю працює у мовній редакції Державної радіостанції і перекладачем з німецької, англійської, польської, російської та інших мов при Державному видавництві України.

Успішно склалася наукова кар'єра Вадима Олександровича: 1935 року він захистив кандидатську дисертацію. В цей час відбувається його переведення за розпорядженням НКО з Криворізького педагогічного інституту до Ніжинського на посаду завідувача кафедри мовознавства.

На момент початку трагічних подій В. О. Дорошенко був одружений та мав двох малолітніх доньок. Саме смуток за їх долю, в постійному передчутті біди, його охоплював постійно. Зовсім нерозважливо, картав себе Вадим Олександрович, створювати родину, маючи таку «пляму» на біографії, як батько-офіцер старої армії, що емігрував під час Першої світової війни. Воно начебто і претензії не висуваються з боку офіційних органів, та все-таки певні нюанси при вирішенні повсякденних питань сигналізували: компетентні органи спостерігають.

Кожен день приносив сумні звістки про арешти викладачів Ніжинського пединституту. Статистика по місту щодо арештів вражала: у місті з 20 тисячним населенням за півроку був заневолений кожен десятий мешканець [1].

Тому, при всьому небажанні та сподіванні на краще, Вадим Олександрович мав підготувати дружину до найгіршого розвитку подій. Він переконував її, щоб заради власного порятунку та порятунку їх дітей від лиха, невідворотного для рідних «ворога народу», вона діяла за обставинами, навіть якщо ті дії будуть позбавлені шляхетності: чи то зречення через пресу, чи то друге заміжжя... На категоричну відмову дружини, запевняв: «Коли в думках і в серці будете надалі моїми, то зречення на папері мені не завдасть болю...» [2].

В. О. Дорошенко викладав майбутнім філологам дисципліни «історія української мови» та «загальне мовознавство» — за висловом одного з його колег, «такі тяжкі і слизькі з політичного боку предмети, що тільки справді відважні люди беруться їх викладати» [3].

Передчуття не зрадили Вадима Олександровича: його заарештували 20 червня 1938 року, попередньо двічі викликавши на допити у справі заарештованих раніше колег.

Під час обшуку, проведеного за ордером ч.1789 у присутності його дружини, матері, доньки та запрошених понятих (двірника інституту і коменданта інститутського гуртожитка), був вилучений підручник церковно-слов'янської мови, бо міліціонери так і не втямили різниці з церковним підручником — «раз мова йде про церкву — значить контрреволюція». До конфіскованих потрапили словники іноземних мов, дарма що радянських видавництв — «у видавництвах також шкідників виявляли, що випускали книги для шпіонажу». Був вилучений том Малої радянської енциклопедії зі статтею про Л. Троцького, папери, фото, ампула інсуліну — остання за підозрою, що є отрутою [4].

За перші півроки перебування під слідством, яке вів сам начальник Ніжинського НКВС, В. О. Дорошенко знаходився у міській в'язниці, за винятком однієї поїздки до області. Про це повідомляла мати у листі до дружини сина, яка виїхала з міста на місце роботи за призначенням Наркомпросу.

Отже, рідним Вадима Олександровича було несвідомо того, що з ним відбувалося весь цей час. Про моральний пресинг, під який він потрапив в перші дні та місяці арешту, вони дізналися згодом, з його розповіді, у нетривалій проміжок між його арештами.

Опинившись у камері, він чув безперервний брязкіт ключів, скреготання замків, лязкіт дверей, що спочатку відкривались, а потім зачинялись; стогін та благання, потік приглушеної лайки, що перемежалась із звуками ударів; виринаючі звуки сопіння та волочіння чогось по коридорі... «Я кидуюсь від дверей... і затикаю вуха. Але розгойдана уява не дає спокою і крики та зойки чуються вже у мене всередині. Я з усієї сили товчу головою об мур. Намагаюсь втримати свідомість, але від того постає ще гірший, ще понуріший хаос звуків» [5].

Та, як з'ясувалося незабаром, органи мали в арсеналі і більш «мирні» засоби ведення слідства — коли ти годинами стоїш, і посидіти або полежати на цементній підлозі, чи, наприклад, впасти на неї від удару, видається неймовірною розкішшю. І так тижнями. А до свідомості, після її втрати, приводили, обливаючи водою, а якщо не допомагало — кололи тупою товстою голкою...

Вимагаючи свідчень, слідчий категорично відмовлявся пояснити причину арешту. Лише у відповідь на висловлене припущення підслідного Дорошенка про родинні зв'язки з політичними емігрантами та шляхтицьке походження як причини арешту почув, що, виявляється, причина в іншому — керівництво контрреволюційною організацією з філіями у кількох областях. Ще більше здивування спіткало В. О. Дорошенка, коли йому, через майже піврічного перебування під слідством, дали ознайомитися з актом оскарження. Саме звідти він дізнався, що звинувачення, за яким його арештували, надійшло з Дніпропетровська. Вже згодом, під час випадкової, але доленосної зустрічі в Києві у Верховному Суді зі своїми колегами по роботі в Криворізькому педінституті, даний факт набув сенсу. З'ясувалося, що директор КПІ, його секретар, військовий керівник та кілька викладачів були заарештовані за

звинуваченням «участі у контрреволюційній повстанській організації». Та бракувало людини, яка б могла очолити цю організацію. Це мала бути людина високоосвічена, масштабу столичного. І ось тут, за певних обставин, постає кандидатура В. О. Дорошенка — нині професора Ніжинського педінституту, а у недалекому минулому — завідувача кафедри мовознавства Криворізького педінституту.

Саме коли справа дійшла до суду, то першим серед висунутих обвинувачень було керівництво однією із філій контрреволюційної повстанської організації. Скоріше за все, малася на увазі філія, створена В. О. Дорошенком під час його роботи у Кривому Розі. Другим пунктом звинувачення стала ворожа агітація проти великого братнього російського народу; третім — тісне спілкування з ворогом народу В. Затонським.

Ще до судового засідання відбулася зустріч В. О. Дорошенка з адвокатом, з якої стало зрозуміло, що останній — фігура номінальна, і навіть спроба вести безпідставність звинувачень в його плани не входить.

Отже, захист на судовому засіданні Вадим Олександрович вибудовував сам. Особливе занепокоєння у нього викликало звинувачення по другому пункту, де сторона звинувачення заявила про свідка, яким виявився колега професора по роботі у Ніжинському виші. Однак події далі розгорталися так, що свідок не тільки відмовився від своїх попередніх свідчень проти В.О. Дорошенка, а й висловив кілька позитивних характеристик щодо колеги.

Майже афористичним став коментар підсудного Дорошенка під час його останнього слова щодо звинувачень по третьому пункту. Вадим Олександрович не заперечував свого зовсім короткого знайомства з наркомом освіти В. Затонським. Саме з наркомом освіти, бо на той час ніхто його як ворога народу не ідентифікував. Познайомився у Харкові у своїх знайомих та мав півгодинне спілкування за двома чашками чаю, тому «...погодьтесь, що давати п'ять років заслання за кожну випиту склянку чаю — це трохи забагато».

Остаточним підсумком судового засідання стало зняття звинувачень за пунктом 2 і 3 через відсутність доказів, а вироком стали 5 років ув'язнення у ВТТ з суворюю ізоляцією [6].

Результатом надісланої В. О. Дорошенком апеляції до Верховного Суду УРСР та відповідно рішення того самого Верховного Суду УРСР від 03.05.1939 року стало його звільнення з-під арешту. 20 травня 1939 р. одночасно з повідомленням про рішення Верховного Суду було повідомлено про незгоду Верховної Прокуратури УРСР щодо звільнення та висунення протесту перед сесією Верховного Суду СРСР.

Можливість повною мірою скористатися своїми громадянськими правами до винесення рішення Верховним Судом СРСР заперечувалась через відсутність документів, які мали повернути при звільненні. В Ніжинському НКВС відкомандирували до області, а там, у свою чергу, до Києва.

Вадим Олександрович розумів, що такий стан речей чимось зумовлюється. Розуміння чим саме прийшло під час згаданої вище зустрічі з криворізькими колегами. Їх також було виправдано, більше: вже після засідання

суду, який взяв до уваги заяви підслідних щодо отримання зізнань незаконними методами ведення попереднього слідства. Зустріч В. О. Дорошенка та директора КПП Г. Т. Кисельова, військового керівника інституту О. К. Іванова, професора Л. А. Карети, доцента К. П. Макаревича та директора школи Т. А. Перепади відбулася під час засідання Верховного Суду УРСР щодо касаційного протесту прокурора Дніпропетровської області відносно вироку Дніпропетровського обласного суду. Вимога обласного прокурора відправити справу на перегляд ґрунтувалася на твердженні, що «голова організації» В. О. Дорошенко засуджений за контрреволюційну діяльність судом іншої області. Коли на прохання адвоката криворіжців Вадим Олександрович надав довідку про його звільнення, Колегія Верховного Суду УРСР своїм рішенням касаційний протест прокурора відхилила та вирок облсуду залишила в силі. Це відбувалося 5 серпня 1939 року.

Протягом наступного року В. О. Дорошенко разом з родиною переїздить до Бердичева на викладацьку роботу в учительському інституті.

У вересні 1940 року стара справа «головування у контрреволюційній повстанській організації» нагадала про себе через приїзд дружини одного з викладачів Криворізького педінституту. Від неї він дізнався, що всі, хто проходив по цій справі у 1939 році, знову заарештовані. Природно, якщо заарештовані «члени організації», то «голову» тим більше в спокої не залишать. Потяглися довгі тижні напруженого очікування.

У перші дні 1941 року прийшло повідомлення з Дніпропетровського обласного суду про виклик Дорошенка В. О. на судове засідання у справі його криворізьких колег у якості свідка. Після від'їзду до Дніпропетровська родина його більше не бачила. Дружина, намагаючись дізнатися про долю Вадима Олександровича, написала дружині одного з підслідних по цій справі і дізналася у відповідь, що після виступу у суді, 26 січня він виїхав до Бердичева. Прагнучи достеменно дізнатися, де знаходиться чоловік, Олена Дорошенко їде до Дніпропетровська і добивається аудієнції в обласного прокурора, того самого, який так наполегливо доводив існування «контрреволюційної націоналістичної організації» у стінах Криворізького педінституту. Від нього і дізнається, що її чоловік «там, де йому давно належить бути», а на прохання передати гроші та білизну відповідає категоричною відмовою [7].

У свідченнях Г. Т. Кисельова натрапляємо на інформацію: «Дорошенко был включен в нашу группу уже в 1941 году, кажется, в марте или в апреле месяце. Он — Дорошенко — был выведен из свидетелей в подсудимые» [8].

Обласним судом м. Дніпропетровська від 21-28 квітня 1941 р. Дорошенко Вадиму Олександровичу був винесений вирок за ст. 54-2, 54.10 ч. II, 54-11 КК УРСР. За висунутими звинуваченнями щодо активного членства в українській контрреволюційній повстанській організації, метою діяльності якої було повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання та створення самостійної української буржуазної держави; вербовку нових членів з метою розширення складу організації; проведення націоналістичної агітації його було засуджено до вищої міри покарання. В результаті поданої до Верховного Суду УРСР апеляційної скарги вища міра була замінена на 10 років у ВТТ [9].

За існуючими на сьогодні відомостями, життєвий шлях В. О. Дорошенка обірвався під час його перебування в Усольському таборі біля селища Чорне Солікамського району Пермської області (тепер Російська Федерація) 30 грудня 1944 року, за кілька місяців до його 40-річчя.

Бібліографічні посилання

1. Мак О. З часів єшовщини: спогади. — Мюнхен : Українське видавництво, 1954. — С. 16, 19, 21 — 22, 32.
2. Там само. — С. 22 — 25.
3. Там само. — С. 168.
4. Там само. — С. 32 — 35.
5. Там само. — С. 99.
6. Там само. — С. 138 — 153.
7. Там само. — С. 244 — 245.
8. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — С. П-7099. — Арк. 30.
9. Там само. — С. 7.

В. Фінічев

МИХАЙЛО ЖОВТУХА

Михайло Петрович Жовтуха працював у Криворізькому гірничорудному інституті, як мінімум з 1933 по 1935 р. Його ім'я автор знайшов в інститутській газеті «Соціалістичні кадри» за жовтень 1933 р. [1], а також у «Персональному складі кафедр», складеному під час передачі справ новому директору КГРІ О. І. Котову у квітні 1935 р. [2] На той момент М. П. Жовтуха працював на кафедрі іноземних мов, якою керував Р. І. Леві, що також став жертвою сталінських репресій. Коли розпочалася і за яких обставин припинилася кар'єра Жовтухи у КГРІ, невідомо — ніяких інших даних нам, на жаль, з'ясувати не вдалося.

Судячи зі знайдених першоджерел, Михайло Петрович був соціально активною, відповідальною, ідейно зануреною у будівництво соціалізму людиною. Тим прикріше усвідомлювати його життєвий шлях: винищуючи відданих людей, сталінська влада, по суті, займалася дискредитацією як власного режиму, так і пролетарських моральних цінностей. Жовтуха був керівником інститутської СНР, тобто секції наукових робітників (поширена за сталінізму абревіатура СНР використовувалася для виокремлення загону ударників вищої школи. — Л. Д.). Його громадське доручення навіть мало посадову назву — «соцдоцент» [3]. Жовтуха займався організацією соціалістичних змагань у межах КГРІ, і завзято боровся за втілення у життя соціалістичних принципів роботи. У його статті про соцзмагання і ударництво нещадній критиці піддано кафедри, які не уклали соціалістичні угоди з іншими кафедрами та студентськими курсами. Жовтуха, зокрема, пише, що соцзмагання в інституті розгортається занадто повільними темпами, бо «більшість кафедр не ведуть ніякої роботи» [4]. Особливо погано йшли справи на гірничій, електромеханічній, хімічній кафедрах та кафедрі будівельної механіки: вони не уклали соціалістичних угод з іншими кафедрами, а їх викладачі не взяли

на себе конкретних зобов'язань і здебільшого не охоплені соцзмаганням. Цьому ганебному гальмуванню та неприпустимому ставленню до справи, пише Жовтуха, треба покласти край. Передовиками в організації соцзмагання Жовтуха називає кафедру фізики, яка уклала угоду з кафедрою соціально-економічних дисциплін, а її викладачі на 100% охоплені змаганням. Позитивні зрушення є на кафедрі математики, що підписала угоду з гірничою кафедрою, а її викладачі уклали кілька угод зі студентськими курсами [5]. Напередодні 16-річчя Великого Жовтня Жовтуха закликав рапортувати партії та уряду про досягнення КГРІ, де немає «жодного члена СНР поза лавами ударників».

Михайло Петрович Жовтуха народився у 1903 р. у Кривому Розі [6]. За національністю українець, за соціальним походженням — селянин. Був безпартійним, мав вищу освіту. На момент арешту працював викладачем Криворізького гірничого технікуму, тобто перебував у приміщенні інституту, зокрема, у його правому крилі. 20 вересня 1938 р. Михайло Петрович Жовтуха був звинувачений у належності до контрреволюційної шпигунської повстанської організації і незабаром розстріляний. 18 липня 1958 р. М.П. Жовтуху було реабілітовано.

Бібліографічні посилання

1. Жовтуха М. Розгорнути соцзмагання та ударництво / М. Жовтуха // Соціалістичні кадри.—1933. — 25 жовтня. — С. 1.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 54 — 55.
3. Жовтуха М. Вказ. праця.
4. Там само.
5. Там само.
6. Національний банк репресованих. — Запис № 99107 [електронна версія].— Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. С. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 290.

Л. Дояр

ЧИНГІЗ ІЛЬДРИМ

Ця розмова відбулася в довгому коридорі наркомату важкої промисловості. За вікном вирувала Москва, потік перехожих і машин огинав кутовий будинок на площі Ногіна.

— Магнітка вже збудована, дає чавун, сталь, прокат. А у нас, на Півдні, все попереду... — Яків Веснік умовляв Чингіза Ільдрима йти заступником начальника Криворіжбуду.

Нарком (Г. К. Орджонікідзе) схвалив цю пропозицію. Покосився на Чингіза, протягнув: «А он, мятежный, просит бури...» Посміхнувся у вуса, подумавши: «Можливо, непоганий сплав буде: Веснік — незворушність, спокій і обережність. Ільдрим — вогонь, натиск, ризик. Спрацюються» [1].

Так бакинський журналіст Л. А. Полонський оповідає про нове призначення Чингіза Ільдрина. Тут уже не вперше зустрілися двоє людей з багатими біографіями — за плечима кожного і участь в революційній боротьбі, і громадянська війна, і господарська робота, яка не раз нагадувала фронт, бойові нагороди.

Народився Чингіз Ільдрим в глухому краю Азербайджану, в сім'ї, за тамтешніми мірками, середнього достатку. Особливих розкошів не було, але в реальне училище у місто Шушу його все-таки зуміли послати. У 1905 році після вірмено-турецької різанини училище закрили і навчання довелось продовжити у Владикавказі. Потім Чингіз вступає до Петроградського політехнічного інституту. Тепер уже батьки допомагати не могли, і студентові, щоб прожити, довелось займатись репетиторством, розвантажувати пароплави. Закінчив інститут у 1916 році, одержав диплом інженера-металурга, пішов працювати на завод «Новий Айваз», що належав вихідцю з Азербайджану. Хазяїн сподівався, що земляк стане його опорою, але вийшло навпаки. Чингіз зближився з революційно настроєним слюсарем Яковом Весніком, через нього познайомився з більшовиками М. І. Калініним, Н. І. Кокко.

У дні Жовтневої революції в складі заводського загону Червоної гвардії бере участь у штурмі Зимового палацу.

Поки працював завод, Ільдрим допомагав робітничому комітету налагоджувати виробництво. Та у березні 1918 року «Айваз» закрився. Чингіз Ільдрим пішов працювати у створений у Петрограді Мусульманський соціалістичний комітет Союзу мунів Північної області, який об'єднував робітників і солдат різних національностей — татар, азербайджанців, аварців та інших. З часом Ільдрим став головою комітету.

Наприкінці 1918 року він виїжджає до Азербайджану. Добиратись довелось через Вітебськ, Київ, Одесу. Звідти — пароплавом до Поті. З Тифліса — залізницею, потім ґрунтовими дорогами і гірськими стежками до рідного села. Поживши деякий час у батьків, Чингіз починає працювати в адміністративній раді при карабахському губернаторові, користується довірою, що зіграло свою роль, коли його направили на підпільну роботу до Баку. Рекомендації, одержані в Карабаху, відкрили шлях до досить високих кіл у мусаватистському уряді Азербайджану.

Ільдрим признається старшим помічником начальника Бакинського порту. Ця посада відкривала широкі можливості для нелегальної діяльності. Особливу роль зіграв Чингіз Ільдрим в організації роботи ОМЕ — Особливої морської експедиції, створеної для забезпечення бензином та іншою нафтопродукцією Астрахані, що перебувала в руках більшовиків. Безпосереднє керівництво ОМЕ здійснювали С. М. Кіров і А. І. Мікоян.

Фіктивна контора, створена більшовиками, закуповувала судна — баркаси, шхуни тощо, укладала з персидськими купцями угоди на поставку

бензину. Судна виходили з Бакинського порту, направлялись на південь, потім завертали на північ і йшли до Астрахані. Старший помічник начальника порту посилав на вантаження надійних людей; дружні відносини з митницею звільняли від пильного огляду, мав він і можливість заздалегідь попереджати моряків про поліцейські перевірки.

У квітні 1920 року в Азербайджані почалось повстання проти мусаватистського уряду. Чингіз Ільдрим — один із його керівників і активних учасників. Він очолює створення революційного флоту — захоплення канонерських човнів, озброєння цивільних пароплавів. Без жодного пострілу знешкоджує батарею дальнобійних гармат, що контролювала підступи до порту, бере участь у звільненні політичних в'язнів.

З встановленням радянської влади Ільдрим призначається народним комісаром з військових і морських справ. Йому довелося формувати азербайджанську народну армію, створювати школу для підготовки червоних офіцерів, брати участь у бойових операціях. Одна з них — ліквідація англійської військово-морської бази в Ензелі (Іран), звідки англійські і білогвардійські бойові кораблі здійснювали напади на узбережжя Азербайджану і куди була відведена більшість суден Каспійської флотилії. База перестала існувати, а канонерські човни і міноносці повернулись до Баку.

У червні 1920 року у зв'язку з виїздом на фронт Ч. Ільдрим залишає посаду наркома. У складі 2-ї армії він бере участь у придушенні контрреволюційних повстань, визволенні Грузії. Тут зустрічається з Я. Весніком, який входив до складу Реввійськради армії.

Після громадянської війни Чингіз Ільдрим працює на відповідальних постах — керує відновленням транспорту, будівництвом нових шляхів, потім відродженням текстильної промисловості. Отримує дуже складне доручення — організацію меліорації Муганського степу, що згодом став одним із основних районів бавовництва.

У 1924 році призначається заступником голови Вищої ради народного господарства республіки. Перед ним стоїть завдання — перетворити Азербайджан у промисловий район. До революції нафтовий Баку був фактично єдиним індустріальним острівцем. Ільдрим бере участь у розробці і втіленні в життя планів розвитку енергетики, гірничодобувної промисловості, текстильних фабрик тощо.

Його діяльність у той період проходила в дуже складних умовах. В Азербайджані залишались міцні корені старого ладу — феодално-байські відносини, вплив сімейних кланів, традиції шаріату, і носіям їх далеко не все подобалось в діях Ч. Ільдрина. А ці люди змогли зберегти за собою досить міцні позиції, вони були в державних органах і партійному апараті. Коли Ільдрим на виборах в Шушанському районі Карабаху домігся включення селян і батраків до районної ради трудящих замість колишніх старшин, куркулів, поліцаїв, з подачі секретаря Шушанського райкому КП(б) Азербайджану його виключили з партії і позбавили права займати відповідальні пости. Центральна контрольна комісія РКП(б) це рішення повністю скасувала [2].

Вдруге його виключали в 1924 році і втретє — в 1929-му. Та щоразу ЦКК ВКП(б) поновлювала його в партії. Тоді ж, у 1929 році, ЦКК вирішила

за краще відкликати його з Азербайджану у розпорядження Вищої ради народного господарства [3].

У листопаді 1929 року Ч. Ільдрима призначають заступником начальника будівництва Магнітогорського металургійного комбінату. Дещо пізніше він очолив спорудження Магнітки.

Новий начальник зустрівся з непривабливою картиною. Будова нагадувала корабель, що рухається без керма і вітрил. Роботи велись безладно, без будь-якого плану і системи, кошти і матеріали розпорошувались, мізерна кількість техніки, що була на будмайданчику, не використовувалась. Усе це стало наслідком відірваності будови від управління, яке знаходилось за півтисячі кілометрів, у Свердловську.

Ільдрим почав з наказу — негайно і в повному складі перебазувати управління на Магнітку. Довелося службовцям залишати затишні кабінети і їхати в невідомий край — багато хто з працівників контори навіть не знав, де будмайданчик.

Ч. Ільдрим заборонив вести роботи без попереднього плану, при відсутності проекту і кошторису, зробив усе можливе для зміцнення дисципліни. З перших днів почав впроваджувати в підрозділах госпрозрахунок.

Магнітогорський металургійний комбінат — одна з найбільших будов першої п'ятирічки, і на ній у всій повноті відобразились суперечності епохи та негативи вольового керівництва економікою. За оптимальним варіантом першого п'ятирічного плану ставилось завдання довести виробництво чавуну в країні до 10 мільйонів тонн. Сталін наказав підняти цю цифру до 17 мільйонів, що призвело до не виправданого збільшення кількості об'єктів, не забезпечених коштами і матеріалами, розтягнення строків, низької якості робіт.

Як і інші будови, Магнітка одержувала потрібне в недостатній кількості, особливо це стосувалось механізації. Перший екскаватор з'явився лише в липні 1930 р., коли земляні роботи були в повному розпалі, та й тоді головними «механізмами» залишались лопата, кайло, носилки. Цілодобово 9 тисяч грабарів вантажили і возили землю.

Перебої в постачанні, відсутність техніки і водночас настійні вимоги партійного керівництва — «темпи!» — змушували йти на численні аврари, перенапруження сил робітників. У таких умовах довелося працювати Ільдриму.

У вересні 1930 року прийшов новий начальник Магнітобуду Я. С. Гугель, Ільдрима призначили його заступником і відрядили до Сполучених Штатів Америки із завданням прискорити одержання проектів та устаткування. Американці зволікали, надсилали неякісні креслення, некомплектну техніку. Ч. Ільдриму довелося взяти на себе функції дипломата і торгпреда і врешті-решт добитись виконання партнерами їх зобов'язань.

Повернувшись додому, він бере участь у монтажі і пуску першої доменної печі. Головою комісії Ради праці й оборони, що приймала цей об'єкт, був Я. І. Веснік. Комісія дала позитивну оцінку роботі домни. З таким же завзяттям Ільдрим споруджував другу доменну піч, інші об'єкти.

До речі, саме тоді, коли основні агрегати першої черги Магнітки стали до ладу, й відбулась розмова, згадана на початку нарису. Ч. Ільдрим прийняв пропозицію Я. Весніка, Г. К. Орджонікідзе затвердив його перехід. Це відбулося на початку 1934 року. Поряд з численними обов'язками першого заступника начальника він узяв на себе керівництво монтажем першої домни, прискіпливо стежив за якістю робіт, суворим додержанням технологічного циклу. Велику увагу приділяв боротьбі з безгосподарністю, яка була больовим місцем багатьох будов. У слідчій справі збереглося немало наказів, присвячених цій проблемі. Не гребував Ільдрим і дрібницями, тим більше, що такими їх не вважав. Якось, йдучи на оперативну нараду, назбирав повні кишені болтів та іншого кріпильного матеріалу і досить ущипливо цікавився у керівників управлінь і дільниць, чи знають вони, скільки коштують кріпильні матеріали, як дістається метал, що їх підлегли розкидають по будмайданчику.

Навесні 1934 року Ільдрим сильно застудився, та з домни йти не хотів, жартуючи, що жар у нього від східного темпераменту. Згодився полежати тільки тоді, коли температура піднялася до 40 градусів. Але вночі хтось постукав у вікно: «Аварія на насосній станції», і він, «забувши» про хворобу, біжить і керує ліквідацією аварії.

Життя Ч. Ільдрина на Криворіжбуді не було безхмарним, бо Я. І. Весніка та його заступника місцеве начальство недолюблювало. Воно звикло вважати себе абсолютною владою в місті, а керівники «Криворіжсталі» трималися незалежно, не бажали йти до нього з поклоном. Через це їх називали «удільними князями», а Ільдрина — «ханом». Чекали на перший слушний привід, і такий з'явився у серпні 1936 року. Серед звинувачених на процесі «Об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру» фігурував Ю.О. Дрейцер, який з жовтня 1934 по липень 1935 року працював другим заступником Я.І. Весніка. Тепер міськком КП(б)У звинуватив Весніка і Ільдрина, що саме вони дали притулок запеклому троцькісту, незважаючи на те, що Дрейцер був звільнений за нагальною вимогою Ільдрина. 21 серпня 1936 року обох виключили з партії.

Та незабаром виявилось, що члени бюро міськкому зі своєю «пильністю» занадто поквапились. 31 серпня 1936 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову, що скасовувала рішення Криворізького міськкому, і знало з роботи першого секретаря Ю. Левітіна.

Настав 1937 рік. Почалися масові репресії. Один за одним зникають у катівнях НКВС керівні працівники «Криворіжсталі». У ніч з 7 на 8 липня настала черга й Ч. Ільдрина. У кімнаті роблять обшук, на якому примусили бути Я. І. Весніка та його дружину Євгенію Емануїлівну.

Місяць він просидів у Дніпропетровській тюрмі. В цей час обласне управління НКВС одержало довідку від НКВС Азербайджану, де вказувалось, що Ільдрим Чингіз ще з середини двадцятих років входив до контрреволюційної організації «Азербайджанський національний центр» (АНЦ), яка була розкрита органами ДПУ в 1930 році. Тоді він не був притягнутий до відповідальності. Тепер азербайджанські чекісти вимагали, щоб Ільдрина етапували в Баку [4].

Прохання виконали, і на початку вересня він опинився у бакинській в'язниці. Тут почались допити, що тяглися з вересня 1937 до травня 1939 року. Від в'язня вимагали зізнання про участь в «АНЦ».

На першому допиті 14 вересня він категорично відмовився підписати зведений на нього наклеп [5]. У ніч з 19 на 20 вересня слідчий запропонував написати під його диктовку зізнання про належність до «АНЦ». Ільдрим запитав, що означає «АНЦ», і знову відмовився від показань [6]. Тоді 25 вересня шестеро катів зв'язали Ільдрима і били доти, поки він не був готовий підписати що завгодно. З'являється заява на ім'я начальника НКВС Азербайджану, де підслідний визнає всі пред'явлені йому звинувачення [7].

Внаслідок катувань Ільдриму довелося чотири місяці провести в тюремній лікарні. Збереглась довідка, у якій зазначалось, що він потрапив до неї з діагнозом «міокардит» [8].

Ще не одужав як слід, а його знову тягнуть на допит. Щоб попередити спротив, ставлять на дві доби в «стойку» і одержують потрібні показання [9].

Допити відновлюються в березні-квітні 1938 року. Тепер слідство цікавиться «антирадянською діяльністю» в Кривому Розі. Йому цитують «свідчення» керівників «Криворіжстали» про те, що нібито саме Ільдрим завербував їх до троцькістської терористичної організації. Всі ці наклепи він категорично відкидає [10].

Вочевидь, Криворіжжя азербайджанських слідчих не дуже цікавило, тому що майже на рік Ч. Ільдрима залишають без уваги. Та він сам намагається боротись. 14 січня 1939 року пише заяву на ім'я наркома внутрішніх справ Азербайджану, де нагадує свою біографію, в тому числі цитує характеристику, видану йому Й. Сталіним у 1921 році: «Свідчу, що Ільдрим Чингіз є одним з найвідданіших Радянській владі товаришів... Й. Сталін». Розповідає, яким чином були одержані від нього зізнання у вересні 1937 і січні 1938 років [11]. Заява залишається без відповіді.

31 січня 1939 року Ч. Ільдрим пише ще одну заяву, в якій аналізує зміст показань на нього у зв'язку з «членством» в «АНЦ» і «шкідництвом» на Криворіжбуді. Доводить абсолютну бездоказовість наклепів, фальсифікований характер цих матеріалів [12]. І знову ніякого результату.

Потім глухе мовчання, і читаємо в справі висновок помічника прокурора Закавказького військового округу від 19 травня 1939 року, в якому зазначається, що належність Ільдрима до «АНЦ» і троцькістсько-терористичної організації в Кривому Розі доведена. Винним себе визнав, але пізніше від своїх показань відмовився. Передається на розгляд Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР [13].

Чому справа не потрапила до Особливої наради, залишається невідомим. Натомість Ільдрим 2 грудня 1939 року вже знаходиться в Дніпропетровську. Тут, звичайно, цікавляться його «ворожою діяльністю» на «Криворіжсталі». Усі звинувачення підслідний категорично відкидає, обгрунтовано викриває безглуздий зміст показань, зібраних слідством проти нього. Не знаючи, що людей, на чий свідчення посилається слідчий, вже давно немає серед живих (їх усіх розстріляли в 1937 році), вимагає очних ставок з ними.

Не одержавши потрібних зізнань, дніпропетровські чекісти повідомляють Москву. Звідти приходять вказівка за підписом комісара держбезпеки третього рангу Б. Кобулова доставити Ільдрима в наркомат.

Починаються поневіряння в Москві. Допитували з лютого 1940 до травня 1941 року. Ільдрим уперто відкидає всі звинувачення, знову вимагає очних ставок з Я. І. Весніком (Веснік ніяких показань про Ільдрима не дав), його дружиною, дружиною С. М. Кірова Марією Львівною Маркус, які можуть підтвердити його відданість радянській владі. Слідчий ухвалює рішення: в клопотанні відмовити, оскільки це «не є необхідним в інтересах справи» [14].

Протоколи допитів у Москві в більшості своїй виглядають дуже одноманітно. Слідчий раз у раз пропонує зізнатись в контрреволюційній діяльності, аргументуючи тим, що в його розпорядженні є показання, які дали тридцять чоловік. Ільдрим категорично заявляє, що ні до яких антирадянських організацій не належав і контрреволюційної роботи не проводив [15].

Кожен з цих протоколів займає одну сторінку, хоч на них є помітки, що допит тривав три-чотири години.

7 липня 1941 року відбувся суд над Чингізом Ільдримом — швидкий і неправий. Винним він себе не визнав, однак, незважаючи на те, що у розпорядженні суду не було нічого, крім фальсифікованих показань уже давно знищених людей, вирок був однозначний — вища міра соціального захисту. Виконаний 27 липня 1941 року [16].

Реабілітований Чингіз Ільдрим у 1956 році [17].

Бібліографічні посилання

1. Полонский Л. А. Комиссар Ильдрим. — М., 1969. — С. 73.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). — Спр. П-5224. — Т. 2. — Арк. 276.
3. Там само. — Т. 2. — Арк. 290.
4. Там само. — Т. 1. — Арк. 1.
5. Там само. — Т. 1. — Арк. 34.
6. Там само. — Т. 1. — Арк. 35.
7. Там само. — Т. 1. — Арк. 37.
8. Там само. — Т. 2. — Арк. 354.
9. Там само. — Т. 1. — Арк. 97.
10. Там само. — Т. 1. — Арк. 129, 131, 138, 139.
11. Там само. — Т. 1. — Арк. 159 — 173.
12. Там само. — Т. 1. — Арк. 194 — 214.
13. Там само. — Т. 1. — Арк. 180.
14. Там само. — Т. 3. — Арк. 101.
15. Там само. — Т. 3. — Арк. 120, 150, 162, 181, 212.
16. Там само. — Т. 3. — Арк. 243 — 245.
17. Там само. — Т. 3. — Арк. 310.

Р. Терещенко

ЛЕВ КАРЕТА

В історії Криворізького національного університету постать Л.А. Карети є маловідомою. Він не представлений у музейній експозиції, від нього не залишилися документальних свідчень і фотоматеріалів у архіві. У ювілейних виданнях з історії закладу ім'я Л. А. Карети виринає лише одного разу [1]. Між тим Лев Антонович Карета фігурує у кількох вагомих документах з історії Криворізького гірничорудного інституту, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України [2]. Ім'я Л. А. Карети автор знайшов у списках Національного банку репресованих та у дніпропетровському обласному виданні «Реабілітовані історією» [3].

Карета (у деяких документах ЦДАВОВ «Каретта») Лев Антонович народився у 1898 р. у місті Кам'яниці-Подільському, що на Вінничині [4]. За національністю українець, за соціальним походженням — міщанин. Від дитинства хлопець був здібний до навчання, у 1916 р. (у 18-річному віці!) він закінчив Новоросійський університет в Одесі і, починаючи з 1919 р., працював на педагогічній роботі [5]. У 1931 р. Лев Антонович Карета був затверджений у професорському званні [6]. Ми не виключаємо, що на той момент Л. А. Карета працював у КГРІ, адже інформація про присудження йому професорського звання та про його переагестацію вміщена у «Короткому описі Криворізького залізорудного інституту ім. С. Орджонікідзе» [7].

Якщо 1931 рік, як початковий у діяльності Л. А. Карети у КГРІ, є недоведеним, то 1933 рік у цьому контексті не викликає ніяких сумнівів. Лев Антонович працював тоді на кафедрі математики Криворізького гірничорудного інституту. Документальним підтвердженням цього є знайдена нами публікація Л.А. Карети у газеті «Соціалістичні кадри» [8]. У грудневому 1933 р. номері інститутської багатотиражки говорилося про зобов'язання професора Л. А. Карети, як очільника секції теоретичної механіки математичної кафедри інституту, щодо виконання завдань, поставлених напередодні XII з'їзду КП(б)У та XVII з'їзду ВКП(б). У підписаному соціалістичному договорі йшлося про те, що професор Л.А. Карета зобов'язується до 15 січня 1934 р. здати до друку посібник «Основні теореми динаміки», розробити для студентів наукову проблему з основних засад теорії пружності, разом з колегами по секції Зозуляком і Болюбахом виготовити не менше 30 проектів моделей з теоретичної механіки для передачі їх до навчального кабінету, забезпечити студентів потрібною кількістю консультаційних годин (загалом не менше 60-ти), забезпечити ознайомлення студентів з програмами і робочими планами, стимулювати самостійну роботу студентів, здійснюючи при цьому кількісний і якісний облік, разом з вищеназваними колегами прочитати 6 популярно-наукових лекцій з механіки для військових частин, учителів тощо [9].

Документально підтвердженим є також факт роботи Л. А. Карети на посаді завідувача кафедри теоретичної механіки. Остання, вочевидь, була

утворена у 1934 р. [10]. Так, відповідно до наказу № 26/657 Головного управління учбовими закладами Наркомату важкої промисловості СРСР від 21 грудня 1934 р., Л. А. Карета у якості завідувача кафедри теоретичної механіки входив до складу Ради Криворізького гірничорудного інституту [11]. У «Персональному складі кафедр КГРІ», підписаному тогочасним директором закладу С. Р. Волошиним у квітні 1935 р., Лев Антонович Карета названий штатним працівником на посаді виконуючого обов'язки професора [12]. У газетній публікації від 22 квітня 1935 р. говориться, що професор Л.А. Карета є завідувачем кафедри теоретичної механіки [13]. У статті, зокрема, розповідається про покращення результатів роботи цієї кафедри: якщо після першого місяця викладання теоретичної механіки у КГРІ 30% студентів мали незадовільні оцінки, то після другого — їх кількість скоротилася до 12%. Професор Карета закликав колег перетворити сесію «на складову частину загального навчального процесу», яким від початку до кінця керує лектор. Беручи під свій особистий контроль проведення весняної сесії, кафедра теоретичної механіки обговорила питання щодо змісту та характеру постановки запитань студентам під час сесії, під керівництвом Л. А. Карети було вироблено критерії оцінювання знань студентів [14].

Цікаво, що очолювана Л. А. Каретою кафедра станом на 25 січня 1935 р. складалася усього з двох (!) осіб — завідувача, професора Л. А. Карети і асистента Д. П. Болубаха — у подальшому обидва викладачі стали жертвами сталінського терору. Ми не виключаємо, що їх колега П. О. Зозуляк також зазнав покарань, адже на засіданні партійного бюро КГРІ, що відбулося 25 листопада 1933 р., розглядалося питання про «арапство» Зозуляка [15]. І хоча висунуті звинувачення не підтвердилися, йому було вказано на необхідність систематично і ретельно готуватися до лекцій і не припускати справедливих нарікань з боку студентів. Як правило, такі зауваження рано чи пізно завершувалися відповідними адміністративними рішеннями — тож не дивно, що у 1935 р. цього викладача у складі кафедри вже не було.

Маючи вищу освіту і відповідальну посаду, Л. А. Карета між тим залишався безпартійним. Науково-педагогічній діяльності Лев Антонович ніколи не зраджував. На момент свого арешту він працював деканом фізико-математичного факультету Криворізького педагогічного інституту.

28 квітня 1941 р. Лев Антонович Карета був заарештований, звинувачений у належності до Організації українських націоналістів і розстріляний. Документ про його реабілітацію датований 14 листопада 1956 р. [16].

Бібліографічні посилання

1. Криворізький технічний університет. 85 років / А. Г. Темченко, М. Т. Кравець, М. І. Ступнік та ін. — Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2007. — С. 57.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Хар-

- ків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 38, 39, 54.
3. Національний банк репресованих. — Запис № 101650 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2008. — С. 355.
  4. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 39.
  5. Там само.
  6. Там само.
  7. Там само.
  8. Соціалістичний договір між членами секції теоретичної механіки математичної кафедри (професор Л. А. Карета, викладачі П. О. Зозуляк, Д.П. Болюбах) // Соціалістичні кадри.—1933. — 24 грудня. — С. 2.
  9. Там само.
  10. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 38 — 39.
  11. Там само. — Арк. 38.
  12. Там само. — Арк. 54.
  13. Карета Л. А. Кафедра теоретичної механіки готується до сесії / Л. А. Карета // Соціалістичні кадри.—1935. — 22 квітня. — С. 1.
  14. Там само.
  15. Виписка з протоколу засідання бюро партколективу КГРІ від 25 листопада 1933 р. // Соціалістичні кадри.—1933. — 24 грудня. — С. 2.
  16. Національний банк репресованих. — Запис № 101650 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 355.

Л. Дояр

ГРИГОРІЙ КИСЕЛЬОВ

Григорій Тимофійович Кисельов народився у листопаді 1888 року на Дніпропетровщині в с. Оліферово (нині Долинське) П'ятихатського району. Батьки його були селяни-середняки. Після закінчення у 1908 р. Ново-московської вчительської семінарії протягом року працює у Маріуполі, у 1909—1913 рр. — народний вчитель двокласного училища у с. Мишурин Ріг Верхньодніпровського повіту.

Саме з 1913 р. бере початок криворізький період у біографії Г.Т. Кисельова, коли він у якості народного вчителя працює у рудничній початковій

школі та активно долучається до профспілкового руху криворізьких гірників. У вересні 1918 р. відбувся напівлегальний з'їзд профспілок гірників Криворіжжя, рішенням якого було утворене профспілкове об'єднання «Горнотруд». Тоді ж Г. Т. Кисельов ввійшов до складу правління новоствореного об'єднання. Згодом він обирається головою президії профспілки «Горнотруд» та делегується для участі в роботі 1-го з'їзду гірників РРВСР та другого з'їзду ВЦРПС.

Протягом 1922—1934 років призначається на керівні посади державних органів влади та навчальних закладів Дніпропетровської області: головою Верхньодніпровського та Новомосковського райвиконкомів, завідувачем Дніпропетровського міського відділу народної освіти, проректором Дніпропетровського гірничого інституту.

Прагнучи здобути вищу освіту, у 1922 р. Г. Т. Кисельов став студентом Дніпропетровського гірничого інституту, але свідчень про закінчення ним вищого навчального закладу та отримання диплома немає.

У 1934 році Г. Т. Кисельов призначається на посаду директора Криворізького педагогічного інституту. Це був переломний для вишу час, коли його статус з інституту професійної освіти змінився на педагогічний інститут, що вимагало ґрунтовного перегляду основних організаційних засад забезпечення навчального процесу. У 1934—1936 роках, перших роках директорування, в інституті відбувається низка віхових подій: відкриття 6-місячних курсів по підготовці до вступу в інститут; до структури інституту додається ще один факультет; додатково відбувається підготовка вчительських кадрів в Учительському (2-річному) інституті, що запрацював при Криворізькому педагогічному інституті.

Неоцінним вкладом Г. Т. Кисельова на посаді директора Криворізького педагогічного інституту стало введення в дію у 1936 р. власного навчального корпусу інституту (до цього заняття студентів проходили у чотирьох різних приміщеннях). Значення цієї події для студентства красномовно висловлене у їх спогадах: «Нові корпуси інституту — дітище Григорія Тимофійовича, який, дібравши собі кваліфікованих помічників, став чи не виконробом. Зате зводилось усе добротню, красиво — і навчальний корпус, і гуртожиток» [1].

Друга половина 30-х рр. ХХ ст. стала не тільки апогеєм довоєнного розвитку Криворізького педагогічного інституту, а й вершиною репресивного шквалу, знекровлюючи силу якого відчули на собі викладачі, працівники, студенти вузу разом з його очільником.

Уперше Г. Т. Кисельов був заарештований 6 червня 1938 року безпосередньо начальником Криворізького міськвідділу НКВС, і відбулося це у дивний спосіб: Григорія Тимофійовича запросили як керівника навчального закладу щодо ремонту приміщення переданого педінститутом у розпорядження НКВС. Натомість ніякої розмови про ремонт не відбулося, а після обшуку співробітником міського НКВС його заштовхнули у напівпідвальне приміщення. В камері площею 8 — 10 квадратів знаходилось не менше 30 душ, стояла нестерпна задуха від літньої спеки та надмірної кількості

людей. Одні, майже роздягнуті і мокрі від поту, сиділи на цементній підлозі, піджавши ноги до грудей, інші стояли у маленьких проміжках, що утворилися між сидячими на підлозі.

Фізичне виснаження доповнювалось тим, що на прогулянки заарештованих не виводили. Через брак місця в камері спали вночі по черзі. З їжі давали хліб та «приварок», при цьому забороняючи продуктові передачі... [2]. На додачу до фізичного, тривало моральне виснаження тим, що протягом місяця слідчі дії не проводились. Григорій Тимофійович, як і інші, перебував у «підвішеному» стані невизначеності та подальшої непередбачуваності.

На першому допиті на який Г. Т. Кисельова викликали серед ночі, розраховуючи на особливу фізичну та психічну вразливість людини в цей період доби, йому одразу запропонували підписати щиросердне зізнання в злочинних намірах. Намагання з'ясувати, які саме його дії підпали під визначення контрреволюційних, викликали вкрай негативну реакцію слідчих. У відповідь пролунала брудна лайка, а потім вимога — стояти лицем до стінки з витягнутими «по швах» руками. Стояти багато часів поспіль, одному і разом з іншими, спостерігати, як люди непритомніють, їх приводять до тями холодною водою і змушують продовжувати стояти.

Через кілька місяців Г. Т. Кисельов був переведений до тюрми обласного НКВС, де слідчі дії носили подібний характер: виклики на допити о 2—3-й годині ночі, попереднє знесилення недоїданням та недосипанням, виснажливе стояння, яке чергувалося з побиттям.

Одного дня людські можливості Григорія Тимофійовича дійшли межі, і він підписав свої «зізнання».

Навесні 1939 року, майже через рік після арешту, відбулося перше засідання суду, а наступні проходили із значними інтервалами в часі. Вже на першому засіданні Г. Т. Кисельов отримав можливість дізнатися, що разом з ним у справі «участі у контрреволюційній організації» проходять викладачі Криворізького педагогічного інституту: професор Л. А. Карета, доцент К.П. Макаревич, військовий керівник О. К. Іванов та директор 8-ї криворізької школи Т. А. Перепада.

Григорію Тимофійовичу було відомо, що всі ці люди були заарештовані на кілька днів раніше від нього. Був ще заарештований і секретар інституту І. Ф. Богдановський, та на суді його не було через те, що невдовзі після його арешту він помер у тюрмі [16]. Певні джерела подають інформацію, що, найстарший за віком І. Ф. Богдановський був забитий на очах згаданої вище групи заарештованих, задля здійснення на них морального тиску [3].

Л. А. Карета та К. П. Макаревич були знані в місті науковці, в Криворізькому пединституті працювали не один рік на фізико-математичному факультеті, займали керівні посади.

Професор Лев Антонович Карета, 1893 р.н., уродженець Кам'янець-Подільська. До арешту був завідувачем кафедри та деканом фізико-математичного факультету. «...я знаю Карету Л. А. как непосредственного своего начальника и по должности зав.кафедрой и по должности декана физико-математического факультета.

Как руководитель деканата и кафедры, Л. А. Карета был уравновешенным, без высокомерия человек, простой, внимательный, в случае затруднений оказывал помощь. В коллективе был общительным, скромным, вежливым. О его участии в общественной жизни не могу ничего сказать (не помню), но в руководящей работе (как декан и как зав.кафедрой) играл немаловажную роль. За время совместной работы я не помню чтобы Карета где-либо выступал открыто с заявлениями направленными против Советской власти.

Лекции в институте Карета читал на украинском языке, но в общении с сослуживцами и в быту больше говорил на русском языке» [4].

Про доцента Макаревича Кирила Петровича, 1890 р.н., уродженця м. Жмеринки Вінницької області одна із студенток КПІ розповідала слідчим: «Макаревич К.П. был завкафедрой физики... Был большим специалистом в области физики и хорошим организатором. Созданный им физический кабинет, физическая аудитория и физическая лаборатория не уступали университетским. На лекциях он всегда вскрывал диалектический характер развития в явлениях физики, давал им материалистическое толкование...» [5].

Аргументом щодо повстанського характеру «організації» мала бути наявність людини військового фаху — нею став військовий керівник інституту Іванов Олександр Костянтинович. Відповідно, мав бути виявлений і «арсенал» зброї «повстанців». Зі свідчень викладача військової підготовки: «... после ареста зав.кафедры военизации Иванова в институт явился оперуполномоченный НКВД ...с техником военного гарнизона и приказал мне быть понятым при проверке оружия на кафедре. Через несколько дней мне вручили повестку явится на суд (1939 г.). В судебном заседании прокурор мне задал вопрос, может ли оружие, которое находится на кафедре. Быть использовано как боевое. Я ответил, что специальное техническое образование не имею, но думаю, что учебные винтовки с резаными стволами использовать рискованно» [6].

Перепада Терентій Андрійович, 1902 р. н., уродженець Миколаївської області, на момент арешту працював директором 8-ї криворізької школи. Переповідають, що його забрали прямо з випускного вечора, чим сильно вразили всіх присутніх, бо Терентій Андрійович мав великий авторитет серед колег та прихильність з боку учнів. Він і формулювання «ворог народу» не в'язалися навіть в їх уяві.

На першому судовому засіданні всі підсудні відмовились від своїх свідчень під час попереднього слідства, акцентуючи увагу суду на недопустимих методах слідства. Загальним висновком до заяв усіх підсудних є: попереднє слідство тривало 8—9 місяців, у різних осіб по-різному, але методи слідства застосовувались однакові. Методи попереднього слідства вирізнялись особливою дикістю, жорстокістю та безглуздістю, з точки зору радянської законності, і спрямовані перш за все на те, щоб будь-кого із заарештованих в обов'язковому порядку зробити винним, базуючись на його особистих свідченнях, якими б недолугими вони не були. Іншими словами, «мета виправдовує засоби».

Усі слідчі, щоб тримати ситуацію під контролем, систематично були присутніми на засіданнях, намагаючись тиснути на суд та адвокатів.

Відповідно «готували» до кожного засідання і підслідних, пробуджуючи їх «сумлінність», утримуючи по декілька годин у «боксах» — камерах, де можна було тільки стояти. «Этот способ не только изнурял физически, но и вызывал бурю негодования, еще больше убеждал во вредительском характере всей этой инквизиторской затеи» [7].

Розглянувши передані до суду матеріали попереднього слідства, Дніпропетровський обласний суд виносить оправдальний вирок. З підслідних були зняті підозри, всі вони були відновлені на посадах у Криворізькому педагогічному інституті.

Та вже наприкінці літа Г. Т. Кисельова та його колеги, що проходили по справі, викликали до Києва на засідання Верховного Суду УРСР з розгляду касаційного протесту прокурора Дніпропетровської області щодо їх звільнення. Зокрема, в протесті зазначалося: «Днепропетровский облсуд при рассмотрении дела по существу, видимо, исходя из того, что обвиняемые отказались от данных ими на предварительном следствии показаний, вовсе не занялся судебным исследованием и проверкой этих важнейших и существенных обстоятельств по делу и все свое внимание уделил исследованию вопроса о том, какие незаконные методы допроса применялись к обвиняемым».

Вимогу обласного прокурора відправити справу на перегляд 5 серпня 1939 р. Колегія Верховного Суду УРСР своїм рішенням касаційний протест відхилила та вирок Дніпропетровського обласного суду від 13 червня 1939 р. залишила в силі [8].

Надалі розгляд справи Г. Т. Кисельова, Л. А. Карети, К. П. Макаревича, О. К. Іванова та Т. А. Перепади щодо правомірності їх звільнення переходить на вищий рівень, а саме — в Колегію Верховного Суду СРСР. Доводилась помилковість рішення Колегії Верховного Суду УРСР, зокрема в питанні виправдання підсудних через їх бідняцько-середняцьке або робітниче походження, а відповідно, і безпідставність їх віднесення до категорії осіб, вороже налаштованих до радянської влади. Та, за твердженням прокурора, кожен із підсудних підтвердив факт зв'язку або належності до класово-ворожих груп. Так, Іванов О. К. підтвердив факт служби в армії Колчака, Карета та Кисельов — службу в старій армії, причому в офіцерському чині, а брат Перепади був страчений за активну участь у повстанні проти радянської влади [9].

З огляду на цей та інші доводи, викладені на 5 листах касаційного протесту, Колегія Верховного Суду СРСР на своєму засіданні 07 вересня 1940 р. визначила: вирок Дніпропетровського обласного суду від 13 червня 1939 р. та рішення Колегії Верховного Суду УРСР від 05 серпня 1939 р. за даною справою скасувати та передати на новий розгляд зі стадії судового слідства. Під час нового розгляду навесні 1941 року до справи директора та викладачів Криворізького педінституту, у якості «керівника контрреволюційної організації» був долучений Дорошенко Вадим Олександрович, на той час професор Бердичевського учительського інституту, а у 1934—1935 рр. — професор, завідувач кафедри мовознавства Криворізького педагогічного інституту.

У довідці помічника облпрокурора по спецсправах у зв'язку з обвинуваченням Кисельова Григорій Тимофійовича від 23.02.1955 р. записано: «Приговором Днепропетровского обласного суда от 21 — 28 апреля 1941 г. в числе других лиц был осужден по ст. 54-2, 54-11 УК УССР к лишению свободы в ИТЛ сроком на 6 лет с поражением в правах на 3 года и конфискацией имущества...»

Йому закидалося членство з 1936 р. в українській контрреволюційній повстанській організації, метою діяльності якої було повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання та створення самостійної української буржуазної держави; знав та поділяв повстанські наміри організації, до складу якої входив [10].

Перший пункт звинувачення був і у вироках Карети Л. А. та Макаревича К. П. з різницею лише тривалості перебування у складі організації — перший з 1923 р., другий з 1925 р. Обоє звинувачувались у вербовці нових членів, а Л. А. Карета ще й у зв'язках із зарубіжним центром організації. За висунутими звинуваченнями їх було засуджено до вищої міри покарання, яку в результаті поданої до Верховного Суду УРСР апеляційної скарги було замінено на 10 років у ВТТ. Директор школи Перепада Т. А. був засуджений до позбавлення волі у ВТТ на 10 років і своє покарання відбував у таборі в Читинській області.

Г. Т. Кисельов відбував покарання в Актюбинську по липень 1946 року, після чого протягом семи років домагався своєї реабілітації в судових інстанціях різних рівнів. У липні 1953 р. Колегією Верховного Суду СРСР всі звинувачення проти нього були зняті, і в подальшому він виступав у як головний свідок у справах по реабілітації інших звинувачених по цій справі. За словами самого Г. Т. Кисельова: «Лучшим доказательством невиновности всех подсудимых есть полное отсутствие каких-либо фактов преступления, подтвержденное свидетельскими показаниями, отсутствие этих фактов в самом приговоре облсуда. Доказательством невиновности всех осужденных является и тот факт, что они все были оправданы в 1939 году и Днепропетровским облсудом, и Верховным Судом УССР» [11].

Бібліографічні посилання

1. Фінічева В. А. Из історичних розвідок щодо очільників Криворізького педагогічного інституту довоєнного періоду (до 125-річчя від дня народження Г. Т. Кисельова [першого директора Криворізького педагогічного інституту]) / В. А. Фінічева // Сталій розвиток промисловості та суспільства : матер. міжнар. наук.-техн. конф. (Кривий Ріг, 22 — 25 травня 2013 р.). — Кривий Ріг, 2013. — Том 2. — С. 212 — 213.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7099. — Т. 2. — Арк. 32 — 34.
3. АСБУДО. — Спр. П-7099. — Арк. 32 — 34.
4. Мак О. 3 часів єжовщини: спогади. — Мюнхен : Українське видавництво, 1954. — С. 93.
5. АУСБУДО. — Спр. П-7099. — Арк. 52.

6. Там само. — Арк. 40 — 41.
7. Там само. — Арк. 35 — 36.
8. Там само. — Арк. 3.
9. Там само. Арк. 6.
10. Архівна довідка ДАДО за №897 від 20. 10. 2003 р. — Музей історії КДПУ: відділ фондів, б/н.
11. АУСБУДО. — Спр. П-7099. — Арк. 37 — 38.

В. Фінічева

МОЙСЕЙ КОНДРАТЬЄВ

Документальних свідочств про директора КВРГТ М. І. Кондратьєва у Криворізькому національному університеті майже не залишилося. У ректорській галереї експонується фотопортрет Мойсея Івановича, а його зменшена копія виставлена у першій залі Музею історії університету [1]. В архівних фондах університету зберігається колективне фото випускників 1927 р., на якому у центрі позує тогочасний директор Криворізького вечірнього робітничого гірничого технікуму М. І. Кондратьєв [2]. Завдяки директорському зверненню у Наркомат освіти УСРР, уміщеному на фірмовому бланку технікуму за № 629 від 12 серпня 1928 р., до нас дійшов зразок особистого підпису М. І. Кондратьєва [3]. Ось, власне, і все. Тож автору довелося перегорнути чимало сторінок фондових описів та архівних справ, перш ніж знайти бодай якусь інформацію про першого репресованого в історії ДВНЗ «КНУ» директора закладу.

Насамперед слід зазначити, що у наявних документах зустрічаються різні варіанти написання імені Кондратьєва: у наркомосівських джерелах його називали Мосієм, у матеріалах Музею та Національного банку репресованих — Мойсеєм. Швидше за все, це пояснюється тим, що під час кампанії українізації йшов активний пошук стандартів літературної української мови, а тогочасний нарком освіти УСРР Микола Скрипник проводив реформу правопису української мови. Мосій — це українська інтерпретація імені Мойсей, аналогічно Самійло — це український варіант імені Самуїл, Марко — Марк тощо. Оскільки Кондратьєв і за походженням, і за місцем народження був росіянином, то швидше за все його звали Мойсеєм, а Мосієм він став на знак реалізації кампанії українізації.

Мойсей Кондратьєв народився у 1899 р. у селі Гореловському Олексіївського району Сталінградської області у селянській родині [4]. Про дореволюційне життя його сім'ї нічого не відомо. Але оскільки Мойсей Іванович у 28-літньому віці став керівником вищого навчального закладу, то у родині, напевно, були або освічені, або від природи розумні люди, що задалегідь потурбувалися про навчання свого сина. Безперечно, що юнак був здібний не тільки до освіти, він займав активну життєву позицію і, судячи з усього, поділяв ідеали революції, адже вже змолоду мав партійний стаж. У «Відомостях про ректорів інститутів та директорів технікумів Управління профосвіти Наркомату освіти УСРР станом на 1 жовтня 1927 р.» зазначено,

що Мосій Іванович Кондратьєв є членом ВКП(б) і перебуває на посаді директора Криворізького вечірнього робітничого технікуму [5].

Де і коли він здобув освіту, встановити не вдалося, але відомо, що М.І. Кондратьєв у стінах Криворізького вечірнього робітничого гірничого технікуму був лектором-економістом і за свою роботу отримував 13 крб. 40 копійок на місяць [6]. Тож можна припустити, що й освіта у нього, відповідно, була економічна. Нами встановлено, що Мосій Іванович викладав соціально-економічні науки на II курсі та наукову організацію праці на IV курсі технікуму. Працював він досить ефективно, про що свідчать показники успішності навчання студентів, а саме: 96% на другому курсі та 100% — на четвертому. Щодо виконання навчального плану, то останнє, як і в інших викладачів КВРГТ, було низьким: М. І. Кондратьєв виконував 50 годин із 96-ти запланованих на II курсі та 16 із 48-ми — на четвертому (на жаль, це була загальна тенденція, пов'язана з відсутністю у технікуму власного приміщення для занять) [7].

Виходячи з архівних даних, М. І. Кондратьєв відпрацював на посаді директора КВРГТ майже увесь 1927/28 навчальний рік, принаймні він підписував і надсилав у Наркомат освіти УСРР фінансові звіти по технікуму, датовані 5 травня 1928 р. [8]. Зафіксована і більш пізня дата його директорування — 12 серпня 1928 р. [9]. У вищезазваному документі за підписом директора Кондратьєва йдеться про присвоєння кваліфікації інженерів вузької спеціальності випускникам 1926 р., які отримали звання техніків «з обмовкою, що після набуття практичного стажу вони отримують звання інженерів вузької спеціальності». Даний документ являв собою звернення до Наркомату освіти УСРР з проханням офіційно підтвердити затверджене Раднаркомом положення про технікуми. У відповідь директор М.І. Кондратьєв отримав схвальну резолюцію, у якій НКО УСРР дозволив надавати випускникам закладу кваліфікацію «інженерів по розробці залізорудних родовищ» [10]. Це було важливим здобутком на шляху статусного зростання КВРГТ, і записати його слід в актив саме Мойсею Івановичу.

З вересня 1928 р. посаду директора КВРГТ обійняв наступник М.І. Кондратьєва — Ф.П. Кошовий, про нього йдеться нижче, бо він також жертва сталінської тиранії. Ф. П. Кошовий візував річний звіт за 1927/28 навч. р., тобто за період директорства М. І. Кондратьєва [11], він же підписував і звітні документи за I семестр 1928-29 навч. р. [12].

Ми не виключаємо, що після звільнення з посади директора М.І. Кондратьєв ще деякий час працював на посаді викладача технікуму, адже його наступник був затверджений викладачем соціально-економічних дисциплін лише у грудні 1928 р. [13]. Тож Мойсей Кондратьєв, як і його колега Тиміш Куцогуб, до речі тогочасний директор нашого робітфаку, могли і далі викладати предмети суспільствознавчого циклу.

Після звільнення з технікуму М. І. Кондратьєв перейшов на іншу роботу, швидше за все, його кар'єра пішла у гору — принаймні, у наявних у ЦДАВОВ документах 1932 р. його прізвище виринає у якості заступника начальника гірничорудного сектора Наркомату важкої промисловості СРСР [14]. Що ж

до матеріалів преси, то ім'я М. І. Кондратьєва фігурує на сторінках газети «Червоний гірник» уже наприкінці його директорування у КВРГТ — з тексту статей у номерах від 25 квітня та 8 травня 1928 р. стає зрозумілим, що він опікувався організацією видобувних робіт у Криворізькому басейні, розробляв питання щодо поліпшення керівництва залізорудною галуззю. М.І. Кондратьєв став ініціатором кампанії за вдосконалення системи управління Південно-рудним трестом. Він пропонував перенести ПРТ у Кривбас, ліквідувати багатоступеневість (рудник — рудоуправління — ПРТ) в управлінні гірничою галуззю. Він виступав за систему дрібних рудоуправлінь, безпосередньо наближених до виробництва. Слід зазначити, що пропозиції колишнього директора КВРГТ не були абстрактними теоретичними конструкціями — їх активно підтримували тогочасні криворізькі гірники. Так, інженери Каплунов та Іващенко з Жовтневого рудоуправління написали про свою підтримку точки зору тов. Кондратьєва у міській газеті [15]. Ідея викликала полеміку у гірничих колах, деякі називали пропозиції Кондратьєва «пережитками минулого», тоді як анонімний кореспондент «Червоного гірника» за підписом П.Ш. зазначав, що думка тов. Кондратьєва — «це думка істинного виробничника, навіть більше — це думка широких кіл гірників, які багаторазово висловлювалися за виробничі ради» [16].

Отже, звільнившись з навчального закладу, Мойсей Іванович працював у гірничорудній галузі Кривого Рогу — оскільки він не мав фахової гірничої освіти, але при цьому з матеріалів преси зрозуміло, що він входив до керівної ланки, то швидше за все він був головою рудничного комітету або очолював профспілку. Коли і за яких обставин М. І. Кондратьєв був переведений у Наркомат важкої промисловості СРСР, нам встановити не вдалося. Однак відомо, що це місце роботи стало для нього останнім у житті. На момент арешту він працював начальником Головного залізорудного відділу Управління металургійної промисловості Наркомату важкої промисловості СРСР.

За даними Національного банку репресованих [17], Мойсей Іванович Кондратьєв був заарештований 28 листопада 1937 р., звинувачений у приналежності до антирадянської організації і розстріляний наступного дня — 29 листопада 1937 р. Під час хрущовської «відлиги» 30 квітня 1957 р. його було реабілітовано.

Бібліографічні посилання

1. Експозиція Музею історії державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Зала № 1. — Од. зб. 101.
2. Архів Музею історії державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922-1947)». — Арк. 14.
3. Там само. — Арк. 12.
4. Національний банк репресованих. — Запис № 101875 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 242 «Списки з анкетними відомостями професорів, викладачів і адміністративного персоналу учбових закладів УРСР». — Арк. 386.
6. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 126, 138а.
7. ЦДАВОВ України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927/28 навч. р.». — Арк. 351-352.
8. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 124 — 125.
9. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту. — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947). — Арк. 12.
10. Там само.
11. ЦДАВОВ України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927/28 навч. р.». — Арк. 343 — 358.
12. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 126.
13. Там само. — Арк. 131.
14. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1405 «Матеріали про діяльність вузів і технікумів України». — Арк. 154.
15. Червоний гірник.—1928. — 25 квітня. — С. 3.
16. Червоний гірник.—1928. — 8 травня. — С. 3.
17. Національний банк репресованих. — Запис № 101875 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr.

Л. Дояр

ОЛЕКСАНДР КОСТЮКОВ

В історію Криворізького національного університету опрацьована персоналія Олександр Олексійович Костюкова увійшла нещодавно [1]. Між тим літературна версія його біографії відома з кінця минулого століття [2]. Інформація про директора КГРІ О. О. Костюкова зберігається у музейному архіві [3] та експозиції Музею історії університету [4]. Однак ім'я О.О. Костюкова ніколи не фігурувало у списках жертв сталінських репресій. Лише нещодавно нами знайдено першоджерела, які дають підстави стверджувати, що Олександр Олексійович, нарівні з іншими, зазнав переслідувань від сталінських посіпак. По-перше, до числа репресованих його відніс завідувач гірничої кафедри (1944—1946 рр.) І. Р. Кривошлик, який залишив нам у спадок свої спогади [5]. По друге, автор знайшов матеріали місцевої преси

1930-х рр., які однозначно говорять про те, що О. О. Костюков став об'єктом застосування методики громадських репресій — остання «розчищала поле» для діяльності державних каральних органів [6]. Окрім того, опрацьовуючи фонди ЦДАВОВ України, автор знайшов такі біографічні подробиці О.О. Костюкова, які не могли опинитися поза увагою НКВС, — виявляється, у 1919 р. Олександр Костюков деякий час був у «білих» [7]. І хоча він потрапив туди за мобілізацією, персонажем для особливо пильної перевірки все одно завжди був. Цікаво, що дискредитуючи деталь своєї біографії О. О. Костюков позначав особисто у своїй картці під час проведення партійних чисток — приховуючи цей факт, він міг нашкодити собі значно більше. Можливо, саме через цей рядок біографії О. О. Костюков так і не повернувся на Криворіжжя після війни — до власної смерті він жив у Забайкаллі за опозиційним принципом «далі Сибіру не зашлють».

Говорячи про те, що О. О. Костюков був репресований, Іван Родіонович Кривошлик зазначає, що «допоміг» йому у цьому інститутський персонаж на прізвище «Голуб» [8]. Останній, за висловом мемуариста, був «сином олександрійського торговця», «бездарністю і негідником», який по два роки сидів на одному курсі, 20 разів ходив здавати спротив матеріалів, зате був успішним у іншій справі — «згубив багато невинних людей», бо «строчив записки» з поміткою «шкідництво» [9]. Поставившись з довірою до фактів, наведених у спогадах І. Р. Кривошлика, автор, між тим, не знайшов імені О. О. Костюкова у Національному банку репресованих. Звичайно, названий банк не претендує на повноту інформації, зокрема, про розстріляного директора Кошового у ньому також не йдеться. Однак є і інші, опосередковані дані, що свідчать на користь альтернативних версій: або Костюков отримав незначний строк (у 1941 р. він уже займався евакуацією свого підприємства), або йому вдалося уникнути вироку. Звичайно, в обох випадках не обійшлося без впливових людей. За нашим припущенням, це могли бути криворізькі стахановці — саме їх слово, за часів сталінської тиранії, могло стати вагомим аргументом на захист талановитого гірничого інженера-раціоналізатора. Раніше автор писав, що О. О. Костюков був засновником багатозабійного буріння у Кривбасі і тісно співпрацював з ударником соціалістичної праці Олексієм Семиволосом [10]. Лише йому було під силу врятувати О.О. Костюкова від ГУТАБу, але документальних підтверджень цьому ми не маємо.

Взагалі у висвітленні біографії О. О. Костюкова існують суттєві протиріччя. Так, криворізький журналіст Я. Большаков писав, що майбутній директор КГРІ народився 4 квітня 1898 р. у родині конюха і пралі [11]. Між тим архіви ЦДАВОВ повідомляють, що його батьки були батраками [12], а у одному з особових аркушів з обліку кадрів взагалі говориться, що батько Костюкова був гірничим десятником [13]. Не викликає заперечень той факт, що сім'я Костюкових жила у слободі Зуївка (не селі, як про це пише Большаков. — Л. Д.) Харцизького повіту, що на Донбасі, або Сталінського округу, як пізніше позначав у своїх документах О. О. Костюков. Батьки зуміли поставити свого сина на ноги. Впродовж 1912-1914 рр. він навчався у 2-класному

залізничному училищі у Харцизьку, а у 1914—1917 рр. — у Горлівському гірничому училищі, де здобув кваліфікацію гірничого техника [14].

Судячи з документів, уже під час навчання Олександр працював учнем, а потім слюсарем 2-го розряду на Горлівському артилерійському заводі. Тоді ж почалася його революційна діяльність — восени 1917 р. він брав участь у страйку, за що був звільнений з роботи [15]. Під час громадянської війни Олександр Костюков воював у Горлівському і Щербаківському загонах Червоної гвардії, однак з 10 травня по 25 липня 1919 р. він служив у складі 2-го Кавказького добровольчого батальйону, себто у білих [16]. Ніяких подробиць з цього приводу нами не знайдено. Між тим Я. Большаков писав, що О. О. Костюков був приговорений денікінцями до смертної кари і напередодні страти зумів утекти з камери смертників [17]. Документальних підтверджень цієї захоплюючої історії автор, на жаль, не знайшов.

Гірничу біографію О.О. Костюкова розпочалася у 1917 р. Після закінчення Горлівського гірничого училища він працював на вугільних підприємствах: був змінним гірничим техніком (1917—1918 рр.), завідувачем вентиляції Зуївського рудоуправління (1918—1919 рр.), помічником завідувача шахти (1919—1920 рр.), головою Краснолуцької райради (1920—1921 рр.), завідувачем шахти Зуївського рудоуправління (1922—1924 рр.), заступником завідувача шахти (1924—1925 рр.) [18]. З 1917 р. хлопець перебував у профспілці гірників, а з 24 лютого 1920 р. — у лавах ВКП(б) [19]. У різних фондах ЦДАВОВ повідомляється номер партійного квитка О.О. Костюкова: 0767802 [20].

Упродовж 1925—1928 рр. О. О. Костюков навчався на Вищих інженерних курсах, що діяли при Дніпропетровському гірничому інституті імені Артема. В архіві Музею історії Криворізького національного університету зберігається оригінал залікової книжки (№ 81) студента О. О. Костюкова [21]. За нашими підрахунками, за час навчання — з травня 1926 р. по травень 1928 р. — Олександр Олексійович засвоїв 51 дисципліну та успішно склав усі заліки. У тогочасних навчальних планах були представлені незвичні для сучасних студентів дисципліни, а саме: «Палеонтологія і історична геологія», «Фізична геологія і петрографія», «Застосування електрики у гірничій справі», «Гірничі роботи і механізовані гірничі роботи», «Механіка статики», «Теплова механіка» тощо. Гуманітарний цикл дисциплін, що їх вивчав майбутній директор КГРІ, складався з німецької мови, історичного матеріалізму, історії революційного руху в Росії та історії революційних рухів на Заході.

Під час навчання у ДГІ студент Костюков потрапив у конфузливу ситуацію — попросив свого підлеглого колегу Левицького допомогти написати йому дипломний проект, а колега, недовго думаючи, переписав свій власний текст [22]. Невідповідність змісту поставленій темі була очевидною, Костюков був недопущений до захисту і, за словами І.Р. Кривошлика, отримав диплом завдяки скасуванню самої процедури захисту дипломних проектів.

Здобувши вищу освіту, О. О. Костюков працював на Донбасі — на той момент спостерігався кадровий голод, спричинений «Шахтинською

справою». Інженерів з дореволюційними дипломами піддавали репресіям, і потрібні були нові спеціалісти. Тож впродовж 1928—1930 рр. Олександр Олексійович працював у місті Шахти на посаді технічного керівника одного з вугільних підприємств [23]. Отримав грамоту і звання почесного шахтаря Донбасу [24].

У 1930 р. Костюков переїхав у Кривий Ріг [25]. Спочатку працював головним інженером на Жовтневому руднику, а у 1931 р. перейшов на роботу в інститут. Причиною цього переходу могла стати догана, винесена йому у зв'язку з невиконанням виробничого плану. За тогочасною практикою, партійні догани мали затверджуватися окружною контрольною комісією, однак, остання своїм рішенням від 12 листопада 1931 р. скасувала неприємний для Костюкова вердикт місцевих партійних органів [26].

У КГРІ О. О. Костюков зайняв посаду завідувача учбової частини. У цій якості його фото було розміщено на шпальтах «Червоного гірника», коли КГРІ у травні 1932 р. випустив 24 інженери [27]. По суті, О. О. Костюков був заступником тогочасного директора Г. Б. Римші. Якими були їх особисті стосунки, сказати важко. Клавдія Федорівна Кошова пригадує, що другим Римші був начальник гірничо-експлуатаційного відділу Бринза [28]. Як керівник учбової частини інституту, Костюков вирішував проблему переходу на госпрозрахунок. На його думку, введення госпрозрахунку було здатне докорінно змінити характер взаємовідносин учбової частини і відділів — останні стають більш «чіткими і правильними» [29].

Перебуваючи на посаді начальника учбової частини, Костюков займався викладацькою роботою: з 7 листопада 1931 р. він працював доцентом гірничої кафедри, викладав курс «Проведення виробок та їх кріплення» [30]. У 1931 р. Костюков висунув креативну пропозицію стосовно багаточисельності бурових робіт [31]. Остання стала в особливий нагоді під час поширення стахановських методів праці — про доповідь Костюкова 4-літньої давнини з вдячністю пригадав професор Стешенко у 1935 р. [32]. У доцентському званні Костюков був затверджений у 1931 р.: він написав кваліфікаційну роботу «Розрахунок і проектування вертикальних виробок».

З липня 1932 р. О. О. Костюков став директором Криворізького гірничорудного інституту [33] і у цій якості домігся відкриття курсів удосконалення інженерно-технічних працівників на базі інституту [34]. Одночасно з 1 вересня 1932 р. він прийняв завідування кафедрою шахтного будівництва і підготував навчальний спецкурс з питань проектування проходження шахт [35].

Судячи з наявних першоджерел, Олександр Олексійович вміло поєднував свої адміністративні обов'язки з науковою та інженерною діяльністю. Принаймні на сторінках інститутської багатотиражки ми бачимо не тільки настановчі виступи [36] та накази [37] директора КГРІ Костюкова, а і його наукові розвідки [38]. У матеріалах ЦДАВОВ зазначається, що Костюков здійснив винахід зі скреперної доставки породи [39], був автором досліджень з вологої закладки, системи циклування тощо [40]. У співавторстві з професором О. І. Стешенком Олександр Олексійович підготував курс

«Розробка марганцевих покладів» [41]. Одночасно О. О. Костюков виконував обов'язки головного інженера Науково-дослідного бюро КГРІ, керував 3-ма дослідницькими групами з форсування процесу гірничих виробок. Обсяг, а головне якість роботи О. О. Костюкова були високо оцінені колективом КГРІ й у 1933 р. він отримав рекомендацію на присудження «вченого ступеню професора кафедри шахтного будівництва» [42].

Напередодні нового навчального року (1933/1934) директором КГРІ було призначено І. А. Бродського. Інженер Костюков повернувся на виробництво і очолив рудник ім. Ілліча [43]. Видатний криворізький стахановець Олексій Семиволос свого часу розповідав, що О. О. Костюков «стояв біля колиски багатозабійного буріння» у Кривбасі, проводив робочі зміни безпосередньо у гірничих лавах, був ініціатором впровадження нових технологій на шахтах Кривого Рогу.

У 1937 р. хмари над головою Костюкова згустилися. На той момент він очолював рудоуправління ім. Кірова [44]. Газета «Червоний гірник» надрукувала статтю Павла Ногіна (відомий радянський письменник. — Л.Д.) з однозначним виразною назвою «Підозрілі дії Костюкова» [45]. У статті говорилось, що Костюков затискує критику, не розвиває тему шкідництва на зборах, а ораторів, що стурбовані проблемою шкідництва, перебиває і радить говорити лише «про свою роботу». З виробничої точки зору претензій було не менше: журналіст писав, що шахтоуправління Кірова працює безсистемно, не проводить посадки порожнин, безкінечно змінює начальників (Костюков, за твердженням Ногіна, за короткий відрізок часу змінив 4-х своїх помічників та 5-х начальників дільниць). Окрім того, допущені серйозні технологічні прорахунки, зокрема, на 8-й дільниці без проекту виймається міжкамерний цілик, у кар'єрі № 3 без відповідного проекту розробляється стопінг паралельного покладу [46].

Майже одночасно були висунуті звинувачення колишнім колегам Костюкова: у «підозрілих діях» помітили інженера Ермана, який у 1935 р. працював помічником головного інженера рудоуправління ім. Ілліча і під час вибуху засипав 5 тисяч тонн руди сланцями [47]. Політичні провідисвіти, писала міська газета, «продовжують орудувати», тож «коли подолають шкідництво?». Подібні висловлювання для органів НКВС звучали як команда «фас», тож очевидно, що О. О. Костюков «визрівав для покарання». Яким воно було, сказати складно, але у серпні 1941 р. Олександр Олексійович уже був на свободі і керував евакуацією свого підприємства на Урал.

З вересня 1941 р. О. О. Костюков працював у Забайкальському тресті «Союзплавік» — спочатку головним інженером, а потім керуючим тресту. Він сприяв підвищенню видобутку плавикового шпату. Його зусиллями було налагоджено роботу рудників Калангуй, Абагайтуй, Седлова, Таменга, Соначний.

Незадовго до смерті О. О. Костюков отримав звання гірничого генерального директора, на той момент він був нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

10 січня 1950 р. Олександр Олексійович Костюков пішов з життя. Він похований у Забайкаллі.

Бібліографічні посилання

1. Дояр Л. В. Уславлені ровесники — місто і університет / Л. В. Дояр. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. — С. 68 — 71.
2. Большаков Я. Криворізький забайкалець / Я. Большаков // Червоний гірник. — 1996. — 17 лютого. — С. 3.
3. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 30.
4. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Зала № 1. — Од. зб. 101.
5. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 108 «Кривошлик Іван Родіонович». — Арк. 1.
6. Ногін П. Підозрілі дії Костюкова / П. Ногін // Червоний гірник. — 1938. — 17 січня. — С. 4.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 2. — Спр. 2730 «Особові листки з обліку кадрів вузів, технікумів і робітфаків». — Арк. 61.
8. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 108 «Кривошлик Іван Родіонович». — Арк. 1.
9. Там само.
10. Дояр Л. В. Вказ. праця. — С. 78.
11. Большаков Я. Вказ. праця. — С. 3.
12. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 2. — Спр. 2730 «Особові листки з обліку кадрів вузів, технікумів і робітфаків». — Арк. 61.
13. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 2. — Спр. 1 «Документи по особовому складу 1934 р.». — Арк. 219.
14. Там само.
15. Там само.
16. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 2. — Спр. 2730 «Особові листки з обліку кадрів вузів, технікумів і робітфаків». — Арк. 61.
17. Большаков Я. Вказ. праця. — С. 3.
18. ЦДАВОВ України — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 2. — Спр. 1 «Документи по особовому складу 1934 р.». — Арк. 181.
19. Там само. — Арк. 219.
20. Там само. — Арк. 181.
21. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 104 «Костюков Олександр Олексійович». — Арк. 1.
22. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 108 «Кривошлик Іван Родіонович». — Арк. 1.

23. Там само.
24. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 2. — Спр. 2730 «Особові листки з обліку кадрів вузів, технікумів і робітфаків». — Арк. 61.
25. Там само.
26. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 2. — Спр. 1 «Документи по особовому складу 1934 р.». — Арк. 181.
27. Червоний гірник.—1932. — 25 травня. — С. 2.
28. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 13.
29. Костюков О. О. Негайно приступити до підготовчої роботи / О. О. Костюков // Соціалістичні кадри.—1932. — 10 лютого. — С. 4.
30. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 104 «Костюков Олександр Олексійович». — Арк. 3.
31. Стешенко О. І. З приводу стаханівських методів праці / О. І. Стешенко // Соціалістичні кадри.—1935. — 20 жовтня. — С. 4.
32. Там само.
33. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 2. — Спр. 2730 «Особові листки з обліку кадрів вузів, технікумів і робітфаків». — Арк. 61.
34. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 108 «Кривошлик Іван Родіонович». — Арк. 1.
35. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 104 «Костюков Олександр Олексійович». — Арк. 3.
36. Костюков О. О. Завдання весняної сесії / О. О. Костюков // Соціалістичні кадри.—1933. — 16 травня. — С. 1.
37. Наказ № 465 по Криворізькому Гірничо-Рудному інституту від 12 жовтня 1932 року за підписом директора Костюкова // Соціалістичні кадри.—1932. — 15 жовтня. — С. 4.
38. Костюков О. О. Функції Кривбасу / О. О. Костюков // Соціалістичні кадри.—1933. — 4 лютого. — С. 3.
39. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 2. — Спр. 1 «Документи по особовому складу 1934 р.». — Арк. 219.
40. Там само. — Арк. 181.
41. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 104 «Костюков Олександр Олексійович». — Арк. 3.
42. Там само.
43. Большаков Я. Вказ. праця. — С. 3.
44. Червоний гірник.—1937. — 3 жовтня. — С. 4.; Червоний гірник.—1938.— 6 січня. — С. 3.
45. Ногін П. Вказ. праця. — С. 4.
46. Там само.
47. Червоний гірник.—1938. — 11 січня. — С. 3.

Л. Дояр

ФЕДІР КОШОВИЙ

Другим репресованим за часів сталінізму директором Криворізького вечірнього робітничого технікуму був Федір Пилипович Кошовий. Його постать дотепер не досліджена, і це викликає неабиякий подив, адже з ім'ям Кошового пов'язаний підготовчий етап реорганізації КВРТ у інститут, під час його директорства розпочалася кампанія за перенесення технікуму з рудника у місто Кривий Ріг, внаслідок чого рудниковий технікум не тільки вистояв, а ще й перетворився на інститут, а у місті було створено свій залізорудний технікум, який згодом працював у одному з Криворізьким гірничорудним інститутом приміщенні на Пушкінській, 29.

Відсутність вагомих досліджень з даної персоналії є неподобством ще й тому, що документальної бази цілком достатньо навіть на рівні музейного архіву Криворізького національного університету. Річ у тім, що у Криворізькому гірничорудному інституті навчалася дочка Ф. П. Кошового — Клавдія та його майбутній зять Борис Омелянович Хоменко (до речі, останній, як тільки дізнався про арешт тестя у 1937 р., відразу накивав п'ятами з сім'ї) [1], тому у фонді «Персоналії» зберігається справа випускниці 1932 р. К. Ф. Кошової та матеріали про її гідного батька. Останні були зібрані і надіслані нею на адресу інституту. У фонді «Історія КГРІ» зберігається раритетне фото випускників 1930 р., на якому зображений Ф.П. Кошовий [2]. Фото датовано лютим 1930 р., коли Федір Пилипович уже не працював у навчальному закладі, директором був Д. П. Малий, між тим студенти запросили його відзнятися, що говорить, по-перше, про їх особливу повагу до нього, а по-друге, про те, що Ф. П. Кошовий підтримував міцні зв'язки зі своїм колишнім місцем роботи — непоширена для знятих директорів практика спілкування.

Окрім офіційних документів про батька, Клавдія Федорівна залишила для роздумів свої невеликі, але дуже влучні за змістом коментарі-спогади, що примусили автора не тільки замислитися над деякими усталеними сентенціями з історії Криворізького національного університету, а й ретельно перевіряти їх в архівах. Зокрема, К. Ф. Кошова стверджує, що першим директором новоствореного на базі технікуму Криворізького гірничорудного інституту був її батько [3]. Відразу скажемо, що це помилкове твердження, яке не підтверджується автобіографією Ф. П. Кошового, написаною ним незадовго до арешту, його реєстраційно-обліковою партійною карткою та іншими документами. Однак твердження Клавдії Федорівни збіглися у часі з помилковими позиціями самих дослідників історії КГРІ і певним чином вплинули на сучасні уявлення про історію навчального закладу. Так, на початку 1970-х рр. у нас запанувала думка про те, що першим директором КГРІ був Г. Б. Римша [4], у середині 1980-х рр. першим було названо Д. Малого [5], а на сьогоднішній день, з незрозумілих причин, фігурує ім'я А. Т. Виноградова [6]. Тож Клавдія Федорівна додала плутанини у, вочевидь, і так недосконалі розвідки з історії Криворізького гірничорудного інституту.

Інформаційним акордом К. Ф. Кошової стало повідомлення про наступника її батька на посаді директора технікуму — вона називає зовсім не відому нам людину на прізвище Татарінов [7].

Отже, досліджуючи постать Ф. П. Кошового, автору довелося попутно з'ясувати важливі моменти управлінської історії КГРІ. Нами встановлено, що після реорганізації закладу у вечірній інститут (29.11.1929 р.) у джерелах дійсно фігурує загублене у сучасному ректорському фойє прізвище Д.П. Малого (1929—1930 рр.): останній був членом КП(б)У, українцем за національністю, мав вищу освіту і викладав політекономію [8]. За його підписом газета «Червоний гірник» у 1930 р. друкувала оголошення про набір студентів до ВРГІ [9], директор Криворізького вечірнього робітничого гірничого інституту Д. П. Малий залишив нам на згадку свій особистий підпис на документах, надісланих ним у Наркомос УСРР [10]. За тогочасними вимогами, вступати до ВРГІ можна було лише особам з 3-річним виробничим або наймитським стажем, про що пише і К. Ф. Кошова [11] і йдеться у вищезазваному оголошенні [12]. За Д. П. Малим посаду займали А.Т. Виноградов (1930—1931 рр.), Г. Б. Римша (1931—1932 рр.), О. О. Костюков (1932—1933 рр.), І. А. Бродський (1933—1934 рр.), С. Р. Волошин (1934—1935 рр.), О. І. Котов (1935—1936 рр.), М. К. Правицький (1936—1951 рр.). Однак, успішно відновивши ім'я Д. П. Малого та встановивши взагалі не відоме раніше ім'я С. Р. Волошина, автор так і не зустрів у першоджерелах директора КГРІ Татарінова — можливо, останній був претендентом на посаду, і саме ця неостаточна інформація відбилася у пам'яті К. Ф. Кошової, а можливо, мова таки йде про Д. П. Малого, якого Кошовий у колі своєї сім'ї міг називати «татариним», адже саме це прізвисько відносно наступника батька Клавдії Федорівна вживає кілька разів [13], і лише згодом у її тексті воно трансформується у прізвище «Татарінов» [14].

Отже, опікуючись справою збереження батьківського імені, Клавдія Федорівна у далекі 1970-ті рр. відвідала Криворізький гірничорудний інститут і почала активно листуватися з викладачем кафедри історії КПРС М.Я. Дишловим та науковим працівником Музею історії КГРІ В.Л. Золотарьовим [15]. Власне, завдяки цим людям у нашому музейному архіві знаходяться раритети, що дозволяють нам створити повноцінний життєпис особистості Ф. П. Кошового: насамперед, це документи з партійного архіву Чернігівського обкому Компартії України (автобіографія та реєстраційний бланк члена ВКП(б) Кошового Ф. П.), отримані за офіційним запитом парткому КГРІ у 1977 р. [16]. Цікава і вже забута сучасниками деталь — документи про батька дочка отримати не могла, тож звернулася до парткому КГРІ, який мав на це право [17].

Варто зазначити, що автобіографія Ф. П. Кошового, написана ним 20 березня 1936 р., за незначними відступами, присвячена аналізу його революційної діяльності, а подробиці особистого життя виривають у коментарях Клавдії Федорівни. Дочка директора, зокрема, пише, про свою матір (дружину Федора Пилиповича), розповідаючи, що вона була героїною громадянської війни — діяла у підпіллі, була зв'язковою, її поважали і дуже

цінували, вона готувалася до вступу у партію, але під час операції померла на хірургічному столі. Ображена на свою сирітську долю, Клавдія Федорівна пише, що її матір «зарізав» хірург Абрамович. Сталося це у 1920 р. На той момент Клавдії виповнилося приблизно 10 років — вона закінчила КГРІ у 1932 р., значить рік її народження плюс-мінус 1910. Оскільки батько перебував у Червоній Армії, Клава потрапила до дитячого будинку Таганрозької залізниці [18]. Після повернення батька вона до 1924 р. перебувала на вихованні дитбудинку, бо Федір Пилипович навчався у Комуністичному університеті ім. Артема у Харкові. Клавдія Федорівна називає батька хорошим оратором, пише про те, що його хтось уперто переслідував, тому він завжди носив при собі особисту зброю. На цій зброї, зазначає К.Ф. Кошова, батько дав клятву захищати Батьківщину [19]. Взагалі спогади доньки директора проливають світло на моральні цінності, якими у своєму житті керувалися як сам Федір Пилипович, так і члени його родини. Сім'я Кошових, безперечно, вірила у революційні ідеали, тож застосовані до Федора Пилиповича сталінські репресії, що називається, влучили у свого...

Що ж стосується надмірної акцентуації революційного минулого у автобіографії Ф. П. Кошового, то остання, на наш погляд, пояснюється тим, що, перш ніж стати членом ВКП(б) у 1919 р. (на той момент партія носила назву РКП(б). — Л. Д.), Федір Пилипович був лівим есером. Такий нюанс потребував постійних пояснень і виправдань, і Ф. П. Кошовий, називаючи цей епізод своєї біографії помилкою, детально розповідав про свою участь у соціал-демократичному русі ще від шкільної доби. Щирі зізнання та усвідомлення помилок, безумовно, віталися і рятували людину під час партійних чисток, однак пляма з мундира все одно не зникала. Тож не дивно, що Ф. П. Кошовий врешті-решт, опинився у колі репресованих.

Федір Пилипович народився 24 серпня 1889 р. у селі Михайлівка Михайлівської волості Херсонського повіту Херсонської губернії (у 1936 р. Михайлівка входила до Апостолівського району Дніпропетровської області). Родина Кошових була бідняцькою, володіла лише 3-ма десятинами надільної землі. Батько Федора помер у 1896 р., тож хлопець з дитинства працював на поденщині: ходив до поміщиків Синельникова і Корнілова, наймався пасти свиней і телят до заможних селян (останні у тексті автобіографії названі куркулями. — Л. Д.) [20].

У 14-річному віці Федір закінчив Михайлівську церковноприходську школу і вступив до Київської військово-фельдшерської школи, у якій навчався впродовж 1903-1906 рр. і був виключений за участь у подіях першої російської революції. Федір Кошовий став лідером революційних заворушень у своєму класі (керував забастовками 1905-1906 рр.), разом з Іваном Ціохом через його брата Григорія Ціоху підтримував зв'язок з підпільною організацією РСДРП. З майбутніми фельдшерами (Гриценко, Кочергін, Усенко, Верховнєв, Шарахін, Антон Полуянський, Іван Ціоха з Катеринослава; Пантелей Могила, Микола Китинський, Перевезенцев зі Святошиного; Костянтин Железньов та ін.) Федір Кошовий постачав заборонену літературу до Київського військового шпиталю. Завдяки цьому поранені солдати читали

революційну газету «Казарма» (згодом «Солдатська казарма»), різноманітні більшовицькі брошури і прокламації. Діяльність своїх вихованців підтримували викладач математики Алексєєв і вихователь відділення Довгальський. Федір Пилипович зазначає, що ці викладачі були звільнені з роботи за наказом командуючого військами Київського військового округу генерала Сухомлинова.

Пролетарська біографія Ф. П. Кошового розпочалася у Таганрозі, де 21 серпня 1907 р. він став працівником Катерининської залізниці. Спочатку (1907—1911) був робітником-ремонтником на 4-й дільниці 1-го відділення служби шляхів, а у подальшому (1911—1919) — кондуктором Таганрозького резерву [21]. У 1917—1918 рр. Федір керував профспілкою кондукторів і був членом партії лівих есерів. Своє перебування в останній він коментував як прикрий факт, як незнання дрібнобуржуазної контрреволюційної суті лівих есерів, вихід з цієї партії, за висловом Федора Пилиповича, відбувся після того, як ліві есери повстали проти радянської влади.

Як представник лівих есерів, Ф. П. Кошовий був членом семи з'їздів робітників і службовців Катерининської залізниці, членом їх виконавчого комітету, членом Таганрозької ради робітничих і солдатських депутатів, комісаром 1-го відділення служби залізничного руху, членом президії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Напередодні захоплення Таганрога німецькими військами Федір Кошовий увійшов до складу залізничної бойової дружини, якою керував Захар Михайлович Гордієнко. Бійцями дружини також були: Ф. Іванюк, П. Бондар, Савченко, Гуро, Малащенко та ін. Дружина була ударною силою робітничого повстання на Таганрозькому залізничному вузлі.

За кілька місяців до німецької окупації Донської губернії Федір Кошовий організував «мертву» забастовку Таганрозького вузла, чим посприяв просуванню частин Червоної Армії на Таганрог — Ростов. Його пропозиція зупинити рух і не дати жодного потяга юнкерам була схвалена головою ревкому Федором Грушком і о 6-й ранку 12 січня 1918 р. акцію було розпочато. Остання стала поштовхом до повстання таганрозьких робітників проти білогвардійців. Внаслідок цих подій частини Червоної Армії під командуванням Сівєрса увійшли у місто, а радянську владу у Таганрозі було відновлено [22].

Цікавим епізодом біографії Ф. П. Кошового є його керівництво процесом евакуації таганрозьких виробничих потужностей навесні 1918 р. Судячи з усього, це був маловідомий на сьогоднішній день евакуаційний досвід часів громадянської війни. Безперечно, набуті навички знадобилися б і у 1941—1942 рр., але їх носій був розстріляний у 1937 р. Що ж стосується 1918 р., то Федір Пилипович зумів вивезти з-під носа у німців Таганрозький аеропланний завод, що до націоналізації належав підприємцю Лебедеву, 350 паровозів і 50 тисяч пудів червоної міді, що надійшла з Балтійського заводу [23].

У період гетьманату Ф. П. Кошовий переховувався і готував Всеукраїнський залізничний страйк проти гетьмана Павла Скоропадського. 18 липня 1918 р. на загальних зборах робітників Таганрозького залізничного

вузла таємним голосуванням його обирають до страйкового комітету, до складу якого разом входили також Денис Рижков, Захар Гордієнко, Селіванов та Карачевцев. Страйк розпочався 20 липня 1918 р. і тривав до 14 серпня 1918 р. За участь у цій акції рішенням ревізора Герке 26 вересня 1918 р. Федір Пилипович був відсторонений від роботи, а 19 жовтня цього ж року начальник залізниці звільнив його разом з іншими 48-ма кондукторами. 4 грудня 1918 р., попереджений Федором Іванюком, він втік до Катеринослава, адже існувало розпорядження про його арешт.

Катеринославський епізод революційної біографії Кошового позначився його вступом до РКП(б). Це сталося 1 березня 1919 р. Федір, не маючи кандидатського стажу, отримав членський квиток за №45 від Катеринославського залізничного райкому партії. Проявлену до нього виключно довіру Ф. П. Кошовий пояснював своїми революційними зв'язками з відданими партійцями, зокрема, кондуктором Катеринославського резерву Таранушенком, слюсарем депо Петром Анохіним, що мали стаж членства в РСДРП(б) з 1917 р. Як на гарантії своєї революційної відданості Федір Пилипович посилався на таких катеринославських партійців, як Д. З. Лебедь, Баглей, Годін та Власенко з Нижньо-Дніпровська. За свідченням Кошового, відомий діяч РКП(б), на той час секретар Катеринославського губкому партії Д.З. Лебедь знав Федора Пилиповича по спільній роботі під час з'їздів робітників і службовців Катерининської залізниці [24].

До початку денікінської окупації Федір Пилипович закінчив Першу Катеринославську губернську радпартшколу. Навчання тривало з 8 квітня по 10 червня 1919 р. Завідувачем школи був Петро Воронцов, у ролі викладачів виступали Скварчевський, Мартиненко (одночасно був повітовим воєнкомом), Аверін (голова Катеринославського виконкому) та вищезазначений секретар губкому Лебедь [25].

Після закінчення школи Катеринославський губком мобілізував Кошового у Червону Армію, де він воював проти петлюрівців, григор'ївців та денікінців. Відступати з Катеринослава під натиском денікінських військ довелося у бік Кременчука, на той момент Кошовий служив у політвідділі 14-ї армії. Як досвідченого залізничника, Федора Пилиповича відрядили евакуювати кременчуцькі артилерійські склади, після чого у якості політкома санчастини він був направлений до особливої Кримської бригади. Перебуваючи у Чернігові, Кошовий увійшов до складу 60-ї дивізії, що її формували Крапив'янський, і у подальшому був воєнкомом 78-ї, 79-ї та 80-ї санчастини бригади. Коли у травні 1921 р. 60-та дивізія увійшла до складу 24-ї Самарської залізничної дивізії, Федір Пилипович був призначений політпомом начальника санітарної частини 24-ї дивізії Сумбаєва [26].

22 серпня 1922 р. майбутній директор КВРТ став цивільною людиною: з лав Червоної Армії він був відряджений навчатися до Комуністичного університету ім. Артема. Навчання тривало впродовж 1922-1925 рр., після чого Ф. П. Кошовий став секретарем партійної організації Ленінського рудоуправління Кривбасу і членом окружного парткому. У 1926—1928 рр. він був заступником секретаря окружного партії [27].

З вересня 1928 до травня 1929 рр. Ф. П. Кошовий був директором Криворізького вечірнього робітничого гірничого технікуму [28], одночасно працював у міськвиконкомі і у редакції «Червоного гірника» [29]. Роботу батька у Криворізькому виконкомі Клавдія Федорівна називає основною [30]. Як і попередник на посаді М. І. Кондратьєв, Федір Пилипович викладав гуманітарні науки, — знаючи, де він навчався, це виглядає цілком логічно. Тогочасна практика вимагала затвердження викладачів на засіданні правління технікуму, тож протоколом №1 від 12 грудня 1928 р. директор КВРТ Ф.П. Кошовий був затверджений викладачем соціально-економічних дисциплін [31]. Його заробіток на посаді директора становив 140 крб. на місяць, окрім того, за відпрацьовані понад норми години він загалом отримав 77 крб. 38 коп. [32]. Для порівняння: оклад помічника директора становив 85 крб., бібліотекаря — 50 крб., секретаря-рахівника — 58 крб., діловода — 33 крб., прибиральниці — 21 крб. Головним бухгалтером КВРТ за директорства Кошового була людина зі знаковим прізвиськом «Вишинський» [33].

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається «Річний звіт КВРТ ім. Артема за 1927/28 навч. р.», підписаний Ф. П. Кошовим та І. О. Вишинським. У звіті міститься детальна інформація про навчальний заклад [34]. Адресою технікуму, як і раніше, залишалася копальня ім. Жовтневої революції на станції Вечірній Кут Криворізького округу. На чотирьох курсах гірничого факультету загалом навчався 91 студент [35]. У технікумі діяли кабінети: фізичний, загальна вартість майна якого становила 1264 крб. 20 коп., геодезичний, з устаткуванням вартістю 457 крб., гірничий — вартість майна 314 крб. 50 коп., геологічний — 373 крб. 20 коп.; хімічна лабораторія, що мала майна на 885 крб. 33 коп. Найбільшу цінність становили бібліотечні фонди технікуму — 6485 крб. 18 коп. Важливими досягненнями у роботі технікуму у звіті названо: включення до навчальних планів нових мов, організацію зразкової артілі на виробництві, поліпшення методів викладання, перегляд навчальних програм, розробку проекту навчальних планів за двома концентрами, вироблення чітких умов переведення слухачів у інші та з інших навчальних закладів, перевірку робітничого стану слухачів, вироблення проекту положення про семінар вільних слухачів, прийняття рішення про можливість доповнення навчального плану дисциплінами за рахунок вільних годин, що з різних причин не були використані лекторами, обговорення доповіді завідувача учбової частини КВРТ інженера Сіп'ягіна про методи підвищення знань студентів [36]. Керівництво технікуму повідомляло, що у закладі працює чотири студентські гуртки: 1) гурток по зв'язку з ВУЗами проводить листування з Лисичанським та Сталінським технікумами з питань обміну досягненнями у галузі поліпшення навчання; 2) гурток студентів готує статті до часописів; 3) гурток доповідачів готує науково-культурні заходи, виступи на виробництві; 4) гурток редколегії займається випуском стіннівок [37]. У річному звіті також повідомлялося, що впродовж 1927/28 навчального року було активізовано екскурсійну роботу: 32 студенти 3-го курсу з пільговими квитками були відправлені на екскурсію у Донбас, де

оглянули 3 копальні, студенти 2-го курсу здійснили дві екскурсії у Марганець, найбільш масовими були екскурсії по копальням Кривбасу — у них взяли участь студенти 2-4-х курсів технікуму [38].

Згідно зі «Збірною відомістю навантаження і оплати педагогічного персоналу» за № 82 від 21 грудня 1928 р. у технікумі, який очолював Ф.П. Кошовий, загалом працювало 23 викладачі [39]. Окрім директора, навчальний процес здійснювали лектори 15-го розряду [40].

Загальна сума місячних витрат на заробітну плату викладачам КВРТ становила 775 крб. 96 коп., із яких 143 крб. 37 коп. отримував лектор з математики В. С. Боришкевич. Клавдія Федорівна зазначає, що Боришкевич викладав виключно українською мовою (тобто був патріотично налаштованим українцем, а значить, радо вітав радянську кампанію українізації освіти), його дочка Галя навчалася поряд з батьком, родичем Боришкевичів був професор О. І. Стешенко [41]. На психологічний стан лектора могли негативно вплинути випадки В. Т. Нахатовича, однак останній був згодом репресований, і ображений Боришкевич міг переконатися у перемозі справедливості. Тож своїм міжвоєнним життям він, порівняно з іншими, міг бути задоволеним. Між тим, саме В. С. Боришкевич, що був обласканий адміністрацією, а значить, і радянською владою, під час війни залишився в окупованому гітлерівцями місті і разом зі своїм зятем співпрацював з ворогом, чим викликав бурю емоцій у своїх колег, які у цей час відновлювали роботу КГРІ в евакуації — про це автор писав у «Воєнному літописі КГРІ 1941—1945 рр.» [42]. Історій, подібних даній, було чимало — безжальна сталінська машина своїми жертвами обирала відданих ідеалам соціалізму, розстрілювала ні в чому не винних людей, примовляючи мантру, що винищує ворогів, тоді як справжні противники влади поводитися чемно і відгодовувалися на пільгових умовах. Поставлена проблема не втратила актуальності і сьогодні: тоді, коли справжні патріоти України вболівають за долю своєю держави, удавані — набивають власні кишені...

Окрім заробітної платні, у річному звіті Криворізького вечірнього робітничого технікуму, підписаного Ф. П. Кошовим, говорилося, що загальна вартість майна і матеріалів закладу на кінець 1928 р. становила 12057 крб. 41 коп., з яких 2277 крб. 77 коп. коштувало господарське обладнання навчальних приміщень, 3294 крб. 51 коп. — науково-навчальне обладнання, 6485 крб. 13 коп. — бібліотечні книги [43].

Варто зазначити, що початок директорування Ф. П. Кошового збігся з серйозною дискусією щодо подальшого функціонування КВРТ. Значна частина учасників дискусії була незадоволена якістю роботи, вечірнім статусом технікуму і особливо його рудниковим місцезнаходженням і наполягала на переведенні ВРТ у Кривий Ріг. Саме перенесення технікуму у місто розглядалося як спосіб комплексного вирішення усіх нагальних питань. З цього приводу газета «Червоний гірник» писала, що розташований на руднику технікум не в змозі виконувати своє головне завдання — підготовку кваліфікованих кадрів. Останніх катастрофічно не вистачає: майже третину інженерних посад займають практиканти. Проблема полягає

ще й у тому, що на руднику не вистачає вчителів, викладацький склад технікуму, набраний з числа технічного персоналу рудників, надмірно перевантажений основною роботою і майже не бачить своїх студентів. Лекторів потрібно запрошувати ззовні, однак питання щодо надання останнім житла вирішити неможливо. Між тим у місті мешкає більше сотні інженерно-технічних працівників, половина з яких гірники, є вчителі, є особи з вищою освітою, які можуть викладати загальноосвітні дисципліни. У місті, на відміну від рудника, квартирне питання якщо і виникає, то вирішується значно легше. Виходячи з цих міркувань президія окружного бюро інженерів і техніків запропонувала перетворити вечірній технікум на денний та перенести його з рудника у місто Кривий Ріг [44]. Пропозицію підтримала нарада профспілок, 13-а партійна конференція, 7-й з'їзд профспілок. На переведення технікуму з рудника у місто свою згоду дав Наркомат освіти УСРР. Міська рада обіцяла надати технікуму приміщення, Наркомос і Південно-рудний трест — кошти на його ремонт: передбачалося, що студенти проходилимуть практику на Дзержинській групі рудників, а робочий день для них буде скорочено. Однак питання не вирішувалося, бо існували заперечення з боку Всеукраїнського комітету гірників [45].

Судячи з усього, Ф. П. Кошовий не був палким прихильником переведення технікуму у місто. Разом зі своїм заступником І. С. Панчевим у лютому 1929 р. він оприлюднив досить компліментарну статтю про роботу керованого ними закладу [46]. У статті, зокрема, йшлося про існування вищого навчального закладу на Жовтневому руднику, де готують інженерів вузької спеціальності. Зазначалося, що Наркомат освіти УСРР ухвалив рішення щодо надання технікам кваліфікації інженерів вузької спеціальності у разі наявності у них 4-місячного технічного стажу. Тобто керівний склад технікуму пропонував інший шлях вирішення проблеми збільшення інженерних кадрів, а саме — поглиблення практичної підготовки студентів. По суті, у дискусії 1928—1929 рр. зіткнулися дві важливі складові навчального процесу — академізм і виробнича практика. Кошовий був прибічником останньої. У зазначеній статті він пише, що правління підготувало програму зі спеціальних дисциплін, а Наркомат освіти для поновлення обладнання виділив 30 тис. крб., окрім того, на придбання закордонного обладнання надійшло ще 2 тис. крб. Тож, на думку директора, подальший успіх у справі підготовки кадрів залежить від праці студентів та педагогічного персоналу. Наполегливе навчання, за його висловом, обов'язково призведе до того, що соціалістична промисловість «отримає досвідчених червоних спеціалістів» [47].

У той час як на місцевому рівні обговорювалося питання, де бути технікуму — на руднику чи у місті, центральні органи влади вирішували долю закладу у цілому. Так, під час наради Управління профосвіти УСРР, що відбувалася 24 квітня 1929 р., у справі перегляду мережі індустріально-технічних вузів закладу довелося балансувати між рішенням про його реорганізацію в інститут та рішенням про пониження його статусу до середньотехнічної школи [48]. На тому історичному для нас засіданні за перетворення КВРТ на інститут проголосували представники Наркомату

освіти УСРР Шепелев, Павлюк, Зенкевич та представник Робітничо-Селянської інспекції Погорілов. За перетворення КВРТ на середньотехнічну школу висловилися представник Вищої Ради Народного Господарства Гордор та представник Центрального бюро пролетарського студентства Гоголь [49]. Таким чином, перевагою у два голоси було вирішено долю вищої технічної освіти у Кривому Розі.

Напередодні нового навчального року, у липні 1929 р. Федір Кошовий виступив з закликом готувати «нові кадри працівників освіти» [50]. На той момент він вже не був директором технікуму, а працював інспектором окружного відділу освіти і писав про те, що з 20-го липня у місті відкриваються 2-місячні курси, розраховані на 50 осіб, які готуватимуть майбутніх вчителів. На курси приймаються особи, що закінчили профшколи або мають середню освіту з дореволюційних часів, слухачами курсів могли стати й найбільш успішні випускники 7-річних шкіл. Слухачі курсів після 2-місячного навчання мали самостійно готуватися впродовж року, після чого витримати іспит за педтехнікум, після чого вступати до заочного інституту народної освіти (ЗІНО). Отже, перспективний план стосовно подолання викладацького кадрового голоду Кошовий також мав, хоча, на відміну від пропозицій «академістів» — не готувати, а швидко знайти вчителів у Кривому Розі, його план діяв не відразу.

Противники перенесення технікуму у місто, вочевидь, загальмували процес. Рудникове розташування закладу задовольняло тих, хто там навчався і працював, перенесення ВРТ у Кривий Ріг породжувало іншу, не менш складну проблему — транспортну: розгалуженої мережі не існувало. Між тим проблема збільшення випуску спеціалістів залишалася ключовою. Тож Раднарком УСРР своєю постановою затвердив відкриття у місті гірничого залізорудного технікуму. У 1929 р. оголошувався набір на I курс у кількості 80 осіб [51]. Приймалися особи віком від 17 до 25 років зі знаннями за 7-річну школу, батьки яких не були позбавлені виборчих прав. Випускники 1929 р. приймалися без іспитів. Заяви на вступ приймалися до 10 вересня, після чого оголошувалися іспити. Пакет документів абітурієнта, окрім заяви, включав свідоцтво про народження, документ про освіту, анкету, довідку про стан здоров'я, документи про соціальний стан та виборчі права сім'ї.

Слід зазначити, що новостворений заклад не становив конкуренції рудниковому ВРТ. Останній приймав заяви до 15 вересня за звичною адресою (ст. Вечірній Кут) і пропонував кваліфікацію інженера. Оголошення про набір на 1929/30 навч. р. підписав заступник директора Панчев і секретар Розенберг [52]. З матеріалів ЦДАВОВ нами встановлено, що І. С. Панчев викладав геодезію і опір матеріалів, а М. Ю. Розенберг — німецьку мову [53]. Місце директора КВРТ у цей час залишалось вакантним. Кошовий звільнився у травні 1929 р., а нового директора призначили лише у листопаді 1929 р.

Перебуваючи без директора, технікум, за твердженням дописувача «Червоного гірника» А. Якимовича, опинився у загрозовому становищі [54]. Адміністрацію закладу звинувачували в ігноруванні вимог щодо

соціального стану студентів — у газеті було вміщено карикатуру на голову приймальної комісії, який через товсті окуляри не бачить «ворожого походження» абітурієнта: «Пиши робітник», дивлячись на відгодованого непмана, говорить він секретарю. Окрім того, за свідченням кореспондента, технікум перебував у фінансово-господарському хаосі, процес навчання поганий, навчальні плани зриваються, відповідних викладачів немає, за рік лише зі спеціальних предметів зафіксовано 207 прогулів, кабінети не устатковані, між тим викладачі отримують додаткову платню за їх завідування. Особливо небезпечними для подальшої кар'єри були звинувачення у «порушенні класової лінії»: лише 50% студентів мають робітниче походження, тоді як у звітах написано, що таких у КВРТ навчається 80%, 27 осіб взагалі не пред'явили документів про соціальний стан, найбільше класових порушень кореспондент нараховував серед студентів 1 курсу. Гострі зауваження прозвучали у бік партійного осередку технікуму, який не діє, не виправляє ситуацію, у бік Наркомату освіти та його окружної інспекції, які «не наглядають». У фіналі статті А. Якимович зазначає, що і досі не призначено керуючого технікумом.

Взагалі статті з таким змістом були вироком для відповідальних осіб. Однак у Кошового стаття Якимовича не влучила: він уже півроку як працював в окружній інспекції освіти, і проблеми технікуму його вже не зачіпали, хоча зрозуміло, що зазначені недоліки у роботі закладу були системними і накопичувалися тривалий час. Однак, оскільки кореспондент не згадував прізвища колишнього директора, а лише бідкався, що не призначений новий, то не виключено, що він лобював інтереси нового керівника технікуму, намагаючись прискорити наказ про його призначення.

Щодо Федора Пилиповича, то він після звільнення з КВРГТ, за свідченням дочки, працював директором сільськогосподарського технікуму [55], однак, ні у його автобіографії, ні у реєстраційному бланку про це не йдеться [56]. Немає підтвердження і тому, що Ф. П. Кошовий заочно навчався у гірничому інституті [57].

В автобіографії Ф. П. Кошового зазначається, що у 1929—1930 рр. він працював старшим інспектором Криворізького окружного відділу народної освіти. У ЦДАВОВ зберігається справа Криворізької окружної інспектури народної освіти, у якій нами знайдено документи за підписом старшого інспектора народної освіти Ф. П. Кошового [58].

6 жовтня 1930 р. за рішенням ЦК КП(б)У він, як і 20% інших відповідальних працівників, був відправлений на Донбас, у місто Горлівка. Впродовж 1930—1931 рр. Кошовий був секретарем партійної організації шахти «Кондратьївка» Горлівського району, а у 1932—1933 рр. — помічником управліючого Горлівським рудоуправлінням з технічної пропаганди [59].

3 3 травня 1933 р. Кошовий працював на Чернігівщині, де до лютого 1935 р. був начальником політвідділу Шептаківської МТС, що розташовувалася у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області. Потім він був переведений на Котовську МТС, де працював директором до 19 грудня 1935 р. [60]. 3 20 грудня 1935 р. Федір Пилипович був призначений директором

Чернігівської обласної бібліотеки — дивний віраж долі, який міг би врятувати його від репресій — так, відсторонений голова ВУЦВК Г. І. Петровський, займаючи посаду директора музею, зумів пережити великий сталінський терор. Але не судилося...

Член Чернігівських обкому (1934—1937 рр.) та міськкому (1935—1937 рр.) КП(б)У [61] Федір Пилипович Кошовий 15 вересня 1937 р. був виключений з партії [62], а 22 грудня 1937 р. — засуджений Військовою колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу [63].

19 травня 1956 р. справу за звинуваченням Федора Пилиповича Кошового було переглянуто, вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 22 грудня 1937 р. скасовано, а справу у зв'язку з відсутністю складу злочину припинено [64]. Довідку за № 4н-04979/56 від 27 червня 1956 р. підписав голова судового складу Військової колегії Верховного Суду СРСР, полковник юстиції Ліхачов.

26 липня 1957 р. рішенням бюро Чернігівського обкому партії члена КПРС з березня 1919 р. ФП. Кошового реабілітували і посмертно поновили у лавах Комуністичної партії. Повідомлення № 54/3287 від 29 липня 1957 р. за підписом члена парткомісії при Чернігівському обкомі КПУ Красильникова надійшло у Харків, на домашню адресу Клавдії Федорівни Кошової [65].

Бібліографічні посилання

1. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 16.
2. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 23.
3. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 20 — 21.
4. Криворожский горнорудный институт. К 50-летию института / отв. ред. Н. И. Стариков. — Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1972. — С. 7.
5. Криворізький технічний університет. 85 років / А. Г. Темченко, М. Т. Кравець, М. І. Ступнік та ін. — Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2007. — С. 6.
6. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Зала № 1. — Од. зб. 101.
7. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 18, 20.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 242 «Списки з анкетними відомостями професорів, викладачів і адміністративного персоналу учбових закладів УСРР». — Арк. 361.
9. Червоний гірник.—1930. — 26 квітня. — С. 7.
10. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 19, 20.

11. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 14.
12. Червоний гірник.—1930. — 26 квітня. — С. 7.
13. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 13 — 14.
14. Там само. — Арк. 18, 20.
15. Там само. — Арк. 11 — 12, 17 — 32.
16. Там само. — Арк. 1 — 8.
17. Там само. — Арк. 11.
18. Там само. — Арк. 13.
19. Там само.
20. Там само. — Арк. 2.
21. Там само. — Арк. 3.
22. Там само. — Арк. 4.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само. — Арк. 5.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само. — Арк. 5, 7.
29. Там само. — Арк. 14.
30. Там само.
31. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 131.
32. Там само. — Арк. 129.
33. Там само. — Арк. 126, 128.
34. ЦДАВОВ України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927/28 р.» — Арк. 343 — 358.
35. Там само. — Арк. 345.
36. Там само. — Арк. 347.
37. Там само. — Арк. 349.
38. Там само. — Арк. 350.
39. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 126.
40. Там само.
41. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 16.
42. Дояр Л.В. Про війну — мовою документів. Воєнний літопис КГРІ (1941—1945) / Л. В. Дояр. — Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2013. — 304 с.
43. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 127.

44. Красный горняк.—1928. — 11 июля. — С. 4.
45. Красный горняк.—1928. — 27 июля. — С. 6.
46. Червоний гірник.—1929. — 27 лютого. — С. 3.
47. Там само.
48. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 518 «Протоколи нарад представників учбових закладів індустріально-технічної освіти при Управлінні профосвіти УСРР». — Арк. 26 — 28.
49. Там само. — Арк. 28.
50. Червоний гірник.—1929. — 9 липня. — С. 3.
51. Червоний гірник.—1929. — 1 вересня. — С. 6.
52. Червоний гірник.—1929. — 8 вересня. — С. 4.
53. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 138а.
54. Червоний гірник.—1929. — 12 листопада. — С. 3.
55. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 15.
56. Там само. — Арк. 2 — 8.
57. Там само. — Арк. 15.
58. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 201 «Річний звіт за 1928/29 та план на 1929/30 рр. Криворізької окрінспектури наросвіти». — Арк. 39.
59. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 105 «Кошова Клавдія Федорівна». — Арк. 5 — 6.
60. Там само. — Арк. 60.
61. Там само. — Арк. 8.
62. Там само. — Арк. 9.
63. Там само. — Арк. 10.
64. Там само. — Арк. 14.
65. Там само. — Арк. 9.

Л. Дояр

ТИМОФІЙ КУЦЕГУБ

Про постать Тимофія Йосиповича Куцегуба дотепер було нічого не відомо. Між тим він працював не тільки викладачем, а й представником адміністрації навчального закладу. На відміну від архіву і музейної експозиції Криворізького національного університету, де ім'я Т. Й. Куцегуба взагалі не фігурує, у кількох описах Наркомосівського фонду Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України збереглося чимало документів як про нього, так і за його особистим підписом [1]. Окрім того, інформацію про викладача, який став жертвою сталінських репресій, ми знайшли у Національному банку репресованих та у 2-му томі серії «Реабілітовані історією» по Дніпропетровській області [2].

Слід зазначити, що у документах зустрічається кілька варіантів написання як прізвища, так і імені героя цієї розвідки. У розпалі кампанії українізації

Тимофія Йосиповича називали «Тиміш», у списках учасників Всеукраїнських зборів викладачів соціально-економічних дисциплін він значиться як «Куцогуб», а в інститутській документації — інколи як «Куцугуб». Безумовно, що зазначені помилки є суто друкарськими, як у випадку з Каретою, прізвисько якого секретарка КГРІ писала з двома «т», щодо списків делегатів Всеукраїнської конференції, то вони написані від руки, нерозбірливо і напевно похапцем — розбираючи їх зміст, автор розгледів «Куцогуб». Та оскільки Тимофій Йосипович власноруч підписав звіт робітфаку КВРТ під прізвиськом «Куцегуб», то саме цей варіант і є правильним. Тож, незважаючи на розбіжності, мова йде про встановлену нами людину.

Тимофій Йосипович Куцегуб народився у 1906 р. у селі Галаганівка Снігурівського району Одеської області. За національністю українець, за соціальним походженням — селянин. Як свідчать архівні дані, він був комсомольцем [3], а з 1931 р. перебував у лавах КП(б)У [4]. Т.Й. Куцегуб навчався у Херсонському інституті народної освіти, отримав вищу освіту і на початку своєї кар'єри викладав соціально-економічні дисципліни на 1-му курсі Криворізького вечірнього робітничого технікуму [5]. За навчальним планом на ці дисципліни загалом відводилося 84 години, з яких Т. Й. Куцегуб впродовж 1927/1928 навч. р. виконав 60 годин, забезпечивши 96% успішності студентів [6]. Ім'я Т. Й. Куцегуба позначено у відомості про кількість викладацьких годин у КВРТ — у документі зазначено, що він є лектором з соціально-економічних наук [7]. У протоколі засідання правління КВРТ від 12 грудня 1928 р. вказується, що Т. Й. Куцегуб входив до складу цього правління у якості представника спілки Робос [8].

Одночасно з викладацькою роботою Т. Й. Куцегуб керував робітфаком технікуму, що знаходився на станції Вечірній Кут [9]. Під його началом, до речі, працював викладач Макара, який також став жертвою сталінізму. Директором робітфаку Куцегуб був досить довго: газета «Червоний гірник» наприкінці вересня 1931 р. надрукувала аказ №74 від 27.09.1931 по Криворізькому вечірньому робітничому факультету за підписом завідувача ВРФ Куцегуба [10]. У наказі говорилося, що 27 випускників робітфаку ідуть навчатися у Криворізький залізничний інститут.

Отже, документально підтверджується, що Т. Й. Куцегуб почав працювати у КВРТ у 1927/28 навчальному році — на той момент він викладав соціально-економічні дисципліни, за що отримував 33 крб. 50 коп. на місяць [11]. Однак, судячи з документів, його основною роботою був вечірній робітфак, який до вересня 1928 р. перебував у складі КВРТ, а після Положення НКО від 16 травня 1928 р. та розпорядження Криворізької окружної інспектури від 4 вересня 1928 р. перетворився на окремий навчальний заклад [12]. Очолюючи робітфак, Тиміш Йосипович викладав соціально-економічні дисципліни для його слухачів. Успішність студентів, яких він навчав, становила 98%, рівень виконання навчального плану — 108 годин із 144 запланованих [13].

У ЦДАВОВ України збережено «Відомість викладачів історії партії у вузах і радпартшколах УРСР станом на 15 лютого 1930 р.», у якій зазначається, що Т. Й. Куцегуб працює у КВРТ і викладає «класову боротьбу» [14].

Якщо цю інформацію співставити з анкетною Куцегуба, заповненою ним у 1933 р., то виходить, що наприкінці 1932 р. — на початку 1933 р. він перейшов працювати у педагогічний інститут.

У стінах педагогічного Тимофій Йосипович знав фахового зростання: він став доцентом і викладав історію України та історію народів СРСР [15]. Зазначаючи у 1933 р. свій науковий стаж, Т. Й. Куцегуб писав так: 3 роки — КГРІ, 2 роки — КПІ. Отже, педагогічна діяльність Тимофія Йосиповича розпочалася у 1927 р. і саме у гірничорудному інституті.

Варто підкреслити, що Т. Й. Куцегуб викладав українською мовою, друкованих праць, за його твердженням, не мав. Як член партії та викладач соціально значущих курсів, він був членом бюро партійної організації гірничорудного інституту — до складу бюро увійшов 20 липня 1931 р. [16].

За яких обставин і коли Т. Й. Куцегуб пішов з вузу, нами не встановлено. Однак на момент свого арешту він уже працював викладачем у школі майстрів тресту «Криворіжбуд» [17]. 23 вересня 1937 р. він був звинувачений у належності до контрреволюційної організації і ув'язнений на 10 років виправних трудових таборів. Як склалася його подальша доля — невідомо. Документ про реабілітацію Т. Й. Куцегуба датований 18 серпня 1959 р. [18].

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927/28 р.»; Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік»; Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 242 «Списки з анкетними відомостями професорів, викладачів і адміністративного персоналу учбових закладів УРСР»; Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1402 «Анкети та списки делегатів Всеукраїнської конференції викладачів соціально-економічних дисциплін».
2. Національний банк репресованих. — Запис № 113564 [електронна версія]. — Режим доступу : www.geabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. С. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 486.
3. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 242 «Списки з анкетними відомостями професорів, викладачів і адміністративного персоналу учбових закладів УРСР». — Арк. 361.
4. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1402 «Анкети та списки делегатів Всеукраїнської конференції викладачів соціально-економічних дисциплін». — Арк. 60.
5. ЦДАВОВ України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927/28 р.» — Арк. 351.

6. Там само.
7. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 138а.
8. Там само. — Арк. 131.
9. Червоний гірник.—1931. — 27 вересня. — С. 3.
10. Там само.
11. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 636 «Фінансові звіти учбових закладів Запорізького та Криворізького округів за 1927/28 бюджетний рік». — Арк. 126.
12. ЦДАВОВ України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927/28 р.». — Арк. 106.
13. Там само. — Арк. 113.
14. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 242 «Списки з анкетними відомостями професорів, викладачів і адміністративного персоналу учбових закладів УРСР». — Арк. 361.
15. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1402 «Анкети та списки делегатів Всеукраїнської конференції викладачів соціально-економічних дисциплін». — Арк. 60.
16. Там само.
17. Національний банк репресованих. — Запис № 113564 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією...—С. 486.
18. Там само.

Л. Дояр

РОБЕРТ ЛЕВІ

Ім'я Роберта Ісаковича Леві дотепер було невідомим, хоча у багатотиражній газеті КГРІ збереглося кілька публікацій останнього, він не названий серед викладачів іноземних мов інституту [1]. Лише нещодавно автором знайдені архівні документи, які дозволяють скласти його бодай, епізодичну біографію.

Роберт Ісакович Леві народився 1884 р. у місті Лібава, що у Латвії [2]. За національністю єврей, за соціальним походженням — міщанин (його батько був торговцем). У 1905 р. Леві закінчив сільськогосподарський інститут у Берліні [3]. Чи працював він за фахом, невідомо, адже у «Короткому описі Криворізького залізрудного інституту ім. С. Орджонікідзе» говориться, що з 1908 р. він викладав німецьку мову [4].

Судячи з документів, Роберт Ісакович знався на марксизмі, поділяв соціал-демократичні погляди і як член партії БУНД брав участь у революційних подіях [5].

У Криворізькому гірничорудному інституті Р. І. Леві працював з 1931 р., станом на 25 січня 1935 р. він займав посаду виконуючого обов'язки доцента циклу іноземних мов [6]. З постаттю Р. І. Леві, по суті, пов'язане утворення

у вузі кафедри іноземних мов: у «Персональному складі кафедр КЗРІ», датованому 8 квітня 1935 р., його названо штатним працівником на посаді завідувача кафедри, викладача німецької мови [7]. Таким чином, здійснюючи пошук інформації про Р. І. Леві, ми попутно знайшли свідчення і про те, що кафедра іноземних мов КГРІ існувала ще до війни, і це спростовує помилкове твердження, поширене у ювілейних виданнях з історії університету, стосовно того, що кафедра була утворена лише у 1949 р. [8] Більше того, спираючись на матеріали інститутської газети, ми можемо впевнено говорити про те, що секція, або цикл іноземних мов у інституті, як окремий структурний підрозділ, діяв уже у 1932 р. [9].

Не виключено, що першим завідувачем кафедри був Роберт Ісакович Леві, адже газетні замітки від кафедр, як правило, підписували їх завідувачі, а саме під прізвиськом Леві у «Соціалістичних кадрах» 1932 р. було надруковано статтю «Організуємо облік». Зазначена публікація носила рекомендаційний характер і порушувала питання вдосконалення педагогічного процесу — вочевидь, це був рівень завідувача. Р. І. Леві писав, що кожен викладач повинен контролювати виконання свого робочого плану та успішність кожного студента. Оцінки, на думку Р. І. Леві, віддзеркалюють не тільки успішність студента, а і його ставлення до роботи, до відвідування занять, до виконання дисциплінарних вимог. На підставі цих міркувань, кафедра іноземних мов, з подачі Р. І. Леві, винесла на обговорення громадськості інституту власну систему обліку, що складалася з форми № 1 («Виконання робочого плану й програми з дисциплін») та форми № 2 («Успішність студентів курсу, групи, факультету») [10]. Слід зазначити, що запропоновані Леві облікові форми були деталізовані до дрібниць: викладач мав фіксувати зміст лекції та вказувати застосовані на ній методичні прийоми, при цьому рахувати кількість годин за планом та кількість годин, фактично витрачених на опрацювання теми. Успішність студентів, на думку Леві, варто контролювати після кожної відпрацьованої теми, при цьому слід ретельно фіксувати відвідування студентами лекційних занять. Виходячи зі змісту цієї газетної публікації, Роберт Ісакович був організованою людиною і сумлінним викладачем. Здається, що він викладав не тільки німецьку мову, а й знаменитий німецький педантизм.

Про відповідальне ставлення Р. І. Леві до своєї роботи свідчить його різка за змістом замітка в інститутській багатотиражці, вміщена у квітні 1933 р. [11] У статті йдеться про виконання циркуляру Наркомважпрому СРСР від 13 березня 1933 р. за №9613 щодо поліпшення викладання іноземних мов в інститутах. Леві стурбовано зазначає, що у КГРІ з цим не усе гаразд: керівники факультетів не дотримуються принципу розподілу годин упродовж навчального року, внаслідок чого у вивченні мов виникають перерви у 5-6 місяців, як це трапилося з «теперішнім другим курсом». За таких умов мають діяти кабінети іноземних мов, де студенти можуть отримати планову консультацію. Порятунком усієї «роботи з мов від загибелі» Леві називає регулярну роботу гуртків, де буде надано будь-які консультації як відсталим студентам, так і всім зацікавленим [12]. У замітці Леві звертається до студентства з проханням

підтримати інститутську секцію мов у її вимогах щодо надання приміщення та коштів для організації кабінету іноземних мов: «Годі вже роботі з мов КГРІ бути безпритульні!» — емоційно виголошує автор.

Активна життєва позиція Роберта Ісаковича віддзеркалена у його замітці «Виклик» [13]. Слід зазначити, що ця невелика за змістом публікація є справжньою знахідкою для дослідника історії Криворізького національного університету, адже у ній фактично названо увесь склад тогочасної кафедри іноземних мов та засвідчено, що вже до війни у КГРІ викладали англійську мову — тоді як у сучасному університеті панує переконання, що остання введена у навчальний процес лише у другій половині 1940-х рр. [14]. Замітка, підписана викладачем німецької мови Р. І. Леві, являє собою заклик до організації соціалістичного змагання між тогочасними викладачами іноземних мов інституту. Леві пише, що з метою підвищення якості навчання він викликає на соцзмагання викладачів німецької мови Е. Ф. Кляйна та В.К. Мекеліту, викладачів англійської мови І. І. Ханлана, І. О. Дітман та О.В. Дингу [15]. Терміном дії змагання було визначено період від 25 жовтня 1933 р. до 1 липня 1934 р., з наступними пунктами змагання: 1) виконання програми на 100%; 2) зниження категорії відсталих студентів; 3) ведення точного обліку успішності студентів; 4) керування гуртками мов для викладачів і студентів, щотижневе надання консультацій; 5) дотримання виробничої дисципліни (не спізнюватися та не пропускати лекцій без поважних причин) [16]. Напевно, у подібних соцзмаганнях найчастіше перемагав Р. І. Леві, принаймні, у святковому випуску «Соціалістичних кадрів», випущеному до 1 травня 1935 р., його ім'я було вміщене на Дошці пошани «Наші ізотовці» [17].

Судячи з наявних першоджерел, Роберт Ісакович Леві продовжував працювати у КГРІ, як мінімум до 1936 р. У червневому випуску інститутської багатотиражки вийшла його стаття, присвячена роковинам смерті німецької революціонерки, засновниці Комуністичної партії Німеччини Клари Цеткін [18]. З позицій сучасних історичних знань стаття Леві виглядає пророчою, адже у 1936 р. він писав про великі жертви «революційних робітників у боротьбі проти фашизму».

Звільнення Р. І. Леві з КГРІ, напевно, було раптовим — наприкінці серпня 1936 р. інститут було розформовано. Однак навіть після звільнення, Р. І. Леві продовжував працювати у стінах навчального корпусу інституту: рік у тім, що на момент свого арешту він був викладачем Криворізького гірничого технікуму, який розташовувався у правому крилі навчального корпусу КГРІ, що знаходився на вул. Пушкінській, 29.

Роберт Ісакович Леві був заарештований 9 жовтня 1938 р., звинувачений у шпигунстві на користь Латвії і незабаром розстріляний. 7 травня 1957 р. він був реабілітований [19].

Бібліографічні посилання

1. Криворізький технічний університет. 85 років / [Темченко А. Г., Кравець М.Т., Ступнік М. І. та ін.]. — Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2007.— С. 89.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 39.
3. Там само.
4. Там само.
5. Національний банк репресованих. — Запис № 95157 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Монолит», 2008.— С. 502.
6. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1.— Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 39.
7. Там само. — Арк. 54.
8. Криворізький технічний... — С. 89.
9. Леві Р. І. Організуємо облік / Р. І. Леві // Соціалістичні кадри.—1932. — 5 грудня. — С. 2.
10. Там само.
11. Леві Р. І. Чужоземні мови в КГРІ / Р. І. Леві // Соціалістичні кадри.— 1933. — 16 квітня. — С. 4.
12. Там само.
13. Леві Р. І. Виклик / Р. І. Леві // Соціалістичні кадри.—1933. — 25 жовтня.— С. 1.
14. Криворізький технічний ... — С. 89.
15. Леві Р. І. Виклик ... — С. 1.
16. Там само.
17. Соціалістичні кадри.—1935. — 1 травня. — С. 2.
18. Леві Р. І. Зразок революціонерки / Р. І. Леві // Соціалістичні кадри.— 1936. — 20 червня. — С. 1.
19. Національний банк репресованих. — Запис № 95157 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією...— С. 502.

Л. Дояр

ІВАН ЛОГАЧОВ

У скорботному списку репресованих співробітників Криворізького гірничорудного інституту Іван Софронович Логачов посідає особливе місце — він є суто інститутською жертвою терору, тобто до НКВС він попав у як працівник КГРІ. Звинуватили його антирадянській агітації, себто, швидше

за все, за доносом з інституту, якщо, звичайно, у нього не було «доброчливих», надмірно пильних сусідів. Викладач гірничої кафедри І.Р. Кривошлик ще за радянських часів, називав одного з «аматорів» цієї ганебної справи — авторство тогочасних доносів він приписував людині на прізвище Голуб [1]. Звичайно, ми не маємо на руках відповідних документальних підтверджень, однак до слів Івана Родіоновича прислухаємося, адже він був тісно пов'язаний з КГРІ і, безумовно, обізнаний в усіх його не афішованих подіях. Нащадок гірницького роду, І. Р. Кривошлик був не тільки викладачем і завідувачем кафедри, а ще й мав знаменитого зятя — випускника КВРТ 1927 р. К. С. Писанка, який був одружений з його рідною сестрою, неодноразово їздив за кордон (1941, 1958, 1962 рр.) і перебував на особливій довірі «органів». Тож інформація, що її доніс до нас І. Р. Кривошлик, є цілком вірогідною.

У Криворізькому національному університеті Івана Софронівича Логачова пам'ятають як засновника і першого завідувача кафедри будівельної механіки, що рахує власну історію від 1932 р. [2]. Ім'я Логачова фігурує в урочистому наказі по КГРІ з приводу випуску гірничих інженерів у травні 1932 р.: тогочасний директор Римша відзначив його «видатні заслуги у справі підготовки соціалістичних кадрів» [3]. Однак, за нашими даними, у подальші роки Логачов відійшов від викладацької роботи. Судячи зі знайдених автором архівних джерел, у 1935 р. у КГРІ існувало кілька споріднених кафедр, а саме: кафедра теоретичної механіки на чолі з Л. А. Каретою, кафедра будівельної механіки на чолі з І. М. Шульгіним, кафедра прикладної механіки на чолі з П. І. Юницьким та кафедра гірничої механіки на чолі з Ф.П. Терещенком і на жодній із названих І. С. Логачов на той час уже не працював [4]. Більш того, ще у червні 1931 р. Іван Софронівич писав, що на посаді викладача теоретичної механіки він перебуває «тимчасово» [5]. Тож основною роботою І. С. Логачова у КГРІ була науково-дослідницька, що власне і підтверджується нашою розвідкою.

Іван Софронівич Логачов народився у 1892 р. у селі Черемушне Ливенського повіту Орловської губернії [6]. За національністю росіянин, за соціальним походженням — службовець. Був безпартійним, мав вищу освіту. І. С. Логачов навчався у Московській гірничій академії — про це він повідомляє нам особисто, говорячи, що впродовж 1926—1927 рр. саме у цьому навчальному закладі він вивчав діалектичний матеріалізм [7]. З якого року І. С. Логачов почав працювати у КГРІ, невідомо, але документально підтверджується, що у 1930—1931 рр. він був викладачем теоретичної механіки [8]. За його висловом, у своїй роботі він використовував навчальні програми Московської гірничої академії. Останні, між тим, потребували доопрацювання під кутом зору популярної на той час «діалектичної методи». Викладач Логачов на сторінках інститутської багатотиражки відверто зізнався, що не може самостійно опанувати цю методу, і закликав провести відповідну роботу серед викладачів — для початку зібрати загальні збори і визначитися, як у найкоротший термін ліквідувати цю прогалину [9].

Викладацька робота І. С. Логачова у Криворізькому гірничорудному інституті підтверджується і архівними даними. Зокрема, у ЦДАВОВ України

збереглася «Програма звіту з виробничої практики для студентів 2-го курсу електромеханічного факультету КГРІ на 1932 р.», складена начальником гірничо-електромеханічного відділення І. С. Логачовим [10]. На той момент Логачов був колегою І. А. Бродського, який керував гірничо-економічним відділення КГРІ. Ім'я І. С. Логачова зустрічається у «Короткому описі КЗРІ», складеному за наказом директора С. Р. Волошина у січні 1935 р. [11]. У цьому документі говориться, що Іван Софронович Логачов очолював канатно-випробувальну станцію інституту, яка займалася дослідженням шахт. Майстерня мала усього 4 робітники, однак працювала надзвичайно плідно: впродовж 1934 р. станція під керівництвом Логачова виконала виробничих замовлень на суму 25137 крб. 77 коп. [12].

Таким чином, у КГРІ впродовж 1930-х рр. І. С. Логачов встиг попрацювати на кількох посадах: викладача (1930—1931 рр.), начальника гірничо-електромеханічного відділення (1931—1932 рр.), завідувача кафедри будівельної механіки (1932—1933 рр.), керівника однієї з майстерень інституту (1934—1935 рр.). Як зазначалося вище, до самого свого арешту І. С. Логачов був працівником Криворізького гірничорудного інституту.

Іван Софронович Логачов був звинувачений 7 липня 1938 р. і ув'язнений на 5 років виправних трудових таборів [13]. Чи вижив він, невідомо, адже його строк співпав з війною, а під загрозою окупації політичних в'язнів безжально розстрілювали. Не більше шансів вижити було і у ГУЛАзі...

Під час горбачовської «перебудови», 13 жовтня 1989 р. І. С. Логачова було реабілітовано.

Бібліографічні посилання

1. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 108 «Кривошлик Іван Родіонович». — Арк. 1.
2. Криворізький технічний університет. 85 років / [Темченко А. Г., Кравець М. Т., Ступнік М. І. та ін.]. — Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2007. — С. 75.
3. Червоний гірник.—1932. — 25 травня. — С. 2 — 3.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 54 — 55.
5. Логачов І. С. Моя прогалина / І. С. Логачов // Соціалістичні кадри.— 1931. — 30 червня. — С. 3.
6. Національний банк репресованих. — Запис № 111049 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr/; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»: Вид-во «Монолит», 2008.— С. 530.

7. Логачов І. С. Моя прогалина ... — С. 3.
8. Там само.
9. Там само.
10. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР 1932—1935 рр.». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1458 «Навчальна програма КГРІ на 1932 р.». — Арк. 1 — 2.
11. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934—1.04.1935». — Арк. 45, 54 — 55.
12. Там само.
13. Національний банк репресованих. — Запис № 111049 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 530.

Л. Дояр

ТИМОФІЙ МАКАРА

Тимофій Андрійович Макара народився у 1899 р. у селі Садки, що на території Польщі [1]. За національністю українець, за соціальним походженням — службовець. Мав вищу освіту. Коли потрапив у Кривий Ріг і за яких обставин влаштувався до Криворізького вечірнього робітничого гірничого технікуму, залишається невідомим.

Викладач української мови Т. А. Макара працював на робітничому факультеті КВРГТ ім. Артема у розпал більшовицької кампанії коренізації — українізації. У річному звіті робітфаку за 1927—1928 р. говорить, що Макара виконав 84 години зі 108-ми запланованих і досяг 90% успішності студентів [2]. Власне, це єдина інформаційна краплина, яку автору вдалося знайти в архівних фондах.

Коли саме Т. А. Макара пішов з навчального закладу, сказати важко, але на момент свого арешту він завідував криворізькою школою № 19. 23 вересня 1937 р. Т. А. Макара був звинувачений у шпигунстві і розстріляний. Його чесне ім'я було реабілітовано лише 18 серпня 1959 р. [3].

Бібліографічні посилання

1. Національний банк репресованих. — Запис № 99928 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокopenко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»: Вид-во «Монолит», 2008. — С. 552 — 553.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927—1928 р.». — Арк. 113.

3. Національний банк репресованих. — Запис № 99928 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr/; Реабілітовані історією ... — С. 552 — 553.

Л. Дояр

ІВАН МАКАРЕНКО

Обличчя Івана Степановича Макаренка ми бачимо на колективних знімках випускників Криворізького вечірнього робітничого гірничого технікуму 1927 р. [1], один з яких експонується у Музеї історії Криворізького національного університету [2]. Ніякої іншої інформації про І. С. Макаренка у музейному архіві ми, на жаль, не знайшли. Між тим у фондах ЦДАВОВ України зберігається «Список зарахованих слухачів технікуму ім. Артема у Криворізькому гірничому басейні при руднику Ростковському на станції Вечірній Кут у 1922 р.», де серед 17-ти студентів підготовчого відділення електромеханічного відділу фігурує ім'я Івана Макаренка [3].

Цікаво, що спочатку Іван Макаренко навчався з Григорієм Томашевським: у списках студентів КВРГТ 1924 р. вони значаться в одній академічній групі електротехнічного факультету, але у подальшому Іван затримався із захистом дипломної роботи і завершував КВРГТ уже з молодшим Томашевським [4]. Станом на 1924 р. Іван Степанович вже мав 3 роки виробничого стажу і 2 роки стажу у майстернях технікуму.

У ЦДАВОВ України автор також знайшов цікавий документ, що доповнює наші уявлення про навчальний процес у КВРГТ. Зокрема, у фонді Наркомосвіти зберігається довідка №868 від 11 вересня 1924 р., видана підприємством Одеської райсолі [5]. У документі говориться, що студенти КВРТ Юрій Корецький, Федір Гуров, Василь Паршута, Іван Макаренко з вересня 1924 р. працюють на соляних промислах у місті Одеса — виконують роботи з виволочення солі. Усі названі навчалися в одній групі [6]. Зрозуміло, що хлопці заробляли гроші, але ж водночас, набували навичок зі свого майбутнього фаху. Як правило, такі літні підробітки зараховувалися як виробнича практика.

Іван Степанович Макаренко народився у 1904 р. у Кривому Розі. [7]. Після закінчення Криворізького вечірнього робітничого технікуму впродовж 1927—1930 рр. працював гірничим техніком на шахтоуправлінні ім. Чубаря. У 1934—1938 рр. І. С. Макаренко був головним інженером тресту «Нікополь-Марганець». У 1935 р. він закінчив Московський гірничий інститут. Можливо, саме московські контакти й особлива обізнаність студента столичного вишу відіграли у його долі рокову роль.

1 вересня 1938 р. І. С. Макаренко загинув у сталінських катівнях. Як невинна жертва тоталітарних репресій він був реабілітований лише через 20 років — у 1958 р.

Бібліографічні посилання

1. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Ф. 2 «Історія Криворізького

- гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947 рр.)». — Арк. 16 — 17.
2. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Од. зб. 31.
  3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 2. — Спр. 1256 «Звіти про роботу, учбові плани, програми, кошториси на утримання педагогічного і адміністративно-господарчого складу, списки студентів і інші матеріали Кам'янського, Брянського і Криворізького вечірніх робітничих технікумів та курсів по підготовці кваліфікованих робітників, підвідомчих Катеринославському губпрофосу». — Арк. 129.
  4. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 409 «Учбові плани КВРТ». — Арк. 2.
  5. Там само. — Арк. 37.
  6. Там само. — Арк. 2.
  7. Енциклопедія Криворіжжя у 2-х т. / [укл. В. П. Бухтіяров]. — Кривий Ріг : ЯВВА, 2005. — Т. 2. — 2005. — С. 68.

Л. Дояр

ВАСИЛЬ МЕКЕЛІТ

Василь Касянович Мекеліт народився у 1893 р. у селі Бутини Жовнисткового повіту, що на Галичині [1]. За національністю українець, за соціальним походженням — селянин. Мав середню освіту, був безпартійним.

В історії Криворізького національного університету викладач німецької мови В. К. Мекеліт дотепер був невідомою постаттю. Про нього залишилися лише фрагментарні відомості у архіві Музею історії університету [2] та деякі епізодичні подробиці у ЦДАВОВ України [3]. Так, в інститутській багатотиражці у жовтні 1933 р. говорилося, що він працює на кафедрі іноземних мов КГРІ [4]. Однак уже наступного року Василь Касянович працював за сумісництвом, бо основним місцем його роботи стала Криворізька партійна школа [5]. Позаштатний статус В. К. Мекеліти, вочевидь, не влаштував тогочасного директора КГРІ С. Р. Волошина. Останній повідомляв у ГУУЗ про велику кількість пропущених занять викладачами-сумісниками — у другому семестрі 1933/1934 навчального року Василь Касянович допустив 10 годин прогулів [6]. Напевно, через це, маючи 13 років викладацького стажу, він потрапив під скорочення штатів [7].

Варто зазначити, що наказ про звільнення у 1934/1935 навчальному році з КГРІ викладачів у ГУУЗ надійшов під грифом «не підлягає розголошенню». Цікаво ще й те, що двоє з 11-ти звільнених незабаром потрапили під репресії.

Після звільнення з інституту В. К. Мекеліт працював учителем у 25-й криворізькій школі. Саме звідти він і потрапив за ґрати: 25 квітня 1938 р. Василь Касянович Мекеліта був звинувачений в участі у контрреволюційній

націоналістичній диверсійно-повстанській організації і розстріляний. 21 березня 1956 р. його було реабілітовано [8].

Бібліографічні посилання

1. Національний банк репресованих. — Запис № 100571 [електронна версія].— Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Монолит», 2008. — С. 586.
2. Соціалістичні кадри.—1933. — 25 жовтня. — С. 1.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 23 «Документи про звільнених та знову прийнятих викладачів інститутів Наркомважпрому СРСР по УСССР 1933—1935 рр.». — Арк. 47; ЦДАВОВ України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 11.
4. Соціалістичні кадри.—1933. — 25 жовтня. — С. 1.
5. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 11.
6. Там само.
7. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1.— Спр. 23 «Документи про звільнених та знову прийнятих викладачів інститутів Наркомважпрому СРСР по УСССР 1933—1935 рр.». — Арк. 47.
8. Національний банк репресованих. — Запис № 100571 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ...— С. 586.

Л. Дояр

КАЗИМИР МАРХІЛЕВИЧ

Казимир Йосипович Мархілевич народився в 1880 році в с. Пунтусі Ковельської губернії. Литовець. Гірничорудний інспектор управління «Гикюжруда». Заарештований у вересні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.

Підписання у квітні 1922 року радянсько-німецької угоди в Рапалло заклало міцну політичну базу дипломатичних і торговельно-економічних зв'язків як між Німеччиною і Радянським Союзом у цілому, так і між Німеччиною та Україною зокрема. Саме в контексті цього договору, умови якого були поширені на Україну в листопаді 1922 року, і розвивались

українсько-німецькі відносини впродовж 20-х — початку 30-х років. Починаючи з 1923-го поширилися масштаби українсько-німецької торгівлі, посилювався рух німецьких підприємців за одержання промислових концесій в Україні, з'явилась низка спільних українсько-німецьких економічних товариств, а продукцію української промисловості та сільського господарства побачили відвідувачі ярмарків і виставок Берліна, Лейпцига, Кенігсберга.

Новий імпульс поглибленню взаємовигідних економічних зв'язків України і Німеччини надала радянсько-німецька економічна угода, підписана у Москві в жовтні 1925 року. Завдяки їй зміцніли контакти українських промислових трестів і німецьких фірм, збільшилося число відряджених до Німеччини для закупівлі техніки, вивчення досвіду господарювання інженерів і науковців, розширилась участь німецьких спеціалістів у розбудові української економіки.

Проте наприкінці 20-х — на початку 30-х років українсько-німецькі відносини помітно ускладнились, насамперед внаслідок внутрішньо-політичних процесів у СРСР і Німеччині. І хоча торговельні, економічні й науково-технічні контакти розвивались досить стабільно й динамічно, тривало військове співробітництво, у політичній сфері гору брали деструктивні сили. Прихід до влади Гітлера в Німеччині підготував ґрунт для остаточного розриву його режиму з політикою Рапалло.

З другого боку, на українсько-німецьких економічних зв'язках вкрай негативно позначилося розгортання в радянській країні сталінського терору, вістря якого спрямовувалося як проти «інакодумців», «незгодних» чи «невгодних» серед радянських людей, так і проти тих іноземців, які знайшли притулок у Радянському Союзі або працювали в ім'я його соціалістичного майбуття. З середини 30-х років сталінська репресивна машина запрацювала на повні обертi, перемелюючи долі мільйонів людей.

У цей час репресії в Україні дедалі ширше розгорталися під знаком боротьби проти «націоналістичного», «фашистського» ухилу. Так, у 1937 році в республіці було розкрито не просто «правотроцькістський блок», а «націонал-фашистську організацію». Лише в Донбасі органи НКВС у першому кварталі 1937 року ліквідували 112 груп так званих фашистів загальною чисельністю 587 чоловік [1].

У першу чергу під визначення «фашист» потрапляли представники німецької населення України. У відповідності з вказівками XIII з'їзду КП(б) У (травень — червень 1937 р.), що вимагали виселення усіх німців як «заражених фашистською ідеологією», в областях практикувались операції НКВС проти німців. Нерідко співробітники органів внутрішніх справ «встановлювали» зв'язки «німецького підпілля з українськими і повстанськими формуваннями Російського загальної союзу (РЗВС)». Подібна практика пов'язування в єдине ціле так званої української контрреволюції і німецьких шпигунів чи диверсантів була особливо характерною для Дніпро-петровщини.

1937—1938 роки ознаменувались ще й тим, що керівництво НКВС вимагало від своїх співробітників висувати максимально суворі

звинувачення. Як правило, людину намагались звинуватити у шпигунстві або у шкідництві.

Показовою у цьому плані була справа К. Й. Мархілевича, сфабрикована криворізькими чекістами восени 1937 року.

Уродженець села Пунтусі Вилкомирського повіту Ковельської губернії Казимир Йосипович Мархілевич виріс у бідній селянській сім'ї. У пошуках кращого життя на початку століття перебрався на Криворіжжя, яке в той час переживало бурхливе економічне піднесення, особливо в залізорудній і металургійній галузях. Саме вони й приваблювали молодого енергійного литовця. Незважаючи на те, що йому не вдалося дістати ґрунтовну систематичну освіту, Казимир Мархілевич завдяки своєму таланту і вмінню швидко оволодів спеціальністю гірничого майстра. Працювати довелося багато, оскільки німецька фірма «Дойчер-Кайзер», яку Мархілевич уподобав для роботи і влаштування власного життя, з кожним днем збільшувала закупки високоякісної криворізької руди. Німеччині потрібна була сировина, заводи Круппа поглинали тисячі тонн руди, поповнюючи арсенали фатерлянду новітнім озброєнням. Наближалось вогняне літо 1914-го...

Старанність молодого майстра не пройшла поза увагою керівництва екс-портної фірми. Йому збільшили платню, надали допомогу в будівництві будинку, де разом з Казимиром Йосиповичем у мирі й згоді зажили його дружина Катерина Францівна та донька Розарія.

В архівосховищах не залишилось свідчень, як склалася доля К. Мархілевича і його родини під час Першої світової війни, у роки революції та громадянської. Відомо лише, що у білому русі Мархілевич участі не брав, як, напевне, не став і безоглядним прихильником більшовицької влади, залишившись до кінця своїх днів безпартійним.

З утвердженням в Україні радянського ладу К. Мархілевич продовжив працювати на рудниках Криворіжжя і незабаром обійняв посаду державного інспектора управління «Гикюжруда». Здавалося, що після успішної чергової атестації 1936 року на відповідність посаді 56-літньому Мархілевичу ніщо не завадить з честю вийти на заслужений відпочинок. Проте сталося інакше. 5 вересня 1937 року його було заарештовано і звинувачено в участі в контрреволюційній шкідницькій організації на Криворіжжі [2].

Слідство у справі Казимира Мархілевича будувалося в основному лише на зізнаннях самого звинуваченого. Зізнання, згідно з теорією прокурора СРСР А. Вишинського, вирішувало всю справу, без огляду навіть на без-глузді звинувачення.

Гортаємо сторінки протоколів допитів Мархілевича. 26 жовтня 1937 року звинувачений визнав свою вину у «проведенні шпигунської і шкідницької діяльності» в Криворізькому залізорудному басейні, до якої його «залучив» головний інженер управління німець Рудольф Кох — близький знайомий Мархілевича ще з часів спільної роботи у фірмі «Дойчер-Кайзер», котрий, як і багато його співвітчизників, віддавав свою енергію і знання на благо соціалістичного будівництва в СРСР. Більш того, «виявилось», що Кох уже давно займався не лише шпигунською діяльністю на користь Німеччини,

а й «розкладом апарату» рудоуправління, «намагався випнути як найбільш передову в технічному і культурному відношеннях фашистську Німеччину», публічно «опошляв» методи стаханівської роботи, форми соціалістичного змагання та ударництва, доводячи, що вони є ні чим іншим, як «ляльковою комедією» [3].

Мархілевич, як стало відомо значно пізніше, під тиском слідчих заявив на допиті, що нібито Р. Кох запропонував йому взяти безпосередню участь у шкідницькій роботі, пообіцявши за це щедру винагороду. За словами Мархілевича, німецький спеціаліст «поставив» перед ним завдання змішувати якісну руду з неякісною та відправляти таку «суміш» на металургійні заводи для одержання неякісного чавуну, а також збирати свідчення про політичні настрої серед робітництва й інженерно-технічних працівників управління, передавати їх Коху, а самому «обробляти» в пронимецькому дусі невдоволених та залучати їх до шкідницької діяльності. І Мархілевич «виявився» здібним учнем, оскільки, за власним зізнанням, впродовж 1936—1937 років «відправив» на підприємства країни півтори тисячі тонн неякісної руди [4].

Як бачимо, зізнання Мархілевича беззаперечно свідчили про «наявність» у його діях всього спектра ознак «шпигунсько-шкідницької діяльності», а це в тих умовах могло означати лише одне — смертний вирок.

Слідство потурбувалося і про «документальні докази» вини Казимира Йосиповича. В його справі фігурувала виробнича характеристика Мархілевича, яка свідчила про низьку якість його роботи, що пояснювалось (?) його зв'язками з «ворогами народу» Р. Кохом, Ф. Новозамським, Сичом та ін. [5]. Щоправда, інших «документальних доказів» у справі К. Мархілевича немає. Напевне, пильним слідчим було достатньо й цього, тим паче, що злочин звинувачуваного був, як мовиться, очевидним.

На основі «Обвинувального висновку» у справі К. Мархілевича, в якому, зокрема, говорилось, що «факти проведення звинуваченим Мархілевичем шпигунсько-диверсійної роботи підтверджуються документацією і його особистим зізнанням», Казимира Мархілевича було визнано винним і згідно з статтями 54-6 і 54-9 Кримінального кодексу УРСР засуджено до розстрілу. Акт про виконання вироку датований 25 листопада 1937 року [6], хоча дружина страченого дізналася про його смерть «від пороку серця» лише у 1942 році...

З початком після ХХ з'їзду КПРС широкомасштабного процесу перегляду справ і реабілітації жертв сталінського свавілля Катерина Францівна почала добиватися повернення своєму чоловіку доброго імені. Тричі протягом 1956 року зверталася вона до вищих судових інстанцій з проханням про реабілітацію Казимира Йосиповича. На щастя, її зусилля не були марними. Справу К. Мархілевича було переглянуто. Колеги Мархілевича по роботі в рудоуправлінні, які були причетні до написання його характеристики у 1937 році, визнали, що вона була підготовлена «під диктовку» слідчих, а сам він ніякою шкідницькою діяльністю ніколи не займався. Зокрема, колишній керівник інспекції управління «Гікюжруда» М. Мамонтов зазначив, що Мархілевич не міг відправляти на металургійні

заводи неякісну руду, оскільки її добуванням, зберіганням і відвантажуванням замовником займався не інспекторський персонал, а працівники кожної рудокопальні [7].

Прояснило сутність справи К. Мархілевича і вивчення матеріалів, які стосувалися справи розстріляного у грудні 1937 року німецького фахівця Р. Коха. Як з'ясувалося, в них не було документів, що могли б підтвердити факт вербування Кохом Мархілевича і використання його як свого пособника.

Усі ці перевірки дозволили зробити висновок про необгрунтованість і надуманість звинувачення К. Мархілевича, яке було побудоване лише на його зізнанні та вкрай суперечливих, неперевірених свідченнях інших. Не підтвердила звинувачення й додаткова перевірка справи Мархілевича, а тому 18 жовтня 1957 року Військовий трибунал Прибалтійського військового округу скасував за відсутністю доказів у скоєнні злочинів проти СРСР рішення про його засудження до страти [8], повернувши Казимиру Йосиповичу Мархілевичу ім'я чесного і сумлінного майстра гірничої справи, котрому, як і багатьом іншим його колегам по роботі, кров'ю довелося оплатити українсько-німецьке співробітництво.

Бібліографічні посилання

1. Ченцов В. В. Проблема политических репрессий против немцев Украины в свете документов НКВС // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. — Днепропетровск, 1996. — С. 165.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). — Спр. П-8 311. — Арк. 1.
3. Ченцов В. В. Проблема политических репрессий ... — С. 171 — 172.
4. АУСБУДО. — Спр. П-8 311. — Арк. 13.
5. Там само. — Арк. 5.
6. Там само. — Арк. 19.
7. Там само. — Арк. 55.
8. Там само. — Арк. 69 — 70.

А. Голуб

ВОЛОДИМИР МУХІН

Життєвий шлях Володимира Герасимовича Мухіна розпочався 21 травня 1879 р. в м. Калачево на Орловщині в сім'ї поштового службовця. Потім було навчання в Смоленській гімназії, яку він закінчив з срібною медаллю та похвальним листом. Маючи з дитинства нахил до природничих наук, Володимир вирішив вступати на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, що було зроблено в 1897 р. Проте наступного року він здав документи до гірничого інституту і став його студентом. У червні 1904 р. отримав диплом інженера з відзнакою — був четвертим за балами на факультеті і, за тогочасними правилами, його прізвище було вибито на мармуровій дошці у вестибюлі вузу [1].

Перспективному інженеру дали призначення на нафтопромисли в Баку. Прослуживши рік у товаристві «Нафта» (Росія), він залишає посаду і

приймає запрошення правління Брянського акціонерного товариства. 26 квітня 1906 р. Володимир Мухін прибув до Кривого Рогу на Олександрівський рудник товариства (закладений у 1886 р.). Наступного року сюди переїхала його дружина Варвара Василівна.

В. Г. Мухін став головним інженером двох рудників Брянського товариства — «Олександрівський» і «Суха Балка». На Олександрівському розробка здійснювалася трьома кар'єрами і розпочалося будівництво шахти. Діяла малопотужна електростанція. Видобувна спроможність оцінювалася до 6 млн. пудів на рік. Видобуток вівся на двох пластах: Глеєватському, де була тверда руда, і 2-му Саксаганському — з м'якою. Відповідно до геологічних умов потрібно було розробити оптимальну технологію. За це в першу чергу і взявся В. Мухін. Розрахунки показали, що доцільно з глибини 70 м перейти на підземний видобуток, що і було зроблено в 1908 р. Скоро вже діяло три вертикальних і одна похила шахта. Було впроваджено більш прогресивну камерну систему очисних робіт; змонтовано 3 електричні підйомні лебідки сумарною потужністю 120 кінських сил; для водовідведення встановлено 17 електронасосів [2].

За ініціативою В. Мухіна в 1909 р. на Олександрівському руднику зроблено перші в Кривбасі спроби механічного буріння. Одночасно випробовувались молотки з живленням від електрики (обертальної дії) і від пневматичної енергії (ударної та ударно-обертальної дії). Ці досліди довели перевагу пневматичних молотків, які були покладені в основу механізації бурових робіт ще за царизму та в добу радянської влади і залишаються у використанні до сьогодні [3].

Для отримання стислого повітря для 40 пневматичних молотків було збудовано 2 компресори загальною потужністю 94 кін. сил. За ініціативою головного інженера обладнано великий електромеханічний двір зі складом запчастин і матеріалів, створено механічну майстерню зі станками на електричній тязі. Здійснено електрифікацію робітничого селища.

Для рудника «Суха Балка» В. Мухін розробив проект видобутку залізної руди з шести невеликих гнізд, які з 1913 р. переведено на підземний видобуток. Підйом на руднику був практично повністю електрифікованим (5 підйомників сумарною потужністю 416 к.с.). У бурінні застосовувалось 30 телескопічних молотків, для постачання їх стислим повітрям встановлено 3 компресори з електроприводом. Побудовано центральну електростанцію, ряд ремонтних і допоміжних майстерень [4].

У 1908 р. до співробітництва було залучено відомого місцевого геолога Едуарда Фукса, який зробив ретельне картування Олександрівського рудника і «Сухой Балки», налагодив роботу маркшейдерської служби.

Ще в 1906 р. В. Мухін звернув увагу на те, що у відвали «Сухой Балки» йдуть залістисті кварцити з високим вмістом металу. Він надіслав зразки на завод Круппа до Німеччини, де вже велось збагачення. Досліди показали, що руду можливо збагачувати в промислових масштабах. Проте керівництво Брянського товариства не поспішало вкладати великі кошти на технологічні новації — ще було достатньо багатой руди.

У ці роки В. Мухін удосконалює свої знання німецької, англійської та французької мов. У 1911—1912 роках їздив до Швеції, Німеччини і Франції для вивчення передових методів розробок залізних руд. Зокрема, ним потім успішно була адаптована система підповерхового обвалення, яка згодом почала широко використовуватися у Кривбасі. З досвіду роботи шведських рудників В. Мухін впевнився у пріоритеті підземного способу видобутку, що давав ряд переваг, зокрема в більшому виході руди з 1 кв. м горизонту, що розроблявся [5].

У 1912 р. він став помічником управляючого криворізькими рудниками Брянського товариства. Того ж року В. Мухін вперше взяв участь у роботі 3'їзду гірничопромисловців півдня Росії (м. Харків).

У квітні 1916 р. робітники і службовці Олександрівського рудника і «Сухої Балки» відзначали 10-річчя служби В. Г. Мухіна у Брянському товаристві. Володимир Герасимович вручили вітальний адрес і чашу, замовлену у відомій ювелірній фірмі Карла Фаберже. На її фарфоровій поверхні, між зображенням двох рудників, було розміщено дві сотні автографів працівників названих копалень. Нині чаша зберігається в музеї-заповіднику «Петродворець» біля Санкт-Петербурга.

У кінці 1917 року В. Мухін залишив Кривбас, де майже припинився видобуток руди. В 1918—1920 роках працював на металургійному заводі Брянського товариства в Керчі.

9 лютого 1921 р. повернувся з Керчі до Кривого Рогу [6], і вже через три дні був призначений начальником технічного відділу синдикату «Райруда» з підляганням «Укрруд» [7]. У травні затверджується новий склад «Райруди», і В. Мухін стає завідуючим технічною частиною [8]. Потім, уже в ролі головного інженера, він в 1921 р. розробляє план відродження Криворізького басейну [9].

З 1922 р. — головний інженер і член правління Південнорудного тресту. Трест на той час очолював Карл Міхна, який настояв на переїзді до Харкова, де знаходилось правління. Володимир Герасимович прохав залишити його в Кривбасі [10], але в серпні 1922 р. новим директором ПРТ став Борис Рейніш, котрий наполягав на переїзді [11].

В грудні 1923 р. В. Мухін був під слідством і засуджений виїзною сесією Катеринославського губсуду. Офіційно керівництво ПРТ було звинувачене у зловживаннях. В результаті колишній директор К. Міхна отримав три роки умовно, а В. Мухін — один рік ув'язнення без суворої ізоляції [12]. У квітні 1924 р. Верховний Суд вирок визнав умовним. Того ж місяця В. Мухіна призначено заступником голови ПРТ [13]. 14 червня 1924 р. він зайняв посаду головного інженера Криворізького залізрудного району [14].

У листопаді 1924 р. В. Мухіну надано право представляти ПРТ у всіх урядових, судових та адміністративних органах УСРР [15]. 1 грудня 1924 р. його як представника ПРТ делеговано на Перший з'їзд промисловості, торгівлі та транспорту до Москви [16].

У червні 1925 р. очолював делегацію Кривбасу на Першій Всеукраїнській конференції спілки інженерно-технічних працівників, де зробив доповідь про досягнення гірничої промисловості Європи [17].

Науковий доробок Володимира Герасимовича склав 29 праць, у тому числі книга «Класифікація і якість залізних руд Криворізького району», де обґрунтовано концепцію розвитку басейну.

Його заарештували на початку 1929 року і привезли з Ленінграда, де він на той час працював викладачем у гірничому інституті, до Харкова. Перебуваючи в тюрмі на Холодній Горі, В. Мухін закінчив важливу працю «Нові способи розробок для Кривого Рогу», де був узагальнений досвід гірничої справи Європи і Кривбасу. За міру покарання суд визначив 3 роки концтабору, яке він відбував на Соловках (Кемь). В ув'язненні Володимир Герасимович продовжував займатися науковою діяльністю: просив дружину надіслати потрібні для роботи книги і матеріали.

Помер талановитий інженер 9 березня 1930 р. під час епідемії чуми, яку в табір привезли в'язні з Середньої Азії.

У В. Мухіна був син Юрій і дочка Ніна, які проживали в Ленінграді на вул. Конверкській, 20.

Крім частих ділових поїздок до Німеччини, що тогочасний суд кваліфікував як зв'язок з колишніми власниками націоналізованих підприємств, В. Мухіну зашкодила доля двох братів. Старший, Михайло, потрапив у 1914 р. у полон і назад не повернувся. Молодший брат Борис, інженер-електрик, емігрував у 1920 р. [18].

29 квітня 1960 р. Верховний Суд УРСР прийняв рішення про реабілітацію Володимира Герасимовича Мухіна.

Бібліографічні посилання

1. Гусейнов Г. Д. Чаша ювеліра Карла Фаберже. — Дніпропетровськ, 1995.— С. 187.
2. Історична Енциклопедія Криворіжжя (далі ІЕК). — Т. 1. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. — С. 447.
3. Мельник О. О. Технічний розвиток Криворізького басейну в XIX — на початку XX ст. // О. М. Поль і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2002. — С. 19.
4. ІЕК. Т. 2. — Кривий Ріг : СТПРЕС, 2009. — С. 160 — 161.
5. Мизерницький Л. А. Владимир Герасимович Мухин — видный деятель железорудной промышленности (к 115-летию со дня рождения) / Л. А. Мизерницький, В. Г. Майстренко // Горный журнал.—1994. — № 6.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 39. — Оп. 1. — Од. зб. 42. — Арк. 87.
7. ЦДАВОВУ. — Ф. 39. — Оп. 1. — Од. зб. 42. — Арк. 90.
8. ЦДАВОВУ. — Ф. 39. — Оп. 1. — Од. зб. 34. — Арк. 53.
9. ІЕК. Т. 2. — Кривий Ріг : СТПРЕС, 2009. — С. 627.
10. ЦДАВОВУ. — Ф. 2602. — Оп. 1. — Од. зб. 367. — Арк. 14.
11. ДАДО. — Ф.1. — Оп. 1. — Од.зб. 893. — Арк. 18.
12. ЦДАВОВУ. — Ф. 118. — Оп. 1. — Од. зб. 21. — Арк. 2а.
13. ЦДАВОВУ. — Ф. 39. — Оп. 2. — Од. зб. 75. — Арк. 3.
14. ЦДАВОВУ. — Ф. 39. — Оп. 1. — Од. зб. 674. — Арк. 94.

15. ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 1807. — Арк. 127.
16. Рудничный рабочий.—1924. — 1 декабря.
17. Красный горняк.—1925. — 13 июня.
18. ЦДАВОВУ. — Ф. 39. — Оп. 2. — Од. зб. 75. — Арк. 5.

О. Мельник

В. Т. НАХАТОВИЧ

Ім'я доцента В. Т. Нахатовича є одночасно відомим і невідомим. Річ у тім, що він був активним дописувачем інститутської багатотиражки і залишив після себе чимало знакових публікацій. У якості фундатора кафедри соціально-економічних дисциплін інституту та її першого завідувача (1930—1932 рр.) його названо у ювілейному виданні з історії університету [1]. Він увійшов до списку жертв сталінських репресій ще у 1972 р. [2] Його фото ми знаходимо на колективному знімку випуску гірничих інженерів КГРІ 1932 р. [3]. Ім'я В. Т. Нахатовича неодноразово зустрічається у місцевій пресі [4]. Між тим нам не вдалося встановити не тільки подробиць біографії, але й навіть імені та по батькові доцента В. Т. Нахатовича. Жодних відомостей про нього немає і у Національному банку репресованих. Ніякої інформації у ЦДАВОВ України. Отож, відтворюючи цей образ, ми спираємося переважно на його наукову та публіцистичну спадщину.

Факт роботи В. Т. Нахатовича у Криворізькому гірничорудному інституті підтверджується його статтями у «Соціалістичних кадрах», датованими 1931—1933 рр., та святковою публікацією «Червоного гірника» з приводу чергового випуску гірничих кадрів. У травні 1932 р. доцент Нахатович отримав подяку від тогочасного директора інституту Г. Б. Римші «за виняткову увагу у справі підготовки соціалістичних кадрів» [5]. У зазначеному номері «Червоного гірника» було вміщено фото доцента Нахатовича [6]. У грудні 1932 р. Нахатович писав, що кафедра соціально-економічних дисциплін прийняла виклик комсомольської організації щодо реалізації постанови ЦВК про вищу школу і накреслила низку практичних пунктів щодо її реалізації: до 10 грудня заплановано розробити програми для марксистсько-ленінських гуртків, забезпечити гуртки кваліфікованими кадрами, переглянути профілі усіх факультетів, розгорнути роботу у підшефному полку, де прочитати доповіді з питань організаційного і господарського зміцнення колгоспів та теорії пролетарської революції [7].

Судячи зі змісту публікацій, Нахатович був завідувачем кафедри соціально-економічних дисциплін довше, ніж зазначається у літературі з історії університету. Принаймні, впродовж першого півріччя 1933 р. він усе ще продовжував очолювати кафедру, бо у своїх газетних замітках виступав від її імені як керівник, що звітує за доручену справу. Так, у лютому 1933 р. він повідомляє, що кафедра виконала свої соціалістичні зобов'язання у питанні шефської роботи над артполком, розташованим у місті [8]. Нахатович говорить, що викладач Гук прочитала у стрілецькому полку 15 лекційних годин на тему «Теорія пролетарської революції», в артполку нею було

проведено 6 годин із зазначеної теми та 12 годин з теми «Січневий пленум ЦК і ЦКК ВКП(б)», викладач Рудь провів три заняття з теми «Загальна криза соціалізму», Журавель — 2 заняття з теми «Організаційне зміцнення колгоспів». При цьому сам Нахатович прочитав доповідь на тему «Пролетарська революція» та дві лекції з теми «Диктатура пролетаріату» [9]. Якщо згадати, що Гук була штатним пропагандистом міськкому партії, то Нахатович, занотований другим у цьому звіті, за формами своєї роботи (довідь і лекції, а не заняття, як у Рудя і Журавля), вочевидь, є вищим за статусом.

У якості завідувача на шпальтах «Соціалістичних кадрів» Нахатович виступає і у травні 1933 р., де він дає поради щодо організації і проведення весняної сесії [10]. Його газетний виступ іде у купі з директорськими настановами і свідчить про вагомість та обов'язковість їх виконання усіма структурними підрозділами інституту — безумовно, це рівень завідувача, а не рядового викладача кафедри. Нахатович, зокрема, підкреслює високий рівень проведення зимової сесії та говорить про виключно оперативну значущість весняної сесії, яка не тільки перевіряє якість знань студентів, а й здійснює їх переведення на наступний курс. У зв'язку з цим Нахатович ставить стратегічні завдання перед: 1) усіма кафедрами (забезпечити якісний академічний процес, створити сесійні комісії з 5 — 6 осіб для прийняття іспитів з кожної дисципліни, дати цільне уявлення з кожного навчального курсу, визначити необхідний мінімум матеріалу, який мусить засвоїти студент, взяти участь у соцзмаганні між кафедрами за кращі показники у сесії); 2) учбовою частиною (забезпечити умови складання сесії, не перетворювати сесію у «формальні іспити старого часу», дотримуватися принципу розподілу дисциплін на сесії — дотримуватися балансу між провідними (спеціальними) і основними (загальноосвітніми) предметами, забезпечити повну вичитку годин з сесійних дисциплін, за винятком математики і електричних машин, які викладаються кілька семестрів); 3) студентством (розгорнути соцзмагання за кращий сесійний результат, за власною ініціативою здійснити поділ академічної групи на 4—5 осіб, які у 2—3 терміни будуть складати кожну дисципліну, забезпечити здачу сесії всіма студентами без винятку, адже студент, що не склав сесію, на наступний курс не переводиться, сформувати відповідальне ставлення щодо якісного засвоєння матеріалу); 4) перед навчальними кабінетами і лабораторіями (забезпечити відповідними приладами і устаткуванням для безперерійного проведення сесії); 5) перед партійною і комсомольською організаціями інституту (організувати громадську думку щодо відповідального ставлення до сесії, забезпечити проведення соцзмагання між кафедрами та студентськими академічними групами). Очевидно, що статті такого рівня виконавської дисципліни міг писати лише представник інститутської адміністрації.

Керівний статус В. Т. Нахатовича проглядається ще в одній травневій замітці 1933 р. [11]. У ній йдеться про те, що на весняну сесію по кафедрі соціально-економічних дисциплін винесено два предмети — діалектичний матеріалізм і політична економія. У зв'язку з цим кафедра обговорює стан

академічних груп, впорядковує екзаменаційні завдання з дисциплін, призначає додаткові консультації для студентів. Нахатович підкреслює низький рівень знань студентів з діалектичного матеріалізму, зазначає відсутність достатньої кількості навчальної літератури [12].

Отже, судячи з наявних першоджерел, В. Т. Нахатович очолював «ідеологічну» кафедру інституту як мінімум до середини 1933 р. Коли саме він позбавився керівної посади, сказати важко, але у грудневому номері «Соціалістичних кадрів» завідувачем кафедри вже названо С. Г. Рудя [13]. До речі, у статті наступника називається увесь тогочасний склад соціально-економічної кафедри КГРІ: Рудь, Нахатович, Демиденко, Голояд, Журавель, Овсяк, Гук. Перші три із названих прізвищ зазнали гонінь, репресіям були піддані Нахатович і Демиденко.

Слід зазначити, що у контексті сталінських репресій постать В. Т. Нахатовича є неоднозначною. Його фахова спеціалізація і займана посада, безумовно, вимагали від нього надмірної активності у забезпеченні революційної пильності. І Нахатович з цим гідно справлявся. У липні 1931 р. він піддав нищівній критиці професорів Стешенка і Боришкевича за їх примітивне розуміння марксистсько-ленінської діалектики [14]. Взагалі риторика Нахатовича була витримана у дусі методики громадського цькування «розумах», які відмовлялися приєднуватися до загального хору. Гнів автора був викликаний фактом відсторонення викладачів точних дисциплін від законів суспільного розвитку. Нахатович зазначав, що професор Стешенко у викладанні гірничого мистецтва займає «хвостистську пасивну позицію» в питанні теоретичної розробки курсу. Нахатовича обурило вислів професора щодо «меншої значущості» діалектичного матеріалізму у викладанні гірничих дисциплін. Він писав, що курс гірничого мистецтва є емпіричним, а значить, забезпечує зв'язок теорії і практики — між тим Стешенко, хворий на «місцевий провінціалізм», використовує діаметр лише у якості «парадного костюма», ігноруючи його революційний зміст для теорії гірничої справи [15].

У даному контексті був розкритикований і професор Боришкевич, який «недооцінив» діалектичний метод у викладанні математики: «...питання про нуль, питання про безмежно малі та безмежно великі величини, питання про від'ємні і додатні величини — хіба це не вдосконалено у категоріях діалектичного матеріалізму?», — з піднесенням запитував у читачів Нахатович. Обізнаний у справі лектор радив кафедрі математики розвивати свою науку на методологічних засадах діамату: «Хіба чотирьохпросторовий вимір, де час пов'язано з об'єктивною функцією четвертого виміру, не можна проробити під виглядом діалектичного матеріалізму на математичній кафедрі? Хіба раціоналізм, як філософську концепцію, не можна розглядати в математичному твердженні Лейбніца і Декарта?» [16]. Судячи з тексту, Нахатович був не тільки обізнаним теоретиком діамату, а й безмежно закоханою у свою справу людиною.

У листопаді 1931 р. В. Т. Нахатович у співавторстві з колегою С. Г. Рудем піддав нищівній критиці кафедру математики КГРІ [17]. Дана стаття є

знаковою у кількох аспектах. По-перше, питання методики викладання математики автори виносять на ідеологічний рівень, характеризуючи його як ділянку класової боротьби. По-друге, головним методом викладання вони називають марксистсько-ленінську теорію, яка мусить перемогти «різні шкідливі теорії і теоріїки». У статті звучать загрозливі звинувачення у бік кафедри математики, яка «найвulgарніше розуміє діалектичний метод», проявляє «опортунізм, закрути і примиренство» у педагогічному процесі. Автори з обуренням пишуть, що студентство «тероризовано» математичною кафедрою, яка, революціонізуючи навчальний процес, суттєво скоротила пояснювальну складову роботи викладача. Кафедра просунулася до «найчистішої схоластики», коли значну частину годин відвела на самостійне опрацювання студентів (у першій темі 25%, у другій — 50%, у третій — 75%). Будь-яке запитання студента про незрозуміле місце завершується нотуванням прізвища студента у журнал з подальшим заниженням оцінки. Викладачі-ідеологи пишуть, що кафедра математики хибно застосовує педагогічні новації — просуває навчальні бригади і при цьому фактично знищує курс і групу як одиниці навчального процесу, ігнорує соціалістичний буксир, зачиняє двері «для наукового зосередження винахідництва» [18]. По суті, дана стаття схилила громадськість інституту до покарань інститутських математиків по партійній лінії: останніх звинувачували у «лівому» заскоку, який призвів до збочень та погіршення якості підготовки фахівців, у відхиленні від лінії партії, що призвело до втрати активності викладачів і студентів. Нахатович і Рудь засудили письмові роботи як «найбезвідповідальнішу і найвідсталішу форму» обліку знань студентів, у своєму критичному запалі вони дійшли до сарказму: «... живе слово викреслено з ужитку у викладанні математики, його заступила мертва інструкція. Студенти, потіючи, розбирають погано надруковану інструкцію, витрачаючи марно дорогий час і сили. Викладач безтурботно ходить по аудиторії в глибокій задумі, пасивно поглядаючи... Своєрідна «діалектика» в математиці: зшиток, на першому аркушеві якого зверху надруковано цитату з Маркса й другу Леніна, а під нею шпальти, в одній шпальті пишуть умову задачі і рішення, а у другій відповідь. Далі нічого робити, бо вже все досягнуто в діалектиці...» [19].

Позиція Нахатовича вплинула на загальну обстановку в інституті — настрої щодо пошуку та покарання класового ворога стали домінуючими. У жовтні 1932 р. інститутська багатотиражка писала, що з лав студентів виключено 8 осіб, які приховали своє соціальне походження, і закликала проявляти особливу пильність щодо «ворожих елементів» серед пролетарського студентства [20]. У газеті зазначалося, що студентка Шильман — донька колишнього власника — хитрощами пролізла до інституту і нав'язувала іншим студентам «свої класово-ворожі концепції», а син великого крамаря-спекулянта Ліберман приховував свій соціальний стан від одногрупників.

Та найбільш огидно фігурант нашої розвідки виглядає у історії з аспірантом П. М. Кошульком [21]. Останній наказом по інституту за № 492

від 23 листопада 1932 р. був виключений зі складу аспірантської групи. Йому інкримінували потурання дідові-куркулеві, зокрема, підробку для нього посвідчення для відрядження з метою спекуляції. Нахатович з обуренням писав: «У момент жорстокої класової боротьби з рештками капіталістичних елементів, у момент ліквідації куркуля як класу, рештка якого скаженіло проявляє опір, зриває виконання господарчо-політичних кампаній, підриває наше колгоспне будівництво, руйнує та розкрадає колгоспне і державне майно, — у цей час член партії, аспірант інституту Кошулько втратив класову чуйність і потурав куркулеві. Він сфабрикував посвідчення про відрядження з метою спекуляції для свого діда куркуля. Що це значить? Це значить, що він сприяв, вкупі з куркулем зривав нашу Радянську торгівлю. Лише так і не інакше повинні розглядати цей вчинок студентство та викладачі інституту. Чи місце Кошулько в лавах партії? — Ні. Чи місце йому у групі аспірантів інституту? — Ні в якому разі. Кошулька виключено з лав партії та аспірантури. Нам не потрібні такі кадри, які на крутих поворотах підпадають під вплив куркуля і зраджують інтереси класу і партії» [22].

Озвучена позиція, на щастя, не стала для П. М. Кошулька вироком. Через деякий час він закінчить аспірантуру і працюватиме викладачем інституту, тоді як Нахатовичу доведеться виправдовуватися вже за власні «гріхи».

Після звільнення з посади завідувача кафедри Нахатович продовжує працювати у гірничорудному інституті, однак незабаром він стає співробітником Криворізького педагогічного інституту. Про це свідчить публікація у липневому 1934 р. номері «Червоного гірника», присвячена проведенню партійної чистки [23]. У статті під загрозливою назвою «Повчальні уроки для парторганізації пединституту» говорилося, що чистка виявила куркуля Савенка, який має братів петлюрівців та махновців, що перебувають у білій еміграції; кар'єриста та затискувача критики Жарія, що також є куркулем і до того ж має брата — священика автокефалії; склочника Давидова, який розбестився до того, що найняв людей, які писали йому дипломну роботу. Газета також повідомляла, що партійну чистку у педагогічному інституті з незадовільним результатом пройшли комуністи Целік, Рябошапка, Чирва, Зінченко, Троянов. Щодо Нахатовича, то його у зазначеній статті було названо серед тих, хто чистку пройшов успішно: його прізвище сусідило з іменами Кісільова, Богатирьова, Ільїної, Безверхнього, до переліку партійних відмінників також увійшли Лаврик, Марченко і Подолян [24].

Та, незважаючи на успіх під час партійної чистки 1934 р., вже наприкінці року у доцента Нахатовича виникли серйозні проблеми з владою. 25 грудня 1934 р. міський комітет партії прийняв постанову «Про політичні помилки у викладанні історії України на 2-му курсі історичного відділу Криворізького педагогічного інституту». Постанова, підписана тогочасним секретарем Криворізького МПК Хазановим, була надрукована у газеті «Червоний гірник» [25]. У ній говорилося про необхідність забезпечити рішучу відсіч націоналістичній і троцькістській «контрабанді», верхоглядству і «халтурі» у викладанні тієї чи іншої дисципліни. Головним фігурантом звинувачень, висунутих даною постановою, був викладач на прізвище Куляба. Йому було

винесено догану і звільнено з роботи. За висловом МПК, Куляба перекручував події, допускав у роботі «халтуру», не здійснював контролю за конспектами студентів, внаслідок чого студент Прайнич написав, що «столипінська реформа не давала змоги розвиватися капіталізму».

Ім'я Нахатовича у даній постанові фігурувало у двох аспектах. По-перше, йому, як завідувачу учбової частини, було висунуто претензії у «формальному ставленні» до своїх обов'язків, у відсутності належного контролю за роботою викладачів (одночасно з Нахатовичем у цих же провинах було звинувачено завідувачку факультету Кошову і завідувачку кафедри Ільїну, останніх зобов'язали обговорити плани і методичні завдання до кожної теми та особисто перевіряти якість читання лекцій та їх конспектування студентами). По-друге, ім'я Нахатовича потрапило до окремого пункту постанови через подану ним заяву, у якій йшлося про те, що він визнає свою грубу помилку у викладанні історії України. Під останньою він розумів своє особисте твердження про те, що «національність є етнографічною, а не історичною категорією». У заяві, поданій на ім'я директора КПІ Кісільова, говорилося, що Нахатович «цілком і повністю» визнав допущену ідеологічну помилку і «виправив її в усіх навчальних групах».

Слід зазначити, що з тексту постанови стає зрозумілим, що ініціатором свого власного цькування став сам Нахатович — напевно, він відчув наближення небезпеки і у такий спосіб прагнув довести свою виняткову вірність партійній ідеології. Хоча, судячи із загального аналізу його спадщини, він був наскрізь просякнутий фанатичним затьмаренням доби сталінізму. Тим трагічнішою виглядає його доля: перш ніж стати жертвою репресій, він став жертвою ідеологічного фанатизму. Та, як би там не було, «самопобиття», здійснене напередодні нового 1935 року, вочевидь, не врятувало доцента Нахатовича від жорстокої тиранії режиму, якому він безмежно вірив і який з таким завзяттям вихваляв.

Бібліографічні посилання

1. Криворізький технічний університет. 85 років / [Темченко А. Г., Кравець М. Т., Ступнік М. І. та ін.]. — Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2007. — С. 30.
2. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2. «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 2. — Спр. 2 «Матеріали до 50-річчя КГРІ». — Арк. 31.
3. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 30.
4. Червоний гірник.—1932. — 25 травня. — С. 2 — 3; Червоний гірник.— 1934. — 10 липня. — С. 3; Червоний гірник.—1934. — 27 грудня. — С. 1.
5. Червоний гірник.—1932. — 25 травня. — С. 2.
6. Там само.

7. Нахатович В. Т. Соцеконкафедра вже має наслідки / В. Т. Нахатович // Соціалістичні кадри.—1932. — 5 грудня. — С. 2.
8. Нахатович В. Т. Соцеккафедра веде перед у шеф роботі / В. Т. Нахатович // Соціалістичні кадри.—1933. — 23 лютого. — С. 1.
9. Там само.
10. Нахатович В. Т. До процесу переведення сесії / В. Т. Нахатович // Соціалістичні кадри.—1933. — 16 травня. — С. 1.
11. Нахатович В. Т. Соцеккафедра до наступної сесії / В. Т. Нахатович // Соціалістичні кадри.—1933. — 16 травня. — С. 2.
12. Там само.
13. Рудь С. Г. На ознаку перевиборів парторганізації / С. Г. Рудь // Соціалістичні кадри.—1933. — 24 грудня. — С. 2.
14. Нахатович В. Т. Як розуміти діалектичну методу / В. Т. Нахатович // Соціалістичні кадри.—1931. — 11 липня. — С. 2.
15. Там само.
16. Там само.
17. Рудь С. Г. «Лівий» заскок математичної кафедри — живе слово викреслено з ужитку / С. Г. Рудь, В. Т. Нахатович // Соціалістичні кадри.—1931.— 21 листопада. — С. 3.
18. Там само.
19. Там само.
20. Соціалістичні кадри.—1932. — 15 жовтня. — С. 4.
21. Нахатович В. Т. Підкуркульникові не місце в лавах партії та аспірантури / В. Т. Нахатович // Соціалістичні кадри.—1932. — 26 листопада. — С. 2.
22. Там само.
23. Червоний гірник.—1934. — 10 липня. — С. 3.
24. Там само.
25. Червоний гірник.—1934. — 27 грудня. — С. 1.

Л. Дояр

СОЛОМОН ПИЛЯВСЬКИЙ

В історії Криворізького національного університету чимало невідомих постатей. Однією з таких, у контексті даного дослідження, є Соломон Іцкович Пилявський. Про нього, на жаль, ми не маємо інформації у музейному архіві. Краплину пам'яті про інженера Пилявського автор нещодавно знайшов у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Мова йде про «Короткий опис Криворізького залізорудного інституту ім. С. Орджонікідзе», датований 25 січня 1935 р. [1] У документі говориться, що впродовж 1933—1934 рр. інститут виконав 15 науково-дослідницьких, оперативних і проектних робіт для підприємств міста, зокрема, трестів «Руда», «Стальпроммеханіка». Загальна вартість проведених робіт сягнула 180 тис. крб. Дослідження з теми «Техніко-економічні показники системи підповерхових штреків» виконували 12 студентів під керівництвом інженера С. І. Пилявського та виконуючого обов'язки доцента

гірничої кафедри КГРІ І.З. Лисенко [2]. Судячи з цього документа, Соломон Іцкович працював у КГРІ впродовж 1933—1935 рр. Можливо, хронологічні межі його роботи у виші є значно більшими, однак підтверджені ми не знайшли. Більше того, С. І. Пилявського немає у переліку штатних працівників КГРІ — отже, він був сумісником-консультантом, який навчав студентів під час виробничої практики та готував разом із ними науково-дослідницькі роботи, що, власне, і підтверджується знайденим документом.

Пилявський Соломон Іцкович народився у 1903 р. у місті Кременчук Полтавської області [3]. За національністю — єврей, за соціальним походженням — міщанин. Був безпартійним, мав вищу освіту. За яких обставин потрапив у Кривий Ріг — невідомо. З колективом Криворізького гірничорудного інституту мав тісні стосунки. Оскільки він був позаштатним працівником інституту, не виключено, що на умовах сумісництва продовжував працювати у КГРІ до 1937 р. На момент арешту основною роботою С. І. Пилявського була посада головного інженера у рудоуправлінні ім. Дзержинського. 27 жовтня 1937 р. він був звинувачений у належності до контрреволюційної організації і наступного дня розстріляний. Реабілітований 18 листопада 1958 р.

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 37 — 47.
2. Там само. — Арк. 41.
3. Національний банк репресованих. — Запис № 101470 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 720.

Л. Дояр

ПАВЛО ПІДДУБНИЙ

Павло Федосійович Піддубний народився 30 червня 1891 р. в с. Комісарівка П'ятихатського району Дніпропетровської області. Його батьки, Федосій та Катерина, мали одинадцять дітей. Павло рано втратив батька, тому його матері довелося самотужки піднімати дітей, працюючи на землі. Рано, вже у шість років долучається до роботи і Павло — пішов у підпаски.

Невідомо, як далі склалася б доля хлопця, якби не його спілкування із сільським вчителем, його підтримка та турбота. Напередодні навчального року записав він Павла до сільської школи, при цьому допоміг з підручниками

та зошитамі. Після закінчення початкової школи попідкувався, щоб хлопець міг потрапити на безплатне навчання до 2-класної школи у П'ятихатках. П. Піддубний не підвів свого вчителя — закінчив школу з відзнакою.

19-річний Павло Піддубний починає вчителювати у селах Дніпропетровщини — Софіївка, Божедарівка, Авдотіївка.

У 1932 році вже одружений Павло Федосійович переїздить з родиною до Кривого Рогу. Тут його одразу призначають на адміністративні посади: завучем 8-ї школи, а через рік — директором 10-ї школи. Досвідченість новопризначеного директора, його дисциплінованість та вимогливість як до себе, так і до вчителів школи, яку очолив, вивели криворізьку школу №10 на рівень зразкової.

Переповідають цікавий факт, що ілюструє великий авторитет П.Ф. Піддубного серед колег та учнів навіть після того, як він пішов з посади директора. Серйозна хвороба змусила його тривалий час перебувати спочатку у лікарні, а згодом — вдома. Новий директор школи, відвідавши Павла Федосійовича, зауважив, щоб той не поспішав виходити на роботу, допоки повністю не відновить сили. Досить, якщо він зайде до школи, відчинить двері свого класу та залишить на столі капелюх як знак своєї присутності в школі — і порядок гарантований.

Працюючи у місті, П. Ф. Піддубний намагався не переривати зв'язок із землею, завжди тяжіючи до неї та пам'ятаючи, що він народився в селянській родині. Влітку працював у полі по селах, де колись вчителював. З великою наснагою обробляв земельну ділянку при школі, долучаючи до роботи на землі і своїх учнів. Зібраний врожай передавався до шкільної їдальні.

Павло Федосійович успішно закінчив у 1935 році мовно-літературний факультет Криворізького педагогічного інституту. Отримавши в числі інших тогорічних дванадцяти випускників диплом за фахом вчителя української мови та літератури, Павло Федосійович викладає рідну мову у школі. Велике захоплення у нього викликала поезія генія українського народу Т.Г. Шевченка, багато його творів він знав напам'ять. Навіть зовні намагався бути схожим на нього, мав широкі шевченківські вуса.

Та українською поезією коло його захоплень не обмежувалось. Акомпануючи на гітарі або бандурі, співав народних пісень. З великим завзяттям організовував для своїх учнів драмгуртки, беручи участь безпосередньо у самих виставах. Підготовлені під керівництвом Павла Федосійовича номери художньої самодіяльності демонструвалися навіть за межами школи, зокрема на вчительських конференціях, зніційованих міським відділом освіти.

Коли відбулися перші арешти, під які потрапили і знайомі П. Піддубному люди, він без вагань сприйняв усю справедливість дій органів НКВС. «Я йому вірив, поважав, а він, виявляється, ворог народу!» — з розчаруванням, коментував він факт арешту.

Певний сумнів у його віру в справедливість дій каральних органів вніс арешт викладача Криворізького педінституту В. Й. Аврамів, доброго знайомого Павла Федосійовича ще з рокаів навчання в інституті. Рідні

згадують, що він був надто схвильований цією подією, думки про це не полишали його, викликаючи складну внутрішню боротьбу, яка супроводжувалась думками вголос: «Але ж при обшуку у нього нічого не знайшли! Так, його батько піп, але ж він помер, коли Аврамів був ще зовсім маленьким!»

Після цих подій, Павло Федосійович втратив впевненість у неможливості його арешту. Та навіть коли це сталося, в ніч з 1 на 2 квітня, із залишками надії на справедливість він звернувся до рідних: «Не треба плакати! Незабаром я повернусь! Я — чистий!»

Минали дні, П. Ф. Піддубний не повернувся додому. Рідні намагалися дещо йому передати, та отримали відмову слідчого. Вже багато років потому, коли повернулися після відбуття покарання ті, хто був разом з Павлом Федосійовичем у тюрмі, рідні дізналися про всі нелюдські випробування, через які довелося пройти їх чоловіку та батькові.

Волею долі останньою, хто бачив вчителя, була його учениця. З тюрми їх вивезли на відкритих вантажівках. Ув'язнені сиділи з низько нахиленими головами, на підлозі кузова, по кутках якого розташувалася озброєна варта. Якщо хтось із них намагався підвести голову — його прикладом змушували пригнутися.

Із офіційних відомостей рідні мали лише відповідь слідчого: «Засуджений «трійкою» без права листування та оскарження». У 1944 році у відповідь на їх запит повідомили, що Піддубний П. Ф. відбуває строк покарання, після чого повернеться. [1]

В дійсності, Піддубний Павло Федосійович, 1891 р.н., уродженець села Комісарівка П'ятихатського району Дніпропетровської області, що працював викладачем у середній школі №10, 15 квітня 1938 року постановою трійки УНКВС по Дніпропетровській області засуджений до вищої міри покарання — розстрілу, вирок виконано [2].

У жовтні 1956 року рішенням Дніпропетровського обласного суду П.Ф. Піддубний був реабілітований.

Донькам Павла Федосійовича довелося відчути весь тягар тавра «діти ворога народу». Але ніщо не могло витравити з їх сердець доброї пам'яті про люблячого батька, віри в його невинуватість. У своєму житті вони також обрали вчительський фах — дві старших, як і їх батько, викладали українську мову та літературу, а менша стала вчителем німецької мови.

Бібліографічні посилання

1. Спогади Зої Павлівни Піддубної // Криворізький історико-краєзнавчий музей. — Фонди КІКМ.
2. Довідка Дніпропетровського обласного суду від 17.09.1991 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. — Експозиція КІКМ: розділ «Репресії на Криворіжжі».

В. Фінічева

ОЛЕКСАНДР РАЇК

Олександр Михайлович Раїк народився у 1902 р. у Кривому Розі. За національністю єврей, за соціальним походженням — робітник [1]. Мав вищу гірничу освіту — закінчив Дніпропетровський гірничий інститут у 1928 р. [2].

В історію Криворізького національного університету Олександр Раїк увійшов ще у 1922 р. Вивчаючи фонди ЦДАВОВ, автор знайшов його прізвище серед зарахованих на навчання у КВРТ у 1922 р. [3]. Двадцятилітній юнак вступив на 1-й курс промислово-економічного відділення, що склався з 30-ти осіб. Однак незабаром відділення було ліквідоване через брак відповідних профілю кадрів. Тож ім'я О. М. Раїка серед випускників КВРТ не зустрічається.

У 1932 р. О. М. Раїк працював у Криворізькому залізорудному гірничому технікумі ім. 12-річчя Жовтневої революції, він викладав механізацію гірничих робіт та розробку рудних родовищ [4]. Через деякий час перейшов працювати в інститут — у списках викладачів Криворізького залізорудного інституту, складених станом на 8 квітня 1935 р., О. М. Раїк значиться позаштатним викладачем гірничої кафедри на посаді виконуючого обов'язки доцента [5]. На колективних фото випускників КГРІ 1936 р. та ДГІ ім. Артема 1937 р. О. М. Раїк фігурує у якості консультанта [6].

Олександр Михайлович був безпартійним, однак це не завадило йому обіймати високі посади. На момент свого арешту — 28 листопада 1937 р. — він був головним інженером інституту «Кривбаспроект». О. М. Раїк був звинувачений у належності до контрреволюційної організації і розстріляний на другий день після оголошення вироку — 29 листопада 1937 р. Документ про його реабілітацію датований 6 червня 1956 р. [7].

Бібліографічні посилання

1. Національний банк репресованих. — Запис № 101881 [електронна версія].— Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008.— С. 774.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості 1932—1935 рр.». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1611 «Особисті картки і списки педагогів технікумів важкої промисловості міст Дніпропетровської області 1932 р.». — Арк. 14.
3. ЦДАВОВ України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 2. — Спр. 1256 «Звіти про роботу, учбові плани, програми, кошториси на утримання педагогічного і адміністративно-господарчого складу, списки студентів і інші матеріали Кам'янського, Бряньського і Криворізького вечірніх робітничих технікумів та курсів по підготовці кваліфікованих робітників, підвідомчих Катеринославському губпрофосу». — Арк. 129.

4. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості 1932—1935 рр.». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1611 «Особисті картки і списки педагогів технікумів важкої промисловості міст Дніпропетровської області 1932 р.». — Арк. 14.
5. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934—1.04.1935». — Арк. 55.
6. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922-1947)». — Арк. 45, 49.
7. Національний банк репресованих. — Запис № 101881 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr/; Реабілітовані історією ... — С. 774.

Л. Дояр

ГЕРБЕРТ РИМША

Третім репресованим директором Криворізького національного університету став Герберт Броніславович Римша. Однак, на відміну від попередніх жертв, йому пощастило вижити. В історію вишу Г. Б. Римша увійшов як третій директор гірничого інституту: з моменту реорганізації вечірнього робітничого технікуму у вечірній робітничий інститут керівниками закладу були вищезазначені Д. П. Малий (1929—1930 рр.) та А. Т. Виноградов (1930—1931 рр.). Г. Б. Римша (1931—1932 рр.) у цій управлінській низці став однією з найскравіших постатей [1].

Герберт Броніславович Римша народився у 1903 р. у місті Рига, що у Латвії [2]. За національністю він був поляком. Освіта у нього, безумовно, була вища гірничача, однак, де і коли він її отримав, встановити не вдалося. Залишаються незрозумілими і обставини переїзду Г. Б. Римші до Кривого Рогу. Що ж стосується криворізького періоду його біографії, то останній зафіксований у першоджерелах та літературі.

В історії інституту і міста ім'я Римші фігурує у кількох іпостасях: він був викладачем, співробітником керівної ланки, науковцем, винахідником, провідним інженером тощо.

Перш ніж обійняти посаду директора Криворізького гірничорудного інституту, Г. Б. Римша працював начальником його учбової частини [3]. Отриманий ним тоді досвід зумовив його успіхи у подальшому. Так, навесні 1931 р. очолювана ним учбова частина виробила профілі спеціальностей та затвердила відділи інституту, було створено чотири факультети (відділи) інституту: гірничоексплуатаційний, електромеханічний, збагачувальний та гірничо-економічний. Останні були забезпечені відповідними викладацькими кадрами. Керована Г. Б. Римшею учбова частина опікувалася запровадженням лабораторно-бригадної системи занять, придбанням необхідної наочності, підручників тощо. Герберт Броніславович особисто розробляв оперативні плани для всіх курсів, надаючи перевагу «активним методам

заняття». Робота була напруженою: заняття на вечірніх курсах та гірничому факультеті розпочиналися 1 вересня, на інших факультетах і курсах нового прийому — 1 жовтня. При цьому діяльність учбової частини ускладнювалася затримками у будівництві навчального корпусу. Період роботи Г. Б. Римші на посаді начальника учбової частини КГРІ зафіксований у раритетному фото, що зберігається у фондах музейного архіву Криворізького національного університету: на знімку зображено випуск 1931 р. — 24 молодих спеціалісти та викладацький колектив на чолі з директором А.Т. Виноградим [4].

Як начальнику учбової частини інституту Г. Б. Римші доводилося займатися питаннями діяльності аспірантури. У травні 1931 р. він писав, що аспіранти керують «самі собою» і не проводять ніякої науково-дослідної роботи [5]. Між тим отримано інструкцію, відповідно до якої введено проходження аспірантського стажу (2,5 роки), після чого аспіранти мусять приступити до нормальної роботи. У зв'язку з цим учбова частина розробила навчальний план для навчання аспірантів. Герберт Броніславович писав, що до 1 травня 1932 р. аспіранти повинні засвоїти дисципліни загальнотехнічного циклу: математика, іноземні мови та соціально-економічні предмети — по 150 годин, теоретична механіка — 100 годин, машинознавство — 80 годин, електротехніка і хімія — по 60 годин, рудні поклади — 40 годин. Одночасно вони мають займатися своїми спеціальними дисциплінами під керівництвом закріплених за ними викладачів. На кінець навчального року кожен аспірант повинен написати брошуру «Техніка — масам», після чого приступити до поглибленого вивчення спеціальної літератури. Водночас аспірант проходить викладацьку практику в одній із груп інституту. На третьому, заключному етапі аспірант пише і видає свою наукову розвідку. Слід зазначити, що до виконання плану «виховання пролетарських кадрів» інститут приступив терміново: Г. Б. Римша зазначав, що початок занять аспірантів призначено на 1 серпня 1931 р., на той момент треба зібрати не тільки аспірантів, а й «висуванців» на наукову роботу — студентів останніх курсів у кількості 6 осіб [6]. На наш погляд, продемонстрований Г. Б. Римшею рівень організаторської культури здатен вразити і сучасного науковця, який часто й густо потерпає від хаотичності і непослідовності своїх дій.

Про свою роботу на посаді директора Г. Б. Римша розповів у тогочасній інститутській багатотиражці «Соціалістичні кадри» [7]. Аналізуючи здобутки і досягнення, він, зокрема, говорить, що до вересня 1931 р. у КГРІ навчалось 156 студентів і працювало 5 штатних лекторів, а восени цього ж року кількість студентів зросла до 379 чоловік, до того ж триває додатковий набір 200 осіб, які розпочнуть заняття 15 листопада 1931 р. Студентський склад на 84% походить з «робітничого прошарку» — тобто КГРІ готував переважно нову, пролетарську інтелігенцію, як того і вимагав сталінський план побудови соціалізму. Г. Б. Римша з гордістю повідомляє, що лекторський склад за час його керівництва інститутом зріс на 600%, станом на січень 1932 р. КГРІ отримає обладнання вартістю 50 тис. золотом для кабінетів фізики й електротехніки, додатково на ці потреби відпущено ще 50 тис. Герберт

Броніславович, по суті, став ініціатором будівництва навчального корпусу на вул. Пушкінській. У своїй статті він анонсує будівництво навчальної споруди вартістю 2,5 мільйона карбованців, розрахованої на 2 тисячі студентів, що розпочнеться навесні 1932 р. Як директор, Г. Б. Римша пишається тим, що у КГРІ навчається 8 аспірантів, троє з яких вже готові видавати свої наукові праці. Він піклується про створення бази для виробничої практики студентів — говорить про те, що розв'язує питання про виділення інституту окремої шахти. За його керівництва у КГРІ було організовано курси для гірничих техніків та нормувальників, на яких навчалось відповідно 250 і 76 осіб. Саме за Римши у КГРІ почало діяти своє видавниче бюро, за термін його директорування вийшло 1350 сторінок наукових праць, бібліотечний фонд зріс від 8 до 20 тисяч примірників. Викладачі інституту проводили консультації з питань проектування й устаткування рудників, а студенти, за висловом директора, взяли активну участь у ліквідації прориву.

Важливою у роботі Г. Б. Римши стала організація заочного залізородного інституту, що входив до складу тогочасного КГРІ. Тільки шахтарів у ньому навчалось 400 чоловік, а були ще й інші напрями підготовки. За висловом самого Герберта Броніславовича, у період його керівництва інститут переживав «хворобу росту».

Важливим напрямом управлінської діяльності Г. Б. Римши стало запровадження в інституті системи госпрозрахунку. В умовах жорсткої економії треба було будь-що утримуватися у межах затвердженого кошторису і визначених лімітів. У лютому 1932 р. інститутська багатотиражка вмістила на своїх шпальтах статтю директора, у якій, зокрема, йшлося про те, що кошторис на 1932 операційний рік ще не затверджено, але ліміти вже надано й останні «значно нижчі проти минулого року» [8]. Між тим минулорічні ліміти інститут ледь витримав: на студента денника з державного бюджету виділялося 1020 крб. на рік, на вечірника — 640 крб. на рік. Тож в умовах скорочення лімітів директор вимагав чіткого дотримання фінансового режиму. За його наказом бухгалтерія інституту розробляла ліміти для всіх структурних підрозділів, щоб кожен відділ інституту, маючи свій кошторис, зміг би запровадити власний фінансовий режим. Перед начальниками відділів було поставлено завдання щодо організації при інституті допоміжних прибуткових установ (слюсарні, електричні, столярні, модельні тощо), які додадуть певні суми до бюджетних асигнувань. За твердженням директора, інститут мусив негайно (до 1 березня 1932 р.) перейти на госпрозрахунок, однак питання, незважаючи на його терміновість і гостроту, все ж таки вирішувалося не у наказному порядку, а демократичним шляхом: проблема переходу на госпрозрахунок була внесена на обговорення і «широку критику громадськості інституту», що позитивно характеризує стиль керівництва Г. Б. Римші.

Кульмінацією директорської діяльності Римші став випуск 24-х гірничих інженерів. Подія зафіксована на колективному фото випускників 1932 р., які відзнялися на згадку разом з викладацьким складом на чолі з директором [9]. Газета «Червоний гірник» присвятила цьому святу неабияку увагу.

На її шпальтах було вміщено фото директора Римші, начальника учбової частини Костюкова, начальника рудничного відділу Бринзи, завідувача гірничої кафедри Сисуєва, завідувача соціально-економічної кафедри Нахатовича [10]. Газетний фоторепортаж, як і інститутське фото випускників, викликає сумні відчуття, адже троє його учасників (Римша, Нахатович, Сисуєв) незабаром стануть жертвами сталінських репресій. В урочистому наказі директора відзначалися заслуги професорсько-викладацького складу КГРІ, персонально Логачова, Штешенка, Сисуєва, Нахатовича, які «виявили виняткову увагу справі підготовки соціалістичних кадрів», говорилося про високий рівень академічної та громадсько-політичної роботи студентів Тараненка, Зіздо, Вовкового, Штштенка, Антоненка, Савенка та Капустіна [11]. Того року дипломи інженерів отримали вже відомі нам Кошова, Хоменко, Боришкевич, окрім того, Вегнер, Бейлін, Корецький, Перекопський, Онищенко, Васильченко, Гуров, Богданов, Мирошина, Минаєв, Гурвіч, Безмін, Шкуро, Ліщина.

З приводу свята у «Червоному гірнику» були надруковані статті директора («Від канатника до інженера») і начальника учбової частини («Нові кадри промисловості») [12]. У своїй статті Герберт Броніславович зазначав, що КГРІ був утворений як строго галузевий інститут, що має власну виробничу базу — залізородну і манганову промисловість. Отримавши власний навчальний корпус, інститут почав швидко розвиватися: на 300% зростає кількість студентів, розрісся викладацький склад. Інститут має два філіали — денний та вечірній. Вечірній складається з осіб керівного інженерно-технічного персоналу рудень. При інституті почало діяти науково-дослідне бюро, яке опрацьовує питання темпів проходки, поземних та стовбурових виробок, раціональних систем розробок, свердлових та вибухових робіт, визначення розмірів шахтного поля. Інститут розгорнув консультативні роботи, мережу курсів з технічної підготовки робітників, що охопили близько 1 тис. осіб. Інститут став помітною установою у басейні. У 1933 р. планується підготувати 109, у 1934 р. — 210, 1935 р. — 257 спеціалістів [13].

Отже, ювілейний в історії навчального закладу 1932 р. став для Г.Б. Римші періодом успіхів і визнання. На 3-й міській партійній конференції він увійшов до керівних органів Криворізької парторганізації (Д. П. Малий тоді ж був обраний членом пленуму МКК. — Л. Д.) [14].

Слід зазначити, що, як і більшість майбутніх жертв сталінського свавілля, Г. Б. Римша, не соромлячись, демонстрував свої почуття захопленості процесом соціалістичного будівництва. Показовим у даному контексті є його виступ з приводу вищезазначеного випуску гірничих інженерів, у якому він, зокрема, сказав: «Для грандіозних соціалістичних споруд країна готує свої радянські кадри. У боротьбі з різними проявами опортунізму наш ВТИШ під керівництвом парторганізації боровся за виховання людей нової більшовицької вдачі, готуючи свою власну виробничо-технічну інтелігенцію, людей з робітничого класу. ВТИШ боровся за високу озброєність інженера спеціальними технічно-економічними науками, за високий розвиток громадсько-політичного світогляду, за високе озброєння марксистсько-ленінською теорією.

Даючи країні 24 молодих радянських інженерів, ми закликаємо по-більшовицькому боротися за генеральну лінію партії на кожному кроці, бути організаторами соцзмагання, проводирями ударницького руху, організаторами соціалістичних метод праці на виробництві, бути відважними штурманами на передових шеренгах за побудову соціалізму» [15].

Разом з директором це палке привітання випускникам підписали секретар парткому КГРІ Герасимов і голова профкому інституту Єркін. Останній згодом не пройде партійної чистки [16], а сам Римша, стараннями НКВС, опиниться у колі «троцькістів»... Тож не вірила сталінська система у щирість своїх громадян, бо усвідомлювала, що їх вустами говорить нав'язана нею ж пропаганда — трагізм же ситуації полягав у тому, що інспірована культовою владою брехня на рівні пересічного громадського сприйняття трансформувалася у беззастережну довіру до цинічного режиму. На наш погляд, найбільшим злочином сталінізму стала брутальна експлуатація найкращих моральних якостей людини. Прозріння не озаряло навіть репресованих, що яскраво підтверджує біографія Г. Б. Римші — він єдиний серед жертв, кому доля дарувала шанс рішуче змінити своє життя. Однак, навіть безпідставно скривджений, Герберт Броніславович залишався вірним СРСР громадянином, а міг стати рупором антисталінізму на Заході і мати від того запаморочливі дивіденди.

Займаючись викладацькою діяльністю, Г. Б. Римша не припиняв своєї інженерної роботи і тому перетворився на новатора і раціоналізатора гірничорудного виробництва. Разом з тогочасним головним інженером рудника «Жовта Ріка» Г. М. Малаховим Герберт Броніславович Римша запропонував застосовувати під час буріння з'ємні коронки, що надівалися на бури і підвищували продуктивність праці бурильників як мінімум на 25% [17]. На той час це була прогресивна ідея, успішно реалізована на шахтах США. Американські гірничі інженери, що у роки НЕПу наводнили Кривбас, постачали коронки для бурів великими партіями, активно застосовували їх на своїх ділянках роботи і відверто насміхалися над нашими бурильниками, які врзалися у неприступний роговик лише силою волі та мускулів.

Директорської посади у КГРІ Г. Б. Римша позбувся у липні 1932 р., коли виконуючим обов'язки було призначено його наступника О. О. Костюкова [18].

Після звільнення з КГРІ Г. Б. Римша працював на шахтах Кривбасу. На момент свого ув'язнення він керував рудником «Жовта Ріка» (тогочасна назва — рудник ім. Шварца. — Л. Д.). У серпні 1936 р. його ім'я було двічі спалюжено міською газетою «Червоний гірник». У постанові зборів Криворізького міського партактиву колишнього директора названо «викритим зрадником партії, укривателем ворогів революції, троцькістом» [19]. «Викриття матерію троцькіста Римші» міська газета назвала «повчальним уроком» для парторганізації усього Ленінського рудоуправління, адже «комуністи неодноразово порушували питання про троцькіста Римшу, проте завжди з'являлася тріумфальна ворожа рука, якій вдавалося відводити критику» [20].

Тож за сфабрикованою справою талановитий радянський керівник, освітянин, гірничий інженер, винахідник Г. Б. Римша швидко перетворився

на ворога народу і був відправлений у табори Колими. Однак, як повідомляє у своїх спогадах колишній проректор КГРІ В. К. Мартинов, під час перевезення партії в'язнів з Владивостока до бухти Нагаєва сталася трагедія — судно затонуло під час шторму [21]. Врятуватися тоді змогли лише окремі щасливчики, серед яких був і Герберт Броніславович. Неподалік від катастрофи знаходився японський корабель, екіпаж якого і взяв на свій борт дивом врятованих людей. Подальші події розвивалися як у захоплюючому серіалі про розвідників. Японська служба безпеки відправила врятованих радянських людей у тюрму, говорячи, що вони «шпигуни». Істерія набирала обертів, інформація потрапила у пресу, і СРСР змушений був займатися звільненням своїх громадян з японської буцегарні. Незадовго до війни врятовані жертви сталінських репресій були повернуті на Батьківщину. Герберту Броніславовичу було визначено нову міру покарання — заслання за межами європейської частини СРСР.

Таким чином колишній директор КГРІ опинився на Уралі і тривалий час працював гірничим інженером на Гороблагодатському руднику. Як свідчить «Книга пам'яті Челябінської області», на початку війни Герберт Броніславович Римша працював у Бакальському рудоуправлінні Саткінського району Челябінської області, адже саме звідти він був мобілізований місцевим військкоматом [22]. Чи потрапив Римша на фронт, невідомо, але 18 серпня 1942 р. він був звільнений і відбув на місце призову, судячи з усього, у нього була «бронь».

У повоєнні часи уральський період життя Римші продовжився. Викладач КГРІ І. Р. Кривошлик пригадує, що у 1955 р. бачив його у Нижньому Тагілі — на той момент Герберт Броніславович працював начальником технічного відділу Нижньотагільського рудоуправління, перевиконував план, однак все ще залишався виключеним із партії [23]. Чи був він реабілітований і поновлений у партії після історичного XX з'їзду КПРС, невідомо, однак згодом з кліматично суворого Уралу він повернувся у європейську частину СРСР, та до України так і не доїхав: працював у Росії головним інженером тресту «Центроруда», а згодом директором «Діпроцентроруди» [24]. На момент написання ювілейного (до 50-річчя КГРІ) видання у 1972 р. він працював головним інженером «Центрогіпроруди» у місті Белгороді [25]. Тоді йому було вже під сімдесят — загалом нетипова практика для гірничорудної галузі та пенсійної системи СРСР.

Бібліографічні посилання

1. Експозиція Музею історії ДВНЗ «Криворізький національний університет». — Зала 1. — Од. зб. 41, 46, 101.
2. Книга памяти Челябинской области [електронна версія]. — Режим доступу : bd-chel.arhiv.eps74.ru/knpamstr/ri.htm
3. Римша Г. Б. Як підготований інститут до нового навчального року / Г.Б. Римша // Соціалістичні кадри.—1931. — 30 серпня. — С. 2.
4. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2 «Исто-

- рія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 27
5. Римша Г. Б. Приступити до систематичної роботи / Г. Б. Римша // Соціалістичні кадри.—1931. — 11 травня. — С. 2.
  6. Там само.
  7. Римша Г. Б. Ні на крок від темпів п'ятирічки / Г. Б. Римша // Соціалістичні кадри.—1931. — 7 листопада. — С. 7.
  8. Римша Г. Б. До 1-го березня — перейти на госпрозрахунок / Г. Б. Римша // Соціалістичні кадри.—1932. — 10 лютого. — С. 4.
  9. АМІ ДВНЗ КНУ. — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 30.
  10. Сьогодні гірничий інститут випускає 24 гірничих інженери. Наказ № 347 по КГРІ від 22 травня 1932 р. // Червоний гірник.—1932. — 25 травня. — С. 2 — 3.
  11. Там само. — С. 2.
  12. Там само. — С. 2 — 3.
  13. Римша Г. Б. Від канатчика до інженера / Г. Б. Римша // Червоний гірник.—1932. — 25 травня. — С. 3.
  14. Червоний гірник.—1932. — 27 червня. — С. 1.
  15. Римша Г. Б. Більшовицький привіт командирам соціалістичної промисловості / Г. Б. Римша // Соціалістичні кадри.—1932. — 25 травня. — С. 1.
  16. У боротьбі за передовий культурний ВТУЗ // Червоний гірник.—1934. — 8 червня. — С. 2.
  17. Кафедра подземной разработки месторождений полезных ископаемых: исторические вехи, судьбы, технологи / [Ю. П. Капленко, Е. И. Логачев, Н. И. Ступник и др.]. — Кривой Рог : КТУ, 2003. — С. 17 — 18.
  18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВОВ України). — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1, т. 2. — Спр. 2730 «Особові листки з обліку кадрів вузів, технікумів і робітфаків». — Арк. 61.
  19. Червоний гірник.—1936. — 16 серпня. — С. 1.
  20. Червоний гірник.—1936. — 26 серпня. — С. 2.
  21. Кафедра подземной разработки ... — С. 107 — 108.
  22. Книга памяти Челябинской области [електронна версія]. — Режим доступу : bd-chelarhiv.eps74.ru/knpramstr/ri.htm
  23. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 108 «Кривошлик Іван Родіонович». — Арк. 1.
  24. Кафедра подземной разработки ... — С. 108.
  25. Криворожский горнорудный институт. К 50-летию института / [отв. ред. Н. И. Стариков]. — Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1972. — С. 7.

Л. Дояр

ВАДИМ СИСУЄВ

У Криворізькому національному університеті ім'я Вадима Петровича Сисуєва є одним із титульних, адже він був першим завідувачем кафедри підземних робіт вечірнього робітничого інституту і займав цю посаду на етапі становлення наукової діяльності навчального закладу [1]. Інформацію про В. П. Сисуєва можна отримати у Музеї історії університету: так, в окремій вітрині першої зали експоновано добірку його наукових праць [2], а на стендах — фото з коментарями [3]. У музейному архіві зберігаються фото випускників КГРІ, де серед інших розміщені і В. П. Сисуєв [4]. Про нього йдеться в усіх ювілейних виданнях з історії університету [5], а також у нарисі з історії кафедри підземних робіт [6].

Трагічна доля В. П. Сисуєва як жертви сталінських репресій була з'ясована ще у далекі 1970-ті рр. науковим співробітником Музею історії КГРІ В.Л. Золотарьовим — тоді інститут готувався відзначити своє 50-ліття [7]. Однак ґрунтовної розвідки даної персоналії, на жаль, не проводилося. Власне, дотепер, окрім імені і назв його монографій, про В. П. Сисуєва широкому загалу нічого не відомо. Тож, опрацьовуючи фонди ЦДАВОВ України та Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, автор намагався зібрати різноманітні матеріали для створення повноцінного образу цієї людини.

Вадим Петрович Сисуєв народився у 1902 р. у Єкатеринбурзі (за радянських часів місто носило назву Свердловськ), за національністю — росіянин [8]. Про його дитинство та юність даних не знайдено. Однак безперечно, що хлопцем був здібний і отримав фундаментальну гірничу освіту, адже у 30-річному віці він був доцентом [9], а у 32 роки обіймав посаду заступника головного інженера тресту «Руда» [10].

За яких обставин і коли саме Вадим Петрович потрапив у Кривий Ріг та до інституту, невідомо. Документально підтверджується факт його роботи на посаді завідувача гірничої кафедри КГРІ у 1932 — на початку 1934 рр., зокрема, фото В. П. Сисуєва з відповідним підписом розміщено у травневому (1932 р.) «Червоному гірнику», коли газета радо вітала випуск соціалістичних кадрів гірничих інженерів, про завідувача гірничої кафедри В. П. Сисуєва з повагою і вдячністю написано в інститутських наказах за підписами директорів Г.Б. Римші (№347 від 22.05.1932) [11] та І. А. Бродського (№ 15 від 25.01.1934) [12].

Про викладача Сисуєва йдеться в інститутській багатотиражці від 20 березня 1932 р., щоправда, текст газетної замітки далекий від компліментарного: Сисуєва разом з викладачами Балабановим, Єфременком, Стешенком, Горбом, Міщенком і Боришкевичем звинувачують у несвідомій позиції, зайнятій ними під час місячника заощаджень [13]. У статті, зокрема, йдеться про те, що відповідно до Постанови ЦК КП(б)У впродовж 15 березня — 15 квітня 1932 р. в УСРР проводиться місячник поживлення роботи ошадкас. Каса №96, що обслуговує КГРІ, не виконала плану із заощадження і мобілізації коштів на соціалістичне будівництво. Станом на 1 березня її

показник сягнув 71% від запланованого, і це сталося через те, що «деякі товариші не зрозуміли важливості заощадження», «не бажають внести вільні гроші на заощадження» [14].

Знайдені документи свідчать, що В. П. Сисуєв був талановитим викладачем, обізнаним на методиці. На підставі наявних першоджерел можна стверджувати, що Вадим Петрович деякий час завідував учбово-методичною частиною науково-виробничого відділу КГРІ [15]. Саме у цій якості ним укладені і підписані три із п'яти навчальних програм КГРІ 1932 р., що зберігаються у фонді «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР» ЦДАВОВ України. Зазначені методичні матеріали були розраховані на студентів 2-го курсу гірничо-електромеханічного відділення і стосувалися організації виробничої практики студентів: «Програма для складання звіту про виробничу практику студентів на курсі «Обкатка» [16], «Програма по складанню звіту з виробничої практики студентів 2-го курсу з дисципліни «Проведення виробок і кріплень» [17], «Програма для складання звіту про виробничу практику студентів з «Енциклопедії гірничого мистецтва» [18].

Окрім методичної роботи, В. П. Сисуєв активно займався наукою і у цій справі був надзвичайно плідним. Принаймні у звіті про видавничу діяльність інституту за 1933/34 навч. р. у переліку надрукованих наукових праць фігурують лише монографії В. П. Сисуєва [19]. У документі зазначається, що інститут здійснив видання 5 книжок В. П. Сисуєва, а саме: «Система розробки відкритими забоями», «Система розробки шаровими обваленнями», «Система розробки з маганізацією руди», «Комбіновані системи розробки рудних родовищ», «Система розробки масовим завалюванням». До речі, остання з названих монографій була україномовною [20]. Про вихід друкованого видання В. П. Сисуєва у 1934 р. говориться і у нарисі з історії кафедри підземної розробки [21].

Праці В. П. Сисуєва цього періоду виставлені у музейній експозиції університету, зокрема, «Система розробки відкритими забоями (open stopes), що застосовуються на металевих руднях США», «Система розробки відкритими забоями (surinkage stoping), що застосовуються на металевих руднях США», «Система розробки з маганізацією руди», «Система розроблення масовим завалюванням (block saving), що її застосовують на металевих копальнях ПАСШ», «Комбіновані системи розробки рудних родовищ» — на сьогоднішній день це раритетні наукові розвідки і унікальні видання [22].

Доцент В. П. Сисуєв був активним учасником соціалістичного життя в інституті. У листопаді 1933 р. він підписав соцзобов'язання стосовно того, що приділятиме максимум уваги своїм студентам — надавати консультації не тільки у встановлений час, але і за потребою [23]. Студенти, у свою чергу, обіцяли досягти якісних показників у виконанні дипломних проєктів до 24 грудня 1933 р. Арбітром змагання було визначено гірничу кафедру та редакцію «Соціалістичних кадрів». Термінами для перевірки було встановлено 25 листопада та 10 грудня 1933 р. [24].

Слід зазначити, що діяльність доцента В. П. Сисуєва на посаді завідувача гірничої кафедри інституту документально підтверджується відомостями

1933 р. по інститутах і технікумах НКВП СРСР у Дніпропетровській області, де зазначено, що у КЗРІ існує три факультети (гірничоексплуатаційний, шахтобудівний, гірничо-електромеханічний), загалом навчається 799 студентів, з яких 263 без відриву від виробництва, а провідними кафедрами керують Сисуєв (гірничача), Міщенко (шахтобудівна), Маймін (гірничо-електромеханічна), Шульгін (будівельна механіка) [25].

Однак вже наприкінці 1933 р. В. П. Сисуєв змінює основне місце роботи: свою статтю в інститутській багатотиражці від 24 грудня 1933 р. він підписує як головний інженер науково-дослідного сектора інституту [26], щоправда, у вищезазначеному наказі по інституту від 25 січня 1934 р. він усе ще фігурує як завідувач гірничої кафедри — директор І. А. Бродський виносить йому подяку за підготовку чергового випуску гірничих інженерів [27]. Скільки тривало це посадове переведення інженера-доцента В. П. Сисуєва, достеменно невідомо, однак в інститутській документації кінця 1934 р. завідувачем гірничої кафедри чітко зазначено О. І. Стешенка [28]. Отже, поширене у сучасному університеті твердження про те, що В. П. Сисуєв обіймав посаду завідувача гірничої кафедри впродовж 1930—1935 рр. [29], автор вважає помилковим. Більше того, є підстави говорити, що починаючи з 1934 р. Вадим Петрович Сисуєв взагалі був виведений зі штату інституту. Так, у «Короткому описі Криворізького залізорудного інституту ім. С. Орджонікідзе», укладеному у 1934 р. і підписаному директором С. Р. Волошиним [30], зазначається, що В. П. Сисуєв згідно з наказом ГУУЗ НКВП СРСР №26/657 від 21 грудня 1934 р. входить до складу ради Криворізького залізорудного інституту як... заступник головного інженера тресту «Руда» [31]. Про те, що у цей час Сисуєв працює за межами інституту, говориться у документі під переконливою назвою «Персональний склад кафедр Криворізького залізорудного інституту», поданому у контролюючі органи тим же С. Р. Волошиним [32]. У документі зазначено, що В. П. Сисуєв працює виконуючим обов'язки доцента як позаштатний працівник, при цьому на гірничій кафедрі у штаті перебувають професор О. І. Стешенко, доценти І.З. Лисенко, В. О. Дітман, асистенти Ейдензон і П. М. Кошулько [33]. Нештатними доцентами поряд з Сисуєвим названо Боднара, Антипова і Райка, а нештатним асистентом — Торського [34].

Таким чином, відповідно до наявних першоджерел, Вадим Петрович Сисуєв працював в інституті завідувачем гірничої кафедри у 1932-на початку 1934 рр., її доцентом та головним інженером НДС впродовж першого півріччя 1934 р. та доцентом-сумісником — з другого півріччя 1934 р. Саме тоді він став виробничником на дуже вагомій та відповідальній посаді у тресті «Руда».

Слід зазначити, що посадова переорієнтація Вадима Петровича стала очевидно вже наприкінці 1933 р. Так, у статті «Робота студентів науково-дослідного сектора інституту» головний інженер НДС КЗРІ В. П. Сисуєв посилається на досвід діяльності Науково-дослідного бюро тресту «Руда» [35]. Він, зокрема, підкреслює, що НДС тресту «Руда», організоване ще у 1931 р., надало приклад для організації НДС інституту. Останньому доручено роботи

з розробки рудничних покладів і обстеження електромеханічного господарства рудників Кривбасу. Основними напрямками діяльності НДС інституту В. П. Сисуєв називає вивчення систем розробки рудних покладів та виявлення найбільш раціональних їх систем для конкретних типових умов Кривбасу. Метою кожної дослідницької роботи НДС інституту Сисуєв називає збір конкретних технічних показників по різноманітних системах, показників кількісної та якісної втрати руди при експлуатації, щоб на основі цього вибрати для застосування найкращу систему розробки. Такі роботи, підкреслює В. П. Сисуєв, є новими не тільки для нас, але і для капіталістичних країн, вони потребують максимум уваги і витрат на їх проведення. Основними виконавцями дослідницьких робіт інституту В. П. Сисуєв називає студентів старших курсів. При цьому він підкреслює, що деякі студенти недбало і безвідповідально ставляться до дорученої їм роботи: наприклад, бригада студента 3-го курсу гірничорудного факультету Малаєва, що працює на дослідженні системи підповерхового обвалення на Дзержинській рудоуправі шахти «Центральна» [36]. Аналогічні дослідницькі роботи проводить бригада студента 3-го курсу гірничорудного відділу Стадника, який разом із студентами Дворниченком (3-й курс) і Прохоровим (2-й курс) сумлінно виконують доручену їм справу на Червоногвардійській рудоуправі. Як бачимо, наприкінці 1933 р. Вадим Петрович, що називається, з головою ввійшов у виробничий процес, спочатку співпрацюючи з трестом «Руда», а незабаром зайнявши у ньому посаду заступника головного інженера.

Отже, судячи з наявних першоджерел, у 1935 р. В. П. Сисуєв в інституті вже не працював, хоча залишався позаштатним доцентом [37], напевно, через це його фото відсутнє на випускному знімку гірничоексплуатаційного факультету 1935 р. [38].

Варто підкреслити, що на посаді заступника головного інженера тресту «Руда» В. П. Сисуєв також не затримався, бо напередодні свого арешту у 1938 р. він уже працював у Головному управлінні кольорових металів Наркомату важкої промисловості СРСР на високій посаді головного інженера [39]. Дивно, але, дійшовши до такого високого рівня відповідальності, В. П. Сисуєв залишався безпартійним. Можливо, саме це і врятувало його від розстрілу.

Вадим Петрович Сисуєв був заарештований 2 вересня 1938 р., звинувачений у належності до антирадянської організації і засуджений на 25 років виправних трудових таборів. За іронією долі, його було реабілітовано 6 червня 1963 р., коли чвертьвіковий строк ув'язнення майже сплинув. Чи витримав його Вадим Петрович, невідомо, ніяких даних про його подальшу долю нами не знайдено.

Бібліографічні посилання

1. Криворізький технічний університет. 85 років / [Темченко А. Г., Кравець М. Т., Ступнік М. І. та ін.]. — Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2007. — С. 21.
2. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі — Експозиція Музею історії ДВНЗ «КНУ»). — Зала № 1. — Од. зб. 9.

3. Там само. — Од. зб. 59.
4. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 30, 38.
5. Криворізький технічний ... — С. 21; Криворожский горнорудный институт. К 50-летию института / [отв. ред. Н. И. Стариков]. — Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1972. — С. 39.
6. Кафедра подземной разработки месторождений полезных ископаемых: исторические вехи, судьбы, технологи / [Ю. П. Капленко, Е. И. Логачев, Н. И. Ступник и др.]. — Кривой Рог : КТУ, 2003. — С. 9, 11.
7. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2. «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 2. — Спр. 2 «Матеріали до 50-річчя КГРІ». — Арк. 31.
8. Національний банк репресованих. — Запис № 109939 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr/; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 852.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1458 «Учбова програма КГРІ на 1932 р.». — Арк. 3 — 7, 9 — 13.
10. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 38 — 39.
11. Червоний гірник.—1932. — 25 травня. — С. 2 — 3.
12. Експозиція Музею історії ДВНЗ «КНУ». — Зала № 1. — Од. зб. 48.
13. Не припустимо зриву заощадження // Соціалістичні кадри.—1932. — 20 березня. — С. 4.
14. Там само.
15. ЦДАВОВ України. — Ф. 806 «Управління уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР». — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1458 «Учбова програма КГРІ на 1932 р.». — Арк. 3 — 7, 9 — 13.
16. Там само. — Арк. 3 — 4.
17. Там само. — Арк. 5 — 7.
18. Там само. — Арк. 9 — 13.
19. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 46.
20. Там само.
21. Кафедра подземной ... — С. 11.

22. Експозиція Музею історії ДВНЗ «КНУ». — Зала № 1. — Од. зб. 9, 74.
23. Соціалістична угода студентів Турбара, Іртлача, Легостаєва, Дегтярьова, Пономарьова, Остроуха з доцентом В. П. Сисуєвим // Соціалістичні кадри.—1933. — 15 листопада. — С. 1.
24. Там само.
25. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. Спр. 22 «Відомості про склад викладачів і студентів в учбових закладах Наркомату важкої промисловості СРСР по УСРР 1933 р.». — Арк. 54.
26. Соціалістична угода студентів ... — С. 1.
27. Експозиція Музею історії ДВНЗ «КНУ». — Зала № 1. — Од. зб. 48.
28. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 38.
29. Криворізький технічний ... — С. 21.
30. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 37 — 47.
31. Там само. — Арк. 38 — 39.
32. Там само. — Арк. 54 — 55.
33. Там само. — Арк. 55.
34. Там само.
35. Сисуєв В. П. Робота студентів науково-дослідного сектора інституту / В. П. Сисуєв // Соціалістичні кадри.—1933. — 24 грудня. — С. 2.
36. Там само.
37. ЦДАВОВ України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 55.
38. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947). — Арк. 39.
39. Національний банк репресованих. — Запис № 109939 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr/; Реабілітовані історією ...— С. 852.

Л. Дояр

ВАЛЕНТИН СМУШКОВ

Хвиля сталінських репресій 1930-х рр., що як вихор прокотилася містом і зачепила Криворізький гірничорудний інститут, у якості своїх жертв мала не тільки викладачів [1], а й студентів. Зокрема, до сумного кола репресованих потрапили випускники Криворізького вечірнього робітничого технікуму 1926 р. Валентин Іванович Смушков і Григорій Мефодійович

Томашевський, імена яких входять до переліку перших випускників Криворізького національного університету [2]. Взагалі сакраментальний для історії закладу випуск 1926 р. втратив понад 20% свого складу — як мінімум двох з дев'яти випускників 1926 р. були заарештовані і згодом, розстріляні. Слід зазначити, що це перевищувало тогочасні «рознарядки» на «ворогів народу», спущені з кремлівських кабінетів на УРСР і Дніпропетровську область, — у середньому, сталінські посіпаки планували «вчистити» 1% населення, але під час кривавого пожирання, як кажуть, прийшов апетит. Цілком можливо, що жертв було більше, адже від чотирьох з дев'яти осіб нам у спадок дійшли лише імена і колективне фото. Тож пошук триватиме і надалі.

Взагалі у нашому розпорядженні обмаль інформації. Деякі біографічні відомості про В. І. Смушкова наведені у 2-му томі «Енциклопедії Криворіжжя» В. П. Бухтіярова, хоча факт його навчання у КВРГТ краєзнавець не встановив і тому не зазначив [3]. Тож, довелося шукати документальні підтвердження навчання В. І. Смушкова у КВРГТ. На допомогу прийшли датовані і прокоментовані фотодокументи, вміщені у ювілейному (до 25-ої річниці від заснування) альбомі з історії КВРГТ-КГРІ (1922—1947 рр.) [4]

Під час пошуків у ЦДАВОВ України автор знайшов підтвердження існуванню Володимира Смушкова, який, виходячи з по-батькові, був рідним братом репресованого Валентина, навчався разом з ним у КВРГТ і завершив повний курс у 1926 р. [5]. Володимир Смушков значиться серед студентів 1-го курсу гірничого відділення у 1922 р. [6] і називається у числі випускників першого випуску [7]. Ніяких інших матеріалів про Володимира Смушкова автор не знайшов.

Незважаючи на те, що Валентин Іванович Смушков належав до керівної ланки гірничорудного Кривбасу, ніяких відомостей про нього у фондах ЦДАВОВ автор не розшукав. Натомість він був надмірно «популярним» у місцевій пресі. Власне на ньому, як і на Костокову, Римші та Чернікову, напрацьовувалася методика громадських репресій. Слід зазначити, що Валентин Іванович докладав усіх зусиль, щоб змінити створений йому журналістами негативний імідж. Однак праця «кілерів з пером» виявилася більш продуктивною.

Валентин Іванович Смушков народився у Кривому Розі у 1901 р. [8]. За національністю росіянин, за соціальним походженням — службовець. Був безпартійним, мав вищу освіту. Після закінчення Криворізького вечірнього робітничого гірничого технікуму у 1926 р. працював на шахтах Кривбасу. У 1933 р. закінчив Ленінградський гірничий інститут, після чого працював на керівних посадах у гірничорудній галузі [9]. У 1933 р. зайняв посаду головного інженера шахти «Більшовик», а згодом став її керуючим. Документальним підтвердженням цього факту є офіційна інформація, наведена у «Червоному гірнику»: тогочасна преса друкувала порівняльну таблицю результатів роботи гірничих підприємств Кривбасу, зазначаючи їх керівників, Смушков у цій якості фігурував від 26 вересня 1935 р. по 2 червня 1937 р. [10]. У зазначений період В. І. Смушков деякий час керував шахтою

«Центральна», що на руднику ім. Фрунзе. Його праця була відзначена особливо — окрім традиційної Почесної грамоти за стаханівську працю у роки перших п'ятирічок, він отримав у подарунок автомобіль «ГАЗ».

У березні 1936 р. Валентин Іванович потрапляє під пильне око місцевої преси. Його безжальним критиком став журналіст на прізвище Махаринець. Останній провів одну ніч на шахті «Центральна» рудника ім. Фрунзе, переконався у запущеності шахти і пояснив це як проблему колишнього керівництва [11]. Розповідаючи про складні умови праці нового завідувача шахти Бережного, журналіст назвав «саботажником» її колишнього керівника Смушкова. Про останнього буцімто «з обуренням говорять стахановці». Махаринець звинуватив Смушкова у тому, що він рішуче відмовився прибрати «китайські люки» — «вони такі низькі, що електровоз не може проходити». Окрім того, у шахті немає майстерні, слюсарі безвідповідальні, і до цього їх «привчив Смушков», який «зневажає стахановців». Новий завідувач «Центральної» наштотується на опір прихильників Смушкова, зокрема, начальника дільниці Найдьонова. Журналіст закликає «знайти і покарати саботажників, що допомагали Смушкову». Він наполягає на тому, що «треба покарати і самого Смушкова», якого між тим «відрядили у трест без найменших стягнень». Накази тресту і рудоуправління журналіст вважає неправильними, адже «неприпустимо, щоб за наочні злочини та саботаж стаханівського руху винні відзначалися і при цьому офіційно» [12]. За словами Махаринця, Смушков втілює у роботу кустарщину, простої, використання людей не за кваліфікацією [13]. Продовжуючи тему і надалі, журналіст не шкодував компліментів для оцінки роботи Олександра Несторовича Бережного, який «подолав недоліки Смушкова» [14]. За висловом Махаринця, особливо задоволені стахановці, які до Смушкова ніколи не заходили, а до Бережного йдуть радитися та поговорити «по душам».

Та безрезнево-квітневі 1936 р. напади не поставили крапку на кар'єрі Валентина Івановича. У відповідь на критику, він очолив стаханівський рух на шахті «Більшовик» [15]. Займаючи відразу дві посади — керівника і головного інженера шахтоуправління «Більшовик», Смушков у жовтні 1936 р. звернувся до свого колективу з пропозицією «відвоювати у держинців перехідний прапор міського партійного комітету, адже назва «Більшовик» зобов'язує бути першими» [16]. 30 жовтня 1936 р. «Червоний гірник» з піднесенням писав, що шахтоуправління «Більшовик» виконало місячний план [17]. Керівником і головним інженером успішного підприємства було названо Смушкова, секретарем партійного комітету шахти — Овечка, а головою профспілкового комітету — Дорохова [18]. Вже через два тижні Смушков написав звернення до Криворізького міськкому партії та редакції «Червоного гірника», у якому говорилося, що колектив шахти «Більшовик» бореться за право підписати рапорт вождеві Сталіну та 8-му з'їзду Рад [19]. Валентин Іванович підкреслював, що 11 листопада шахта виконала 11-місячну виробничу програму 1936 р., видала «на-гора» 582 тис. тонн руди, досягла 60% зростання продуктивності праці, серед робітників шахти 50% — це стахановці і ударники [20].

Здавалося, Смушков остаточно реабілітувався в очах своїх недавніх критиків. Але ідеологічне зміцнення його позицій тривало недовго — у 1937 р. Валентин Смушков був заарештований. Коли стався арешт, достеменно невідомо, але відбулося це не раніше червня місяця, адже у газеті «Червоний гірник» від 2 червня 1937 р. Смушков все ще значився керівником шахти «Більшовик» [21].

Події розвивалися занадто стрімко: 27 жовтня 1937 р. його звинуватили у належності до контрреволюційної організації і наступного дня розстріляли. Репресіям була піддана і його дружина, Настасія Іванівна: їй було визначено 2 роки відкритого нагляду [22].

Слід зазначити, що дружин одногрупників і колег по роботі (Валентин Смушков був завідувачем і головним інженером шахти «Більшовик», а Григорій Томашевський — заступником головного інженера цієї ж шахти) засудили в один день — 8 липня 1938 р. [23]. Жінки були одностатевими і землячками — народжені у 1902 р. у Кривому Розі. Обидві були безпартійними і мали неповну середню освіту. Однак Н. І. Смушкова була домогосподаркою, а Ф. К. Томашевська працювала друкаркою на Криворізькому заводі «Комуніст». Тож суворість призначеного їм покарання суттєво відрізнялася: Смушкову лише взяли під нагляд НКВС, а Томашевську ув'язнили на 5 років виправних трудових таборів [24]. Зате реабілітація до Томашевської прийшла на рік раніше: 4 квітня 1956 р., а Смушкову реабілітували лише 11 червня 1957 р.

У цілому після знаменитого XX з'їзду КПРС, який поновив віру людей у справедливість і тому був названий «з'їздом надій», політичну реабілітацію в УРСР отримали майже чверть мільйона осіб. 30 квітня 1957 р. добре ім'я було повернуто і Валентину Івановичу Смушкову.

Бібліографічні посилання

1. Дояр Л. В. Уславлені ровесники — місто і університет / Л. В. Дояр. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. — С. 7, 36, 113.
2. Криворожский горнорудный институт / [отв. редактор Н. И. Стариков]. — Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1972. — С. 6.
3. Енциклопедія Криворіжжя : у 2-х т. / [укл. В. П. Бухтіяров]. — Кривий Ріг : ЯВВА, 2005. — Т. 2. — 2005. — С. 503.
4. Архів Музею історії ДВНЗ «Криворізький національний університет». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947 рр.)». — Арк. 10.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 2. — Спр. 1256 «Звіти про роботу, учбові плани, програми, кошториси на утримання педагогічного і адміністративно-господарчого складу, списки студентів і інші матеріали Кам'янського, Брянського і Криворізького вечірніх робітничих технікумів та курсів по підготовці кваліфікованих робітників, підвідомчих Катеринославському губпрофосу». — Арк. 129.
6. Там само.

7. Криворожский ... — С. 7.
8. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 503; Національний банк репресованих. — Запис № 101481 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr.
9. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 503.
10. Червоний гірник.—1935. — 26 вересня. — С. 1; Червоний гірник.— 1936. — 30 жовтня. — С. 1; Червоний гірник.—1937. — 2 червня. — С. 1.
11. Махаринець М. Звільнитися від «спадщини» Смушкова / М. Махаринець // Червоний гірник.—1936. — 29 березня. — С. 2.
12. Там само.
13. Там само.
14. Махаринець М. Завідувач шахти / М. Махаринець // Червоний гірник.— 1936. — 29 квітня. — С. 3.
15. Смушков В. І. З чим ми йдемо до всебасейнового зльоту стахановців / В. І. Смушков // Червоний гірник.—1936. — 17 жовтня. — С. 2.
16. Там само.
17. Червоний гірник.—1936. — №253 (3179). — 30 жовтн. — С. 1.
18. Там само.
19. Смушков В. І. Звернення до членів міського комітету партії Кривого Рогу та газети «Червоний гірник» / В. І. Смушков // Червоний гірник.— 1936. — 12 листопада. — С. 2.
20. Там само.
21. Червоний гірник.—1936. — 30 жовтня. — С. 1.
22. Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 869.
23. Там само. — Арк. 869, 934.
24. Там само.

Л. Дояр

ОЛЕКСІЙ СОЛОМ'ЯНИЙ

Олексій Петрович Солом'яний народився 10 лютого 1874 року у Веселих Тернах в селянській родині. Рід Солом'яних був дуже численний. Батьки Олексія,окрім нього, мали ще двох синів і доньку та малі статки. Саме через це хлопець до 9 років не мав змоги отримати початкову освіту. Та перемагаючи негаразди, виявивши наполегливість і неабиякі здібності, Олексій Солом'яний торує свій шлях до освіченості: початкова Веселотернівська школа, Саксаганське двокласне училище, Новобузька учительська семінарія. А далі все своє життя він учив дітей.

Спочатку працював у Веселотернівській народній школі, а з нового 1912-го навчального року, згідно з рішенням Вчительської ради Верхньодніпровської волості Одеського навчального округу від 9 серпня 1912 р.,

був переведений на посаду вчителя-завідувача Новопавлівського початкового училища. За надісланим документом за підписом інспектора народних училищ Шепелева, Олексій Петрович мав, не мешкаючи, прибути на місце, прийняти справи та своєчасно, не пізніше 1 вересня, розпочати навчання. [1] Розташовувалося нове місце роботи вчителя Солом'яного у тому ж таки селі Веселі Терни, одна частина якого мала назву Ново-Павлівка, на згадку про одного з її власників, а на той час її господарем був відставний генерал І. Н. Харін. Саме він збудував у Ново-Павлівці нову школу, де Олексію Петровичу судилося пропрацювати понад десятиліття. Сьогодні вулиця, на якій було зведено ту школу, носить ім'я Олексія Солом'яного — видатного педагога, подвижника народної освіти на Катеринославщині, організатора кількох сільських шкіл, вихователя плеяди криворізьких педагогів.

Свого вчителя, високого на зріст, ставного, з пронизливими карими очима та шевченківськими вусами, учні пам'ятали і після закінчення школи. Теплі спогади про Олексія Петровича вони зберегли на все життя, в добру пам'ять про нього називали своїх дітей. Такий — високочолый, з сивиною, одягнений в костюм з інтелігентською краваткою, поставав він і на фото, яке висіло на Дошці пошани міста. Почесний громадянин та професіонал своєї справи — таким його знали не тільки у рідних Веселих Тернах, а й у Кривому Розі.

Окрім праці на освітянській ниві, О. П. Солом'яний також активно долучався до справ сільської громади як голова Веселотернівського сільгосптовариства та член контрольної ради цього товариства; був членом правління Веселотернівського сільбуду. Він брав активну участь у перепису населення 1897 року, за що навіть отримав медаль «За трудові по першій всеобщій переписі населення 1897 г.»

Професійні якості Олексія Петровича дійсно високо цінили в місті, тому неодноразово обирали для представництва криворізької вчительської спільноти на з'їздах республіканського та союзного рівня. У 1923-1925 рр. був делегатом на округових з'їздах народної освіти. 1925 року мав право вирішального голосу як делегат I Всеукраїнського вчительського з'їзду, що проходив у Харкові. Це право за ним збереглося і під час його участі у роботі I Всесоюзного вчительського з'їзду у Москві того ж 1925 року. Тоді Олексій Петрович як делегат з правом вирішального голосу, а таких було лише сто із тисячі присутніх делегатів, отримав з рук Н. К. Крупської червону хустку, що було тоді ніби орден чи почесне звання. Це було визнанням, що ти справді народний вчитель нової школи.

Та при всьому цьому визнанні Олексія Петровича час від часу викликали до сільради, де велись розмови про «контрреволюційність» предмета, який він викладав. Можна тільки здогадуватись, що робилося в душі українця, коли його рідну мову «нагороджували» такими епітетами. А він був закоханий у рідну природу, яку з почуттям зображував на своїх картинах; у пісні свого народу, через що зорганізував шкільний хор. Його ж улюбленими піснями були «Реве та стогне Дніпр широкий», «Колодники».

Заарештували О. П. Солом'яного у перший квітневий день 1938 року. Заарештували не тільки його, а й брата Дмитра та багатьох інших односельців. Усіх відводили до сільради, а коли місця у приміщенні не залишилось, стали заводити до погребів. Навкруги була виставлена озброєна варта. З Тернів до міста вивезли того дня на вантажівці, два десятки чоловіків. Та на цьому не зупинилися, арешти продовжувались.

Через кілька тижнів до рідних, дружини та доньки, дійшло прохання Олексія Петровича передати якусь теплу одежину, бо мерз сильно у тюремній камері. Він був уже літньою людиною, напередодні арешту саме збирав документи для виходу на пенсію за віком, сподівався на дійсно заслужений своєю невтомною вчительською працею відпочинок. Сподівався на мирну старість...

За ніч дружина Олена Яківна та донька Наталя з віднайденого клаптя тканини пошили сорочку та передали зі сподіваннями хоча б трохи полегшити важке становище, у яке потрапила найрідніша людина.

Треба було і собі давати раду, бо забрали єдиного годувальника у родині. Дружина О. П. Солом'яного намагалася влаштуватися на будь-яку роботу Зверталася за допомогою у цій справі і до сільського голови. Намагання її залишилися марними, діяла інструкція щодо членів сім'ї «ворогів народу». З великими труднощами донька Олексія Петровича здобула середню освіту, а вища — так і залишилась для неї нездійсненою мрією. Та наперекір усьому вона продовжила справу свого батька, передала естафету вчительства і у наступні покоління.

Про подальшу долю вчителя, його рідні дізналися аж у липні 1957-го року, коли їх викликали в управління Криворізьке міське КДБ та видали офіційну довідку про реабілітацію. Вже на підставі цієї довідки видали свідоцтво про смерть Солом'яного Олексія Петровича, де кінцем його життєвого шляху значилась дата — 10 грудня 1941 року, а причиною — інфаркт міокарда [2]. За іншими джерелами, після винесення, через місяць після арешту, вироку зі звинуваченням в участі в українській контрреволюційній повстанській організації О. П. Солом'яний був розстріляний [3].

Бібліографічні посилання

1. Яцик В. Вчитель: хронологія життя. — Кривий Ріг, 2004. — С. 34.
2. Яцик В. Гнойовище: повість у документах // Кур'єр Кривбасу.—1996. — № 55 — 56.
3. Національний банк репресованих. Запис № 93171 [електронний ресурс].— Режим доступу : <http://www.reabit.org.ua/nbr/>

В. Фінічева

ГРИГОРІЙ ТОМАШЕВСЬКИЙ

Родину Томашевських у Криворізькому гірничорудному інституті завжди добре знали. Обидва брати Томашевські — Григорій і Олексій — здобували гірничу освіту і були першими випускниками закладу — тоді ще технікуму: Григорій закінчив КВРГТ у 1926 р., а Олексій — у 1927 р. [1]

У списках студентів КВРГТ 1924 р. зазначалося, що Григорій Томашевський має 6 років виробничого стажу і 2 роки стажу у майстернях технікуму, а його молодший брат Олексій, 1904 р. народження, — 3 роки виробничого стажу і 1 рік стажу у майстернях [2].

Дружина Григорія, Феофанія Кирилівна, у далекі 1970-ті рр. принесла у Музей історії КГРІ фото чоловіка [3]. В експозиції музею представлені колективні знімки, де увічнені як Григорій [4], так і Олексій [5]. Та, незважаючи на обізнаність у справах цієї родини, попередні дослідники не включали Григорія Томашевського до списку репресованих. Між тим у короткій біографічній довідці на Г. М. Томашевського, що її уклав автор «Енциклопедії Криворіжжя» В. П. Бухтіяров, йдеться саме про це [6] Слід зазначити, що у журналістському тексті є незначні розбіжності з інформацією Національного банку репресованих та дніпропетровським виданням серії «Реабілітовані історією», зокрема, у зазначенні останнього місця роботи Григорія Томашевського [7].

Григорій Мефодійович Томашевський народився 22 березня 1901 року у Кривому Розі [8]. За національністю українець, за соціальним походженням — службовець [9]. Був безпартійним. Мав вищу гірничу освіту, яку отримав, як уже зазначено, у КВРГТ. Після закінчення технікуму працював на рудниках Кривбасу [10]. Брав активну участь у відбудові Кривбасу. Був одним із керівників гірничорудної промисловості Кривого Рогу, займався реконструкцією шахт. За твердженням В. П. Бухтіярова, з квітня по грудень 1937 року Г. М. Томашевський обіймав посаду головного інженера шахтоуправління ім. Фрунзе. За інформацією Національного банку репресованих, останнім місцем роботи Г. М. Томашевського була шахта «Більшовик», де він працював заступником головного інженера [11]. Напередодні нового 1938 року його заарештували [12], а 31 березня 1938 р. Г. М. Томашевський був звинувачений у належності до контрреволюційної організації і того ж дня розстріляний [13]. Реабілітували його лише 28 квітня 1956 р.

Цікаво, що брат Г. М. Томашевського Олексій Мефодійович пережив важкі часи. Його гірничу кар'єру розпочалася ще під час навчання: у ЦДАВОВ України автор знайшов документ, датований 18 листопада 1926 р., у якому говориться, що О. М. Томашевський працює у Південно-рудному тресті на посаді контролера секретаріату ПРТ [14]. У 1940-х рр. О. М. Томашевський працював гірничим інженером Головруди. У музейному архіві зберігається копія наказу начальника Головруди Наркомату чорної металургії СРСР С. М. Мелешкіна за №2610/18 від 12 квітня 1945 р., надісланого управляючому трестом «Кривбасруда» Кудряшову, у якому йдеться про преміювання О. М. Томашевського двоохмісячним окладом (розмір окладу у наказі також повідомляється, він становив 1800 крб.) за «проявлену ініціативу у проектуванні і виготовленні зварних металокопункцій з труб для шахт Кривбасу» [15].

Отже, доля Олексія Мефодійовича Томашевського склалася за сталінською формулою — «брат за брата», на щастя, «не відповів». Між тим дружина Григорія Мефодійовича — Томашевська Феофанія Кирилівна —

була ув'язнена на 5 років виправних трудових таборів тільки за те, що була дружиною репресованого — ніяких інших звинувачень їй не висували [16].

Ось такі яскраві, вкорочені на злеті, життєві шляхи мали перші випускники Криворізького гірничорудного інституту. Не проживши на світі й сорока років, вони залишили після себе не тільки тире між двома датами, а й добрі справи і світлу пам'ять. Саме заради цього, власне, і варто жити...

Бібліографічні посилання

1. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947 рр.)». — Арк. 10, 14 — 16.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 4. — Спр. 409 «Учбові плани КВРТ». — Арк. 2.
3. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947 рр.)». — Арк. 11.
4. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Од. зб. 22.
5. Там само. — Од. зб. 31.
6. Енциклопедія Криворіжжя у 2-х т. / [укл. В. П. Бухтіяров]. — Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. — Т. 2. — 2005. — С. 593.
7. Національний банк репресованих. — Запис № 102260 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 934.
8. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 593.
9. Національний банк репресованих. — Запис № 102260 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 934.
10. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 593.
11. Національний банк репресованих. — Запис № 102260 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 934.
12. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 593.
13. Національний банк репресованих. — Запис № 102260 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 934.
14. ЦДАВОВ України. — Ф. 39 «Південно-рудний трест 1920—1931 рр.». — Оп. 2. — Спр. 89 «Документи по особовому складу управління і рудоуправління 1926 р.». — Арк. 6.
15. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 2. — Спр. 206 «Томашевський Олексій Мефодійович». — Арк. 1.
16. Реабілітовані історією ... — С. 934.

Л. Дояр

СЕМЕН ТРОШКІН

На початку даної розвідки автор зазначав, що нам відома лише незначна кількість жертв сталінської тиранії. Якщо арешт людини з професорсько-викладацького складу КГРІ викликав хоч якийсь суспільний резонанс, то студентів могли відправляти за ґрати без будь-яких наслідків. Тому першоджерельна база з цього приводу, що називається, мовчить. У документальних і нарагивних джерелах, як правило, можна знайти інформацію про видатних випускників інституту, які стали провідними спеціалістами та керівниками гірничорудної галузі. Тим більш цінною нам видається інформація про звичайного робітника кривбасівської шахти, який прагнув здобути освіту і навчався на робітничому факультеті Червоногвардійського рудника.

Цікаво, що, не зважаючи на свою «пересічність», Семен Трошкін залишив слід у тогочасній місцевій пресі. Так, у грудні 1934 р. газета «Червоний гірник» докладно розповіла про його ворожі висловлювання і дії [1]. Судячи з усього, Семен народився не там і не у той час, адже він сповідував плюралізм і не приховував своїх думок і поглядів. Кореспондент газети Іван Горбашевський історію Семена Трошкіна відразу назвав «справою», явно допомагаючи органам шукати чергового «клієнта» для тюремних «апартаментів». У статті, зокрема, йшлося про те, що студент 4-го курсу робітфаку був виключений з навчального закладу із запізненням — директор Ігнацька «мовчала». Однак знайшлися «пиліні люди», які викрили ворожу поведінку Трошкіна. Журналіст наводив наступні факти: Семен підготував доповідь про Тараса Шевченка і не використав тези ЦК КП(б)У, сказавши, що у нього і так достатньо літератури; Трошкін висловлював сумнів щодо правдивості факту розстрілу 26-ти бакинських комісарів; він говорив, що йому не жаль убитого Кірова; у студентському середовищі Трошкін поширював чутки про те, що скасування карткової системи на продукти харчування призведе до голоду [2].

Прочитавши цю газетну замітку, автор відразу почав шукати Трошкіна у Національному банку репресованих і... влучив у ціль. Такі люди не проходили повз органів не поміченими. Отже, тепер нам відомий і один із учнів робітфаку, що замість вищої освіти отримав вирок.

Трошкін Семен Артемович народився у 1888 р. у селі Малиє Желтоухи Калузької губернії [3]. За національністю росіянин, за соціальним походженням — селянин. Був безпартійним, мав початкову освіту. На момент арешту працював на шахті ім. Р. Люксембург Червоногвардійського рудоуправління Кривбасу. 19 листопада 1936 р. був звинувачений у вихвалянні Троцького, Зинов'єва, Каменєва і ув'язнений на 5 років виправних трудових таборів. Реабілітований 8 грудня 1989 р.

Бібліографічні посилання

1. Горбашевський І. Не послаблювати боротьби з місцевим націоналізмом / І. Горбашевський // Червоний гірник.—1934. — 20 грудня. — С. 3.
2. Там само.

3. Національний банк репресованих. — Запис № 111391 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Монолит», 2008. — С. 941.

Л. Дояр

ЕДУАРД ФУКС

В історії Криворізького національного університету постать Едуарда Карловича Фукса є найбільш відомою. Останнім часом навколо його імені склалася ціла піар-група з краєзнавців та медійних працівників. У Кривому Розі спостерігається своєрідна фуксоманія: проводяться різноманітні заходи, реалізуються проекти, школярі пишуть дослідницькі роботи для МАН України. 12 грудня 2014 р. у міському виставковому залі було відкрито фотовиставку «Погляд скрізь століття», присвячену репортерській роботі Фукса. Останню підготував краєзнавець І. Рукавіцин, який досліджує історію Криворіжжя за допомогою візуального методу. Опираючись на архівні матеріали Музею історії університету [1], І. Рукавіцин і фотомайстер Г. Аргунов опрацювали скляні фотопластини 100-літньої давнини, відзняті геологом Фуксом.

Водночас у дослідженні персоналії Е. К. Фукса спостерігається розвідницька недбалість, на яку автор звернув увагу краєзнавиці В. Тротнер [2]. Остання, врахувавши наші поради, узагальнила всю наявну бібліографію по Е. К. Фуксу та провела ретельний аналіз існуючих на сьогоднішній день помилок у викладенні його біографії [3].

Між тим дотепер спірним залишається питання про рік смерті геолога: В. Тротнер залишається на позиції криворізьких краєзнавців—1938 р., а автор вважає достовірною дату 1939 р. Річ у тім, що у музейному архіві університету зберігається лист Кірієни Едуардівни (удочереної онуки Едуарда Карловича) з власноруч написаною нею біографією батька-діда. У документі повідомляється, що у січні 1938 р. Е. К. Фукс був викликаний у Криворізьке відділення НКВС до слідчого на прізвище Мамяд, звідки він уже не повернувся. Через 2 місяці сім'я дізналася, що батька вивезли з Кривого Рогу у невідомому напрямку. Дружина зверталася з листом до «всесоюзного старости» М.І. Калініна, однак його секретаріат працював повільно — лише через 1,5 року родину Фуксів викликали у Криворізьку прокуратуру, де повідомили, що Едуард Карлович Фукс помер у квітні 1939 р. [4].

Слід зазначити, що названий документ не є нещодавно винайденим. Інформацію, що міститься у ньому, неодноразово використовували, при цьому ігнорували деякі наведені там факти, бо вони «не вписувалися» у вже створену персоналію. Звичайно, такий підхід до роботи над документами є хибним, адже він суперечить принципам дослідницької роботи історика.

До речі, окрім листа з біографією батька, Кірієна Едуардівна залишила нам також листа, написаного нею до племінника Григорія, у якому вона спростовує популярну серед краєзнавців чутку (остання озвучена у статті В. Тротнер) про те, що наукові матеріали Е. К. Фукса... у 1950-х рр. вкрали відомі вчені — тогочасний ректор КГРІ Г. М. Малахов і проректор КГРІ В.К. Мартинов. З цього приводу Кірієна Едуардівна зазначає, що матеріали були власноруч передані їм дружиною Е. К. Фукса [5]. Власне, мова йде про фотоколекцію Е. К. Фукса, окремі знімки з якої Г. М. Малахов використав у монографії з історії Кривбасу. Тож у дослідженні біографії Е. К. Фукса міцно переплелися наукові і моральні принципи [6].

Окрім унікальних фотопластин, у Музеї історії університету експонуються особисті речі Е. К. Фукса, а саме: фотокамера, зразки геологічної породи, сумка, окуляри, листівки, посвідчення; різноманітні членські квитки, карточки та фото [7]. У музейному архіві зберігається фотопортрет Е.К. Фукса 1920-х рр. [8]; свідоцтво про його народження і хрещення за лютеранським обрядом; заповіт його батька; виписка з метричної книги про народження його дружини; атестат Санкт-Петербурзького реального училища, виданий Е. К. Фуксу у 1889 р.; свідоцтво Санкт-Петербурзького реального училища про закінчення Е. К. Фуксом додаткового класу; свідоцтво Санкт-Петербурзького гірничого інституту про навчання у ньому Е. К. Фукса впродовж 1891-1893 рр.; свідоцтво про готовність виконувати військову повинність, датоване 1893 р.; посвідчення про благонадійність Е.К. Фукса, видане поліцейським наглядачем у 1894 р.; свідоцтво, видане Е.К. Фуксу Міністерством землеробства царської Росії у 1898 р.; лист, надісланий Е. К. Фуксу у 1908 р. із Саксонії (з тамтешнього складу мінералів); пояснювальна записка до карти можливих обвалень в околицях Кривого Рогу (недатована); свідоцтво про закінчення Криворізького вечірнього робітничого технікуму сином Е. К. Фукса Вадимом Едуардовичем у 1926 р. та ін. [9].

Отже, мусимо зізнатися, що найбільш складним місцем для написання даної розвідки виявився біографічний опис постаті Едуарда Карловича Фукса. Якщо іншим об'єктам першоджерел нерідко бракувало, то у випадку з Е. К. Фуксом їх кількість здатна задовольнити будь-кого: навіть у музейному архіві університету, як бачимо, знаходяться оригінали його особистих документів, датовані ХІХ ст., не говорячи вже про фонди ЦДАВОВ та зшитки «Червоного гірника» 1930-х рр., що зберігаються у газетному відділі Наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Однак у викладенні епізодів цькування, арешту і загибелі геолога спостерігається надмірна кількість протиріч — деякі твердження настільки вражають, що здається, що існувало кілька Фуксів. Цікаво, що у 1930-х рр. у Кривому Розі дійсно було кілька посадовців із цим ім'ям: секретарем міськкому партії, активним дописувачем «Червоного гірника» був Йосип Фукс [10], носієм цього прізвища був також і представник місцевої частини РСЧА — напевно, у високому ранзі, адже обирався до складу керівних органів партії [11], та репресованим серед останніх був лише колишній викладач КВРТ-КГРІ Едуард Карлович Фукс.

Тож проблема полягає у документах, які суперечать один одному. Відомо, що Е. К. Фукс двічі підлягав репресіям. Однак Національний банк репресованих, складений за матеріалами архівів СБУ України, повідомляє лише про його перший арешт у 1931 р., коли він був засуджений на 10 років виправних таборів, а реабілітований лише у 1989 р. [12]. За іншими джерелами, його заарештували у січні 1938 р., згодом, за не з'ясованих обставин, він загинув чи то у квітні 1938 р., чи то у квітні 1939 р. Існує навіть літературна версія загибелі відомого геолога — остання створена лауреатом Національної премії ім. Шевченка Г.Д. Гусейновим. Так от, репресований у 1938 р. Е. К. Фукс, на відміну від засудженого у 1931 р., був реабілітований у 1957 р. [13], однак про цю реабілітацію у матеріалах Національного банку репресованих не йдеться. Взагалі залишається незрозумілим, чому реабілітованого у 1957 р. Фука потрібно було реабілітувати і у 1989 р. — невже, як «двічі ворога народу»?! Якщо ж це суто формальне скасування несправедливого вироку, то чому одночасно не йшлося про незворотний для долі людини розстрільний вирок 1938 р.?

На жаль, рух «фуксоманів», започаткований і поширений криворізькими краєзнавцями, на розуміння даної ситуації ніяк не вплинув. Місцеві біографи Фука наполягають на тому, що після арешту 1938 р. він, демонстративно відмовляючись від їжі, вмирав у криворізькій лікарні, при цьому до останнього дня продовжував спілкуватися з родиною. Прибічники цієї версії стверджують, що після смерті геолога його сім'я навіть отримала закривавлену батьківську білизну від медичного персоналу лікарні. Між тим існує вищезазначений лист Кірієни Едуардівни, яка стверджує, що між арештом і своєю смертю Едуард Карлович не тільки не контактував з сім'єю, а й взагалі зник у невідомому напрямку.

Та навіть за відсутності свідчень Кірієни Едуардівни довіряти версії про «лікарняний демарш» Фука навряд чи варто — по-перше, ув'язнених НКВС за жодних обставин, не утримували у звичайній міській лікарні, за крайньої необхідності, існували тюремні лікарні, та й взагалі здоров'я чергових жертв кривавої м'ясорубки нікого не хвилювало; по-друге, градус суспільної істерії, розкрученої проти «ворогів народу» під час Великого терору, був настільки вагомим, а свавілля органів НКВС настільки чітким і наочно непомітним (людей вивозили «воронками», після чого вони безслідно зникали), що уявити, як звинувачена людина прилюдно висловлювала свій протест проти арешту, а значить, дискредитувала радянську владу і її непогрішимого вождя, досить важко, а швидше за все, неможливо.

На наш погляд, дотримання «лікарняної версії» означає лише одне — повне нерозуміння тогочасного суспільно-політичного життя, яке не тільки виключало саму можливість протесту, а й заздалегідь забезпечувало його громадський осуд, не говорячи вже про відповідальність осіб, що допустили факт протесту: дії медичного персоналу, а значить, і дирекції лікарні, були б миттєво розцінені як сприяння «ворожій агітації», тож яку закривавлену білизну вони могли віддавати родичам?!

Та навіть якщо ця епічна версія має правдиві епізоди, то це ніяк не впливає на вирішення вищезазначених документальних протиріч у біографії

Е. К. Фукса. Все ж таки незрозуміло, за яких обставин він вийшов на волю після судового вироку 1931 р., адже, виходячи з даних архіву СБУ, покарання ніто не скасовував аж до часів горбачовської «перебудови». Розповідь краєзнавців про те, що його звільнив директор «Криворіжсталі» Я. Веснік, все ж таки потребує документальних підтверджень. Окрім того, якщо по справі 1931 р. Фукса реабілітували лише у 1989 р., то звільненому Весніком геологу впродовж 1931—1938 рр. жилося ой як несолодко, адже репресовані позбавлялися будь-яких громадянських прав — а як же тоді він працював на виробництві і у студентській аудиторії, які документи пред'являв правоохоронним органам, поштарці, працівниці «Ощадкаси» тощо?! У те, що Яків Веснік, користуючись підтримкою Серго Орджонікідзе, міг допомогти Фукусу, ми віримо. Однак нарком важкої промисловості СРСР у 1936 р. помер, а слідом за ним у небуття пішов розстріляний Веснік, між тим Фукс, без будь-якого документа про поновлення у правах, спокійно продовжував викладати геологію...

Нелогічною у даному контексті виглядає і краєзнавча версія про те, що заарештованого геолога у «воронку» возили на будівництво «Криворіжсталі», адже, за спогадами тогочасного студента КГРІ П.М. Торського, Едуард Карлович впродовж 1930-х рр. успішно керував дипломними роботами студентів, читав захоплюючі лекції і провадив ґрунтовні наукові дослідження — якщо в аудиторію його доставляли спецтранспортом НКВС і у такий спосіб він відбував призначене покарання, то студенти, у тому числі і Торський, не могли цього не помічати [14]. Та й навчання у «ворога народу» не викликало б такого захоплення — за тогочасного виховання студенти, демонструючи свою «свідомість», масово відмовлялися б від лекцій Е.К. Фукса.

Отже, складаючи біографічний опис відомого криворізького геолога, автор мусив приділити увагу всім наявним першоджерелам, як того вимагають принципи всебічності та об'єктивності, і знайти зони дотику у їх суперечливих, найбільш вразливих місцях.

Едуард Карлович Фукс народився 30 квітня 1872 р. у містечку Копаткевичі Мозирського повіту Мінської губернії [15]. Вочевидь, що дата 15 серпня 1872 р., наведена в «Енциклопедії Криворіжжя» [16], як і назва «міста Капаткевич», наведена у дніпропетровському виданні «Реабілітованих історією» [17], є помилковими, адже автор спирається на оригінал (!) свідоцтва про народження Е. К. Фукса та на анкетну картку відповідальних працівників Південно-рудного тресту, заповнену Фуком власноруч у 1922 р. Щодо дати 15 серпня 1872 р., то остання також була вагомою у біографії геолога, але це дата не народження, а охрещення Е. К. Фукса у Київській євангелічно-лютеранській церкві [18].

Як пишуть автори «Реабілітованих історією», за національним походженням Фукс був німцем, за соціальним — селянином [19]. Останнє твердження, викликає у нас сумнів, адже дід Едуарда — Христофор Іоанн Фукс — був священиком і у 30-х рр. XIX ст. служив за профілем у містах Бартау і Дінабург [20]. Тож у Е. К. Фукса було «попівське» походження, хоча, ким працював його батько, достеменно невідомо. Фукознавці пишуть, що Едуард походив з родини вчителів [21].

Судячи з батьківського заповіту, оригінал якого зберігається у Музеї історії Криворізького національного університету, Фукси не бідували, але до багатих не належали: Едуард отримав у спадок золотий кишеньковий годинника з ланцюжком і фамільний перстень [22]. У батька було рухоме і нерухоме майно, страхований поліс, паперові та срібні гроші, зброя — за таких параметрів, він, навіряд чи, належав до селянського стану. Виходячи з усього, був землевласником і, як освічена людина, міг вчителювати.

Едуард Фукс отримав освіту у Петербурзі: 1890 р. закінчив повний курс (з додатковим сьомим класом) у тамтешньому I реальному училищі, після чого вступив до знаменитого гірничого інституту. Однак через смерть батька він провчився лише три курси — впродовж 1891 — 1893 рр. [23]. В анкеті 1922 р. 50-річний Фукс зазначав, що має незакінчену вищу освіту, а в галузі геології працює з 1894 р. [24].

До Першої світової війни він був помічником управляючого Новоросійського рудникового товариства. З жовтня по травень 1919 р. працював управляючим рудників з геологічних досліджень. У червні 1920 р. став членом профспілки гірників. Упродовж 1920—1921 рр. завідував науково-геологічним відділом у Державній (Всеросійській) раді народного господарства [25]. У 1922 р. працював у Південно-рудному тресті, де завідував геологорозвідувальними роботами [26]. Саме тоді, на честь 5-річчя більшовицької революції, був нагороджений званням Героя Праці [27].

Багато років Едуард Карлович досліджував геологію Донбасу і Кривбасу, листувався з німецькими вченими, збирав колекцію мінералів, писав наукові праці для тогочасних журналів, однак серед регіонів, які добре дослідив, називав лише Бердянськ, Таврію і Кривбас. Своїми видатними досягненнями станом на 1922 р. Едуард Карлович вважав геологічні дослідження Кривбасу та складання геологічної карти Криворізького району.

З 1 листопада 1922 р. у житті Е. К. Фукса почався новий період — педагогічний. З рудень Кривбасу він прийшов працювати викладачем щойно створеного Криворізького вечірнього робітничого технікуму [28]. На той момент це був технікум 1-го ступеня, де Едуард Карлович викладав мінералогію і був завідувачем мінералогічного кабінету. Слід підкреслити, що Е. К. Фукс став членом першого в історії навчального закладу колективу викладачів, який нараховував усього 11 осіб [29].

Цікаво, що початок історії ДВНЗ «КНУ» був пов'язаний з долею усієї родини Фуксів: у 1922 р. 16-річний син Е. К. Фукса Вадим був зарахований на підготовче відділення промислово-економічного відділу КВРТ, на який загалом було прийнято 43 слухачі [30], а його 21-річна дочка Зоя познайомила згодом народила дочку Кірієну від бухгалтера «Райруди» Абрама Борисовича Карасика [31], який незабаром став колегою її батька — викладав політекономію і політграмоту у КВРТ і був першим в історії технікуму секретарем партійної організації [32]. Шлюб не склався, Карасик був звинувачений у розтраті, тож народжене дитя було в дочерене самим Фуксом. Дівчинка Кірієна, що залишила нам такі цікаві документи, вважала Едуарда Карловича і батьком, і дідом одночасно.

У 1924 р. Вадим Едуардович, що на той час мав 2 роки виробничого стажу і 2 роки стажу роботи у майстернях, перейшов на гірниче відділення [33], яке і закінчив у 1926 р., увійшовши до складу першого — легендарного — випуску навчального закладу [34]. Сам Едуард Карлович, починаючи з жовтня 1923 р., розширив коло предметів, які викладав, — окрім мінералогії, він навчав студентів геології та гірничого мистецтва [35]. Судячи з документів, знайдених автором у ЦДАВОВ, Е. К. Фукс навіть у розпал кампанії українізації викладав геологію російською мовою, працював на першому та другому курсах, найкраще з усіх виконував своє навантаження. Так, у 1926/27 навчальному році на 1-му курсі вичитав 72 із 72-х запланованих годин, де показав 90% успішності студентів, а на 2-му курсі — 64 із 72-х запланованих годин і 92% успішності студентів [36].

У 1928 р. Фукс, вочевидь, повернувся на виробництво, адже у грудневих списках викладачів КВРГТ, підписаних тогочасним директором закладу Ф.П. Кошовим, він уже не значився. За твердженням В. Бухтіярова, з 1929 р. Едуард Карлович очолював геологічне бюро у рудоуправлінні ім. Жовтневої революції [37]. Власне, тоді і розпочалися його перші зіткнення зі сталінською владою.

Своєрідним вступом до подій стала січнева публікація 1930 р. у газеті «Червоний гірник» [38]. У статті розповідалося про селян з Веселих Тернів, які знайшли срібну руду, копаючи колодязь, — вочевидь, це була ціла рудна жила: шматки від неї, відбиті сокирами і зубилами, мали усі селяни. У зв'язку з цим, Фукса здивовано запитували: «Невже у нього не лишилося ніяких слідів з історичного дослідження срібної руди, що її приносили селяни?» [39]. Тож треба виявити, де саме на Криворіжжі залягає срібна руда, треба провести дослідження між рудниками Колачевського і Жовтою Річкою. Вочевидь, що від Фукса чекали швидкого результату у пошуках дорогоцінних металів на Криворіжжі, а результату не було...

У березні 1930 р. редакція «Червоного гірника» розпочала масштабну кампанію по боротьбі зі шкідницькою теорією затухання Кривбасу [40]. Полеміка з приводу безперспективності Кривбасу була жорсткою. Завдяки тогочасному редактору «Червоного гірника» Х. Л. Затучному ідея набула резонансного розголосу [41]. На бік патріотично налаштованої місцевої преси стали всесоюзна газета «Правда» та газета «Комуніст» — орган КП(б)У. Подразником дискусії стала позиція газети «За індустріалізацію», у якій йшлося про те, що через 20-30 років Кривбас втратить свою актуальність. Редакція цієї газети посилалася на дослідження геологів та висловлювання працівників Південно-рудного тресту «Руда». Конкретні імена при цьому не називалися, але у розпал дискусії стало очевидним, що малися на увазі тогочасний керівник Південно-рудного тресту (ПРТ) Патрикеев та завідуючий його дослідницькою частиною Фукс.

Власне останньому і довелося виправдовуватися за ситуацію, і те, як він це зробив, свідчить про його особисте усвідомлення своєї причетності до народження хибної, навіть з позицій сьогодення, ідеї затухання Кривбасу.

Слід зазначити, що покаєнний виступ Е. К. Фукса у пресі з'явився не відразу — йому передували розлогі висловлювання діячів союзного, всеукраїнського, місцевого рівнів та численні гнівні виступи криворізьких гірників. На підтримку Кривбасу встали: перший секретар ЦК КП(б)У Косіор [42], голова ВРНГ УСРР Сухомлин [43], заступник наркома фінансів УСРР Сиволап [44], заступник голови РНК Дудник та представник правління об'єднання «Сталь» Межлаук [45]. Усі вони підкресливали, що запаси руди на Криворіжжі «значно перевищують геолкомівські підрахунки» [46].

Надзвичайно емоційними були виступи працівників криворізьких рудень. Так, робітники, інженери і техніки рудника ім. К. Лібкнехта (зокрема, головний інженер Ковальов, техніки Могілат, Марченко, Чистяков, камеронник Ліхвенко, кріпильник Пальчиков та ін.) вимагали негайного приїзду у Кривий Ріг спеціальної геологічної комісії [47], а працівники рудника ім. Кагановича (технік Башмаков, фахівець з алмазного свердління Лебедів) стверджували, що теорія згасання «висмоктана з пальця», бо криворізькі надра не досліджено у напрямку сіл Лозоватка, Ганнівка, де свого часу «поміщик Кочубей заборонив відкривати шахти», а також у районі Сакаганського пласту [48].

Особливо переконливо прозвучала стаття «Чи вичерпали Криворіжжя?», що була надрукована 14 березня 1930 р. у «Червоному гірнику» [49]. У статті, зокрема, говорилося, що центрами ліквідаторських щодо Кривбасу настроїв стали старий склад ПРТ та керівництво геологічного комітету, які заздалегідь визначили, що Кривбас є виснаженим і не потребує геологічних розвідок. Між тим нерозвіданими залишилися так звані «лежачі боки», Червоний, Тарапаківський і Сакаганський шари, до того ж на глибині 250 м лежить 9 млрд тонн кварцитів з 37% заліза, чимало кварцитів у відвалах, і проблема збагачення останніх теоретично давно вирішена, але ПРТ «без прочухана» ніяк не збудує збагачувальну фабрику. Серйозні претензії були висловлені на адресу інженерного складу ПРТ. Виявляється, що останній, після прийняття рішення про переїзд з Харкова до Кривого Рогу, спішним порядком самовідрядився у Москву — у тамтешнє об'єднання «Сталь», а до заштатного Кривого Рогу переїхали лише друкарки, конторники, технічні працівники — тож рішення начебто і виконали, але ще більше відірвалися від Кривбасу.

Через тиждень після виходу названої статті редакція «Червоного гірника» скликала нараду з питання розвитку залізорудного Кривбасу [50]. Від Вечірнього Кута на захід було запрошено інженерів Фукса і Чиркова. Під час наради гірничий інженер Постриганов зазначив, що «криворізька руда унікальна, бесемерівського характеру, тобто придатна для виробництва бесемерівського чавуну, руда є виключно чистою, бо не містить ані фосфору, ані сірки, ані інших шкідливих домішок, такими багатими і чистими рудами не володіє жоден із відомих рудних басейнів Європи й Америки. І це за умов, що Кривбас розвіданий не глибше, ніж на 400 м» [51].

Через два тижні від початку «боротьби за Кривбас» пролунав заклик «покласти край шкідливим балачкам про вичерпання району» [52]. Отже, на момент виходу статті Е. К. Фукса громадськість міста вже була підготовлена до думки, що у ситуації винні насамперед геологи.

Спочатку стаття Е. К. Фукса вийшла у газеті «За індустріалізацію», а потім була передрукована у трьох номерах «Червоного гірника». Остання супроводжувалася обов'язковим рефреном автора про велетенські запаси залізних руд на Криворіжжі і містила пояснення, що редакція газети «За індустріалізацію» не врахувала того факту, що він робив свої розрахунки у 1926 р., не додавши ймовірних запасів на великих глибинах та значних нерозвіданих рудних покладів [53]. Едуард Карлович писав, що розрахунок, яким скористалася преса, він робив на замовлення Держплану УСРР, останній мусив замістити розрахунок 1910 р. і не більше. При цьому Фукс підкреслював недосконалість власних розвідок, бо «не закінчено свердловину на руднику Дубова Балка». Водночас Едуард Карлович підкреслював, що його висновки 1926 р. комісія Держплану «вважала сміливими», прозора натякаючи на спільну відповідальність за ситуацію [54]. У статті Е. К. Фукса йшлося про те, що геологічний комітет і геологічна служба ПРТ зробили повну геологічну зйомку і склали геологічну мапу на 14 аркушах з масштабі 1:21000. Фукс підкреслював, що геологи Світальський, Половинкіна, Дуб'яго, Лісовський закінчили петрографічне дослідження порід Кривого Рогу, а у співавторстві з Фаасом, П'ятницьким і Фуксом останні склали геологічний опис району. Впродовж 1928—1929 рр. увесь Кривбас був охоплений магнітометричною зйомкою, яка вийшла за межі старого Кривого Рогу: на 54 км на північ до Дніпра і на 45 км за Дніпро. Проведене дослідження довело, що Криворізька магнітна аномалія має «пряме продовження на північ» [55].

Та все ж Фукс схилив голову несвоєчасно: 10 квітня 1931 р. його заарештували, потім звинуватили у належності до контрреволюційної організації і ув'язнили на 10 років виправних трудових таборів. Як зазначалося вище, він був реабілітований 21 листопада 1989 р. [56].

Слід зазначити, що прорахунки у геологічних розвідках Кривбасу, навіть після перемоги над теорією затухання, не знімалися з черги денної. Більше того, усі проблеми з видобутку залізної руди пояснювалися виключно геологорозвідувальними недоліками. То, не дивно, що під час кривавого 1937 р. криворізькі геологи опинилися у колі «ворогів народу».

17 липня 1937 р. у «Червоному гірнику» була надрукована стаття «групи геологів», у якій йшлося про те, що на рудниках Артема і Кагановича пошкоджено с свердлових робіт, не складено жодного геологічного плану підземних робіт [57]. Винаватцями ситуації було названо колишнього автора теорії затухання басейну Фукса та геологів Гершойга і Стефановича. Задля переконливості у шкідницьку компанію були включені вже «викриті» «вороги народу», а саме, троцькіст Ричков і ворожий елемент Пономарьов. Автори статті, які приховували свої справжні імена від громадськості, звинуватили Фукса, Гершойга і Стефановича у зриві строків реконструкції рудника ім. Дзержинського. У тексті говорилося, що останні саботували затвердження планів зростання видобутку, чинять опір виявленню нових металів, дискредитують окремих геологів, зокрема В. Д. Володіна, а Гершойг взагалі збирає «неправильні матеріали по розвідці». Важливими недоліками

було названо відсутність петрографічного розрізу свердловини та низьку виробничу дисципліну. Так, завідуючий каніфольним відділом завжди видає себе за хворого і не з'являється на роботі, а керівники геологічних структур майже не спускаються у шахти. Окрім того, господарча частина віддана Бенькону — людині з темним минулим. Останній розбазарював гостродефіцитні товари під виглядом допомоги колгоспам, вивіз з ладу транспорт і таке інше. Стаття завершувалася запитанням: чи знає про все це начальник рудорозвідки інженер Желтінський?

Черговим натяком на фахову невідповідність Фукса стало твердження щодо відсутності інженерно-геологічної карти, яка б охоплювала усю міську територію Кривого Рогу, показувала наявні ґрунти, корисні копалини, оконтурення запасів, місця зсувів, зон обвалень тощо [58]. Між тим рудорозвідка так і не перебудувала своєї роботи, через що одні і ті ж роботи проводяться по кілька разів різними інституціями (НДГРІ, трестом «Руда», рудорозвідкою).

Медійна травля чергових жертв сталінської тиранії тривала і восени 1937 р.: дописувач А. Л. Загянський писав, що «ворог народу» Світальський «не бажав висвітлити справжнє питання будови геології Криворіжжя», останній хоч і користувався фактичним матеріалом, зібраним геологами Дубровим, Рабіновичем та Половинкіною, але «перекручував його, будував абстрактні теорії, які, крім шкоди, нічого не дали» [59]. Напрямом шкідницької роботи стала недооцінка проблеми нових металів (золота і срібла у кварцевих жилах, сланцях з колчеданом; наявність миш'яку у зоні обвалення шахти ім. Будьонного на руднику ім. Шварца; наявність вольфраму, молібдену, олова, міді (про останню писав ще Конткевич у 1880 р.). За наказом С. Орджонікідзе у січні 1936 р. у Кривбас була відряджена комісія на чолі з геологом Лучицьким. Так-от, за твердженням Загянського, вороги народу заважали їй працювати: Стефанович і Гершойг затримували відпуск кредитів на дослідження і розгортання робіт з розвідки нових металів, внаслідок чого у 1936 р. було зірвано фінансування, а у 1937 р. — приховано результати аналізів (Стефанович взагалі не давав робити проби). Керівник рудника ім. Ілліча Шафаренко заборонив комісії доступ у шахту «ЗОТ», а провокатор Шевченко, щоб посміятися над комісією, приніс рудний зразок з Кавказу [60].

Слід зазначити, що місцева преса добивала Фукса навіть після його арешту і загибелі. Безпрецедентно жорстокою стала особистісна оцінка Фукса, що пролунала з вуст доктора геологічних наук, професора П. П. Семененка. Вважаємо за доцільне навести її без купюр: «Шкідниками із промпартії усяляко гальмувався розвиток геологорозвідувальних робіт. Геологічне обслуговування базувалося на даних однієї людини, викритої потім як шкідника, який тримав геологічні матеріали у секреті, зривав геологічну документацію. Шкідники одягли його у тогу «чародія», єдиного знавця багатств басейну, який подавав геологічні матеріали з пам'яті. Шкідники створили теорію згасання Кривбасу, намагаючись приховати криворізькі надра» [61].

У березні 1939 р. у залі тресту «Руда» проводилася науково-геологічна конференція, на якій говорилося, що занедбані попередниками геологорозвідувальні роботи на Криворіжжі потрібно підняти «до рівня теперішніх

наукових методів розвідки» [62]. Ключовими постатями конференції були член-кореспондент УАН проф. П. П. Семененко, геологи Світличний і Чиж [останній належав до першого випуску КВРТ. — Л. Д.]. Криворізькі краєзнавці вважають, що Е. К. Фукс був заарештований за доносом Світличного [63].

У липні 1939 р. головний геолог рудорозвідки Я. М. Белевцев та головний геолог Дзержинського рудоуправління М. І. Найда знову «проїхалися» по Фуку, щоправда, не називаючи його імені [64]. Найда нагадав читачам «Червоного гірника» про те, що геологічні розвідки у Кривбасі є відсталою ділянкою [65], а більш красномовний Белевцев розцінив останні як такі, що призвели до «неправильного напрямку» розвитку басейну [66]. Я. Белевцев, зокрема, зазначив, що шкідники з «Руди» та рудників завадили проведенню картування басейну у 1927—1930 рр., звузили фронт геологорозвідувальних робіт, бо не мали достатньої теоретичної бази — по суті, вже закатованого Фука звинуватили у непрофесіоналізмі і зробили це особливо цинічно, через міську газету, яку у ті часи читали всі без винятку. Напевно, влада відчула потребу ще раз переконати громадськість міста у справедливості проведеної чистки кадрів.

Я. Белевцев писав, що лише у 1938 р. під керівництвом професора П.П. Семененка вперше було проведено роботу «на структурах рудних полів Кривбасу». При цьому він розкритикував предмет гордості Фука — його геологічну мапу з мірилом 1:21000. З цього приводу Белевцев писав, що геологічна карта, яка б ув'язувала увесь геологічний матеріал рудників, відсутня, що призводить до «різних тлумачень фактів і не дає можливості правильно вести розвідки», а існуючу карту 1:21000 Белевцев назвав такою, що має «ряд неточностей, неправильних теоретичних поглядів і не може бути підручником для подальших розвідок» [67]. Нагороджений фактичний матеріал на рудниках, підкреслював Я. Белевцев, «суперечить відображеним положенням в існуючій карті», і взагалі через розмаїття поглядів на побудову криворізьких надр геологи позбавлені можливості керуватися загально-визнаними теоретичними положеннями, і тому «кожен геолог відданий сам собі». Відсутність теоретичної озброєності породжує серед геологів «кустарщину», писав Я. Белевцев.

На цьому сумному тлі головний геолог рудорозвідки повідомляв, що підпорядкований йому геологічний відділ приступив до створення мапи з мірилом 1:5000. Ця робота була розрахована на кілька років. У геолого-знімальній процедурі було задіяно 30 спеціалістів, із яких 10 інженерів під особистим керівництвом дніпропетровських вчених Семененка і Каніboloцького [68]. Планувалося, що це масштабне геологічне знімання буде завершено до 1 січня 1940 р.

Ясна річ, що розмови про відсутність повноцінної геологічної карти Кривбасу були не просто гострим професійним докором Е. К. Фуку, але й головним рядком у його обвинувальному висновку.

На підставі знайдених першоджерел ми можемо стверджувати, що Едуард Карлович Фукс працював на найбільш вразливій ділянці криворізького

гірництва 1930-х рр. — геологорозвідувальній. Остання, через свою складність, була швидко трансформована у класові звинувачення інженера з «неправильним» походженням, національністю та дореволюційною освітою і вихованням. Вочевидь, що сфабрикована НКВС справа була застосована до абсолютно аполітичної, позапартійної людини, яка все життя захоплювалася підземними надрами, колекціями мінералів і фотографуванням. Автор цих рядків ретельно переглянув усю тогочасну пресу і ніде не знайшов політичних виступів Едуарда Карловича Фукса, тоді як більшість жертв сталінізму, про яких йдеться у даному дослідженні, залишили після себе вірогідні статті як у «Червоному гірнику», так і в інститутській газеті «Соціалістичні кадри»...

Отже, за сталінізму фактично не існувало універсальної моделі виживання — за ґрати потрапляли як ідеологічні фанатики, так і люди, що до самозабуття займалися своєю фаховою справою. Криворізькі краєзнавці абсолютно праві у тому, що Фукс «дивився скрізь землю», а автору до цього хочеться додати, що у нього не було часу озиратися навколо, щоб своєчасно уникнути небезпеки і зберегти таке потрібне для науки своє життя.

Бібліографічні посилання

1. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (далі АМІ ДВНЗ «КНУ»). — Ф. 1 «Персоналії». — Оп. 1. — Спр. 1 «Фотоколекція Е. К. Фукса». — 152 арк.
2. Тротнер В. В. Нові факти з історії родини Едуарда Фукса / В. В. Тротнер // Сталій розвиток промисловості та суспільства : матеріали Міжнародної науково-технічної конференції, ДВНЗ «КНУ», 2016 р. — Кривий Ріг : Видво «Мінерал», 2016. — Т. 2. — С. 91 — 92.
3. Тротнер В. В. Едуард Фукс — невідомі сторінки біографії / В. В. Тротнер / Матеріали Других історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле» / ред. кол. В. О. Шайкан (голова), В. А. Фінічева (укладач). — Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2016. — С. 52 — 57; її ж цит. праця. — С. 91 — 95.
4. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 233 «Фукс Едуард Карлович». — Арк. 15.
5. Там само. — Арк. 14.
6. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Од. зб. 4, 5.
7. Там само. — Од. зб. 22, 25.
8. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 8.
9. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 233 «Фукс Едуард Карлович». — Арк. 1 — 13.
10. Фукс Е. Боротьба за руду — боротьба за 17 млн тонн чавуну / Е. Фукс // Червоний гірник.—1932. — 22 квітня. — С. 2; Фукс Й. Про розвантаження Кривбасу / Й. Фукс // Червоний гірник.—1932. — 11 березня. — С. 1; Фукс Й. Темпи вирішують / Й. Фукс // Червоний гірник.—1931. — 21 сер-

- пня. — С. 2 — 3; Фукс Й. Чергові питання залізорудного Криворіжжя / Й. Фукс // Червоний гірник.—1931. — 31 березня. — С. 2.
11. Третя міськпартконференція // Червоний гірник.—1932. — 27 червня.— С. 1.
  12. Національний банк репресованих. — Запис № 108314 [електронна версія].— Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л.Л. Прокopenко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Монолит», 2008. — С. 981.
  13. Енциклопедія Криворіжжя : у 2-х т. / [укл. В. П. Бухтіяров]. — Кривий Ріг : ЯВВА, 2005. — Т. 2. — 2005. — С. 655.
  14. Дояр Л. В. Двічі «наший»: випускник П. М. Торський (КВРТ, 1926 р.), (КГРІ, 1937 р.) / Л. В. Дояр // Університетські новини. — 2016. — березневий випуск.
  15. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 233 «Фукс Едуард Карлович». — Арк. 1; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 39 «Південно-рудний трест 1920—1931 рр.». — Оп. 2. — Спр. 33 «Анкети відповідальних працівників ПРТ серпень 1922 р.». — Арк. 76.
  16. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 655.
  17. Національний банк репресованих. — Запис № 108314 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 981.
  18. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 233 «Фукс Едуард Карлович». — Арк. 1.
  19. Національний банк репресованих. — Запис № 108314 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 981.
  20. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 233 «Фукс Едуард Карлович». — Арк. 4.
  21. Тротнер В. В. Нові факти ... — С. 93.
  22. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 233 «Фукс Едуард Карлович». — Арк. 2.
  23. Там само. — Арк. 7.
  24. ЦДАВОВ України. — Ф. 39 «Південно-рудний трест 1920—1931 рр.». — Оп. 2. — Спр. 33 «Анкети відповідальних працівників ПРТ серпень 1922 р.». — Арк. 76.
  25. Там само.
  26. Там само.
  27. Дояр Л. В. Уславлені ровесники — місто і університет / Л. В. Дояр. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. — С. 7, 114.
  28. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 525 «Звіт про роботу, учбові плани, анкета загальних відомостей КВРТ. Списки викладачів». — Арк. 6.
  29. Там само.

30. ЦДАВОВ України. — Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР». — Оп. 2. — Спр. 1256 «Звіти про роботу, учбові плани, програми, кошториси на утримання педагогічного і адміністративно-господарчого складу, списки студентів і інші матеріали Кам'янського, Брянського і Криворізького вечірніх робітничих технікумів та курсів по підготовці кваліфікованих робітників, підвідомчих Катеринославському губпрофосу». — Арк. 129.
31. Тротнер В. В. Едуард Фукс ... — С. 56.
32. Дояр Л. В. Уславлені ровесники ... — С. 118.
33. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 409 «Учбові плани КВРТ». — Арк. 2.
34. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 233 «Фукс Едуард Карлович». — Арк. 13.
35. АМІ ДВНЗ «КНУ». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 8.
36. ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 112 «Звіти робітфаків та вечірніх робітничих технікумів України за 1927/28 р.». — Арк. 351.
37. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 655.
38. Поширимо розвідки на руднику Сталіна (Дубова балка) // Червоний гірник.—1930. — 18 січня. — С. 3.
39. Там само.
40. Васильківський Г. Чи вичерпали Криворіжжя? / Г. Васильківський // Червоний гірник.—1930. — 14 березня. — С. 2.
41. Дамо відсіч тим, хто передчасно хоронить криворізьку руду // Червоний гірник.—1930. — 20 березня. — С. 1; Кривбас має велетенські запаси руди // Червоний гірник.—1930. — 25 березня. — С. 1; Криворіжжя — база південної металургії // Червоний гірник.—1930. — 4 квітня. — С. 2 та ін.
42. Червоний гірник.—1930. — 18 березня. — С. 3.
43. Одвертий лист до редакції «Комуніста» // Червоний гірник.—1930. — 23 березня. — С. 1.
44. Сиволап П. П. Розвиток Криворіжжя — розвиток південної металургії / П. П. Сиволап // Червоний гірник.—1930. — 9 квітня. — С. 1.
45. Кривбас має велетенські запаси руди // Червоний гірник.—1930. — 25 березня. — С. 1.
46. Криворіжжя — база південної металургії // Червоний гірник.—1930. — 4 квітня. — С. 2.
47. Одвертий лист до редакції «Комуніста» ... — С. 1, 3.
48. Червоний гірник.—1930. — 26 березня. — С. 1.
49. Васильківський Г. Вказ. праця. — С. 2.
50. Оголошення про нараду у редакції «Червоного гірника» // Червоний гірник.—1930. — 21 березня. — С. 7.
51. Там само.
52. Нікому не пощастить заплямувати Криворіжжя // Червоний гірник.—1930. — 30 березня. — С. 1.
53. Фукс Е. Криворіжжя — район першорядного світового значення / Е. Фукс // Червоний гірник.—1930. — 12, 13, 15 квітня. — С. 1.

54. Там само.
55. Там само.
56. Національний банк репресованих. — Запис № 108314 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr/; Реабілітовані історією ... — С. 981.
57. В чийх руках геологорозвідувальні роботи Кривбаса // Червоний гірник.—1937. — 17 липня. — С. 3.
58. Криворіжжю — геологічну карту // Червоний гірник.—1937. — 27 серпня. — С. 3.
59. Загянський А. Л. До проблеми нових металів Криворіжжя / А. Л. Загянський // Червоний гірник. — 12 вересня. — С. 3.
60. Там само.
61. Семененко П. П. Завдання геологічної служби в Кривбасі / П. П. Семененко // Червоний гірник.—1938. — 24 червня. — С. 2.
62. Науково-геологічна конференція розпочала роботу // Червоний гірник.— 1939. — 6 березня. — С. 1.
63. Тротнер В. В. Едуард Фукс ... — С. 55.
64. Белевцев Я. Н. Геологічні знімання в Криворізькому басейні / Я. Н. Белевцев // Червоний гірник.—1939. — 2 липня. — С. 3; Найда М. І. Геологічні розвідки — відстала ділянка / М. І. Найда // Червоний гірник.— 1939. — 23 липня. — С. 3.
65. Найда М. І. Вказ. праця. — С. 3.
66. Белевцев Я. Н. Вказ. праця. — С. 3.
67. Там само.
68. Там само.

Л. Дояр

ПЕТРО ЧЕРНІКОВ

Постать головного інженера тресту «Руда» Петра Івановича Чернікова є широко відомою завдяки дослідженням дніпровського історика Р.К. Терещенка [1]. Останній докладно описав подробиці застосованих до нього репресивних дій у сталінських катівнях. Ім'я П. І. Чернікова фігурує у Національному банку репресованих та довідниковому виданні «Реабілітовані історією» по Дніпропетровській області [2]. Біографічна довідка про П.І. Чернікова наведена в «Енциклопедії Криворіжжя» [3].

Водночас маловідомим дотепер фактом залишалось співробітництво інженера Чернікова з Криворізьким гірничорудним інститутом — а воно існувало і документально підтверджується джерелами, які нещодавно винайшов автор. По-перше, фото П. І. Чернікова — людини з худорлявим, навіть виснаженим обличчям, впалими щоками — вміщено у «викладацьких» рядах на колективних знімках випускників КГРІ 1936 р. та випускників ДГІ ім. Артема 1937 р., що зберігаються у музейному архіві Криворізького національного університету [4]. По-друге, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України автор знайшов документ,

який свідчить, що Петро Іванович Черніков, згідно з наказом ГУУЗ Наркомважпрому №26/657 від 21 грудня 1934 р., був членом ради Криворізького залізорудного інституту [5].

Безумовно, П. І. Черніков у КГРІ працював на засадах сумісництва, його основною роботою з другої половини 1933 р. завжди залишався залізорудний трест «Руда». Виробничник з гірничим досвідом, ясна річ, був затребуваним фахівцем в організації навчального процесу. Він забезпечував проведення практики, проводив консультації для студентів-дипломників, надавав поради щодо актуальних напрямів науково-дослідницької роботи КГРІ. По суті, в особі Петра Івановича Чернікова втілилася надзвичайно продуктивна риса підготовки гірничих інженерів у КГРІ, а саме, забезпечення тісного зв'язку теоретичного і практичного навчання молодих кадрів.

Петро Іванович Черніков народився 15 грудня 1897 р. у селі Терса Сланського повіту Саратовської губернії [6]. За національністю росіянин, за соціальним походженням — селянин [7]. Був безпартійним, мав вищу освіту — закінчив гірничий інститут, але не встановлено, який саме [8].

У поглядах на кривбасівську кар'єру Чернікова автор напрацював власну позицію: якщо попередники почали досліджувати лише його роботу у тресті «Руда» [9], то нами встановлено, що як мінімум до червня 1933 р. Петро Іванович працював головним інженером шахти «Більшовик», а його наступником став В. І. Смушков. Тогочасна оцінка роботи Чернікова у місцевій пресі була вкрай низькою: редакція газети «Червоний гірник» закликала дати «більшовицьку відповідь на роботу шахти, що втратила ім'я «Більшовик» [10]. Шахта, за словами журналістів, тягла «у провалля» усю «Жовтневу рудню», адже рівень виконання виробничого плану становив 27-30%, при цьому «електровози стоять, в люках повно породи». Особливо критичною була ситуація на другій ділянці: остання через постійні аварії взагалі не працювала, кулаки кліті слюсар Лобанов зробив неправильно, важелі гальма на підйомній машині та шестерні машин також, перекидач вужчий від потреби на 120 мм, але його прийняли і, не перевіривши, змонтували [11]. В усіх зазначених недоліках редакція звинувачувала головного інженера Чернікова та головного механіка Міняйла. Окрім того, газетники вимагали негайного покарання для колишнього завідуючого гірничими роботами шахти Курзанцева (за іронією долі, також людина з КГРІ — Курзанцев належав до першого випуску 1926 р. — Л.Д.), на їх думку, за ситуацію мусить відповісти і секретар партосередку Онищенко, який «насичений опортунізмом до роботи і бюрократизмом у ставленні до робітників» і не організовує боротьби проти ворожих елементів на шахті.

Озвучена оцінка, швидше за все, мала суб'єктивні причини, адже професіоналізм і високий фаховий рівень Чернікова неодноразово підтверджувався, більше того, був відзначений високою урядовою нагородою: наприкінці 1935 р. головний інженер тресту «Руда» отримав орден Трудового Червоного Прапора [12]. Щоб підкреслити виключну вагомість цієї нагороди, зазначимо, що тогочасною постановою ЦВК СРСР за підписом М. І. Калініна у списку нагороджених було всього четверо криворіжців, троє з яких були прохідниками

і свердліями (М. К. Тинок, В. С. Чередніченко, В. П. Чемодуров) і лише один Черніков представляв так званих ітеерівців. Окрім того, напередодні 1935 р. нарком важкої промисловості СРСР С. Орджонікідзе своїм наказом №1606 від 31 грудня 1934 р. за успішне виконання річної виробничої програми преміював головного інженера тресту «Руда» П. І. Чернікова легковою автомашиною [13].

Звичайно, що між такою убивчою критикою і орденом мусило відбутися щось переконливо видатне. Інакше кажучи, між червнем 1933 р. і груднем 1935 р. у житті Петра Івановича відбувся неабиякий кар'єрний злет. Останній можна прослідкувати за матеріалами тієї ж місцевої преси. Так, у серпні 1935 р. головний інженер «Руди» П. І. Черніков розмістив у «Червоному гірнику» статтю з виразною назвою «Ганебна пляма Кривбасу», у якій підняв питання про високий рівень травматизму шахтарів Кривбасу [14]. По суті, Петро Іванович зондував проблему, яка у жовтні 1937 р. прозвучала у розстрільному вироку проти нього самого. Отже, Черніков не підвищував травматизм на шахтах, а, навпаки, шукав шляхи щодо його скорочення — та в НКВС не читали, а лише писали...

На наш погляд, наведені Петром Івановичем факти були використані сталінськими посіпаками у його звинуваченні. Так, наприклад, Черніков писав про збільшення кількості нещасних випадків, про порушення техніки безпеки, а саме: про неправильне підв'язування при спуску у бадло в рудоуправліннях ім. Шварца та ім. К. Лібкнехта, про брак огорожень стволів на горі, про відсутність решіток у рудничному дворі та лихацьку їзду на електровозах Червоногвардійського та Шварцівського рудників [15]. Найбільше порушень Черніков знайшов у проведенні вибухових робіт, зокрема, зарядка шпурів мерзлим динамітом на руднику ім. Шварца. На Жовтневому руднику загинув зарядник під час свердління стакана і при уцільненні заряду в шпурі сталевим свердлом. Причинами смертельних травм шахтарів Черніков вважав пустоти при загібанні руди, брак кріплення. Він писав, що люди гинуть при падінні в неогорожені виробітки — гезенки, у забоях, де не розбирають породу після вибуху. Петро Іванович критикує теорію, що у гірничій справі без нещасних випадків не обійтися, між тим в обвинувальному вироку його зробили адептом цієї теорії [16].

Черніков з обуренням розповідав, що на шахті «КІМ» рудоуправління ім. К. Лібкнехта начальник дільниці Буряк, помічник завідувача шахти Циганок і головний інженер Могілат (Д. І. Циганок — випускник КВРГТ 1928 р. — Л.Д.) спокійно лізуть у гезенок, в уст'ї якого є величезний закол, що вкрай небезпечно для життя. Черніков примусив їх зробити обorkу, і при першому ж торканні лома до бута, що нависав, без будь-якого застосування зусиль бут вагою у півтонни звалився — а це було ходом сполучення із забоем! За висловом головного інженера «Руди», технічні керівники Дзержинського управління взагалі перетворилися на акробатів, бо у шахті «Комунар» «зріднилися з неперекритими гезенками і воронками стопінгових камер», тож, у кого немає фізкультурних здібностей, падають у виробітки. Керівники Першотравневого рудника спокійно сідають у кліть, канат якої здовжився на

2 метри. Усі ці факти, за висловом Чернікова, мусить розглядати прокуратура, потрібно невідкладно проводити профілактику травматизму, а за порушення техніки безпеки суворо карати [17].

Та чи були покарані названі особи невідомо, а от самому Чернікову за це дісталось. Як зазначає Р. К. Терещенко, Петра Івановича в НКВС назвали «одним із керівників шкідників у Кривбасі» [18]. То ж чи варто було так боліти душею за роботу?! Чи не легше було пристосуватися і усуватися від відповідальності, підставляючи чужу голову? Як бачимо, Черніков був чесною, відвертою людиною, що не ховалася від проблем за чужими спинами, — саме таким і діставалося найбільше. Сталінізм поглинув найкращий людський контингент країни...

Окрім проблем травматизму, головний інженер «Руди» опікувався питанням ударництва: у своєму виступі на міському зльоті стахановців він зазначав, що керівництво стаханівським рухом у Кривбасі здійснюється погано — 33% прохідників не виконують норми [19]. Вітаючи ударні темпи праці, Петро Іванович вивчав і поширював передовий досвід, ініціював видання «Стаханівського збірника», де виступали найкращі бурильники, скреперисти, кріпильники, друкувалися новаторські пропозиції щодо організації праці гірників, інженерно-технічних працівників і керівників рудників і шахт [20].

На такому тлі успішність кар'єри Чернікова не викликала ніякого сумніву. У 1936 р. він упевнено вписався у коло міських керівників: секретаря міського комітету партії Цвіля, голови міської ради Чебукіна, голови ЦК спілки гірників Карпова [21]. Позитивні відгуки про його діяльність лунали зі сторінок «Червоного гірника» навіть незадовго до арешту: так, 4 квітня 1937 р. інженер О. Бережний дякував головному інженерові тресту «Руда» П. І. Чернікову та його помічникові по безпеці Л. Б. Траубе за допомогу «у проведєнні профілактичних робіт з гірничорядувальної справи» [22].

Його дружина, Людмила Степанівна Чернікова, що слідом за чоловіком була репресована на 8 років виправних трудових таборів, стала однією з організаторок всесоюзного руху дружин ІТР [23]. Вона була головою Центрального бюро дружин ІТР тресту «Руда». Тож подружжя Чернікових вірою і правдою служило справі розбудови соціалізму в СРСР, здається, що саме за це вони і були нещадно покарані.

Як розповідає Р. К. Терещенко, головного інженера тресту «Руда» заарештували 27 липня 1937 р. [24]. Вже на перших допитах він почав зводити на себе наклепи: буцімто завербував головних інженерів рудників та керівників відділів тресту; добився скорочення забезпеченості запасами руди; розладив вентиляційну систему Кривбасу, через що отруїлося 550 шахтарів; призвів до зростання смертельних випадків. Після таких зізнань слідчі «зшили» справу, за якою Петро Іванович Черніков «створив у Кривбасі шкідницько-диверсійну організацію шляхом насадження контрреволюційних осередків на всіх рудниках, особисто завербував 19 чоловік, провів велику диверсійну роботу, внаслідок чого басейн опинився у жахливому стані, а каліцтво зросло в кілька разів» [25].

Усі ці «переконливі» докази вини Чернікова «справедливий сталінський суд» розглянув за 15 хвилин. 27 жовтня 1937 р. Петро Іванович Черніков був звинувачений у належності до контрреволюційної організації і наступного дня розстріляний.

Та навіть після його розстрілу місцева преса не заспокоювалася: у листопаді 1937 р. газета «Червоний гірник» писала, що «кубло в апараті тресту «Руда» недобите», «вороже охвістя треба викорчувувати до кінця», журналісти навіть визначили чергових «ворогів народу» — начальника управління капітального будівництва «Руди» Черінова і керівника «Кривбаспроекту» Яковлева [26]. А на грудневому 1937 р. пленумі міськкому КП(б)У Кривого Рогу було заявлено, що «плани ліквідації наслідків шкідництва були складені ворогами народу» і тому їх треба переглянути [27].

Петра Івановича Чернікова було реабілітовано 30 квітня 1957 р., а його дружину — 3 квітня 1957 р. [28].

Бібліографічні посилання

1. Терещенко Р. К. За стандартними звинуваченнями: Бенет Юлій Бенедиктович, Черніков Петро Іванович / Р. К. Терещенко // Реабілітовані історією : у 27-ми т. Дніпропетровська обл. : у 2 кн. / упор. Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 1. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної рідколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2009. — С. 367 — 371.
2. Національний банк репресованих. — Запис № 101477 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією : у 27-и т. Дніпропетровська область : у 2-х кн. / упор. Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Кн. 2. — Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редакції по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт», 2008. — С. 1022.
3. Енциклопедія Криворіжжя : у 2-х т. / [укл. В. П. Бухтіяров]. — Кривий Ріг : ЯВВА, 2005. — Т. 2. — 2005. — С. 711.
4. Архів Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Ф. 2 «Історія Криворізького гірничорудного інституту». — Оп. 1. — Спр. 1 «КВРТ-КГРІ (1922—1947)». — Арк. 46, 49.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 1252 «Інспекція Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР на Україні (м. Харків)». — Оп. 1. — Спр. 138 «Документи про роботу КГРІ (звіти, відомості) 8.02.1934 — 1.04.1935». — Арк. 38.
6. Терещенко Р. К. Вказ. праця. — С. 369.
7. Національний банк репресованих. — Запис № 101477 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ... — С. 1022.
8. Енциклопедія Криворіжжя ... — С. 711.

9. Там само.
10. Саботаж чи шкідництво? // Червоний гірник.—1933. — 21 червня. — С. 1.
11. Там само.
12. Червоний гірник.—1935. — 10 грудня. — С. 1.
13. Експозиція Музею історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». — Зала № 1. — Од. зб. 8.
14. Черніков П. І. Ганебна пляма Кривбасу / П. І. Черніков // Червоний гірник.—1935. — 12 серпня. — С. 3.
15. Там само.
16. Терещенко Р. К. Вказ. праця. — С. 369 — 370.
17. Черніков П. І. Вказ. праця. — С. 3.
18. Терещенко Р. К. Вказ. праця. — С. 369.
19. Черніков П. І. Домогтися зламу в роботі басейну (стенограма виступу на всебасейновому зльоті стахановців) / П. І. Черніков // Червоний гірник.—1936. — 12 листопада. — С. 1.
20. Терещенко Р. К. Вказ. праця. — С. 369.
21. Червоний гірник.—1936. — 6 жовтня. — С. 1.
22. Бережний О. Розвиток гірничорятувальної справи / О. Бережний // Червоний гірник.—1937. — 4 кв. — С. 2.
23. Червоний гірник.—1936. — 10 травня. — С. 3.
24. Терещенко Р. К. Вказ. праця. — С. 370.
25. Там само.
26. Червоний гірник.—1937. — 27 листопада. — С. 2.
27. Червоний гірник.—1937. — 28 грудня. — С. 1.
28. Національний банк репресованих. — Запис № 101477 [електронна версія]. — Режим доступу : www.reabit.org.ua/nbr; Реабілітовані історією ...— С. 1022.

Л. Дояр

ДРУЖИНИ РЕПРЕСОВАНИХ КРИВОРІЗЬКИХ ОСВІТЯН

Вони залишилися вірні шлюбній обіцянці. Вони не змінили прізвищ, не розлучилися, не зреклися. Вони мали святій обов'язок перед своїми безжалісно вирваними із життя чоловіками не зламатися під тягарем випробувань, болю та страждань; гідно пронести по життю звання їх дружин, виховати дітей, плекаючи в їх серцях добру пам'ять про батьків, яких клеймили як «ворогів народу». Вони — Дружини репресованих...

ОЛЬГА ДОРОШЕНКО (МАК)

Нелегкий, сповнений випробувань життєвий шлях Ольги Нилівни Дорошенко (в дівочтві — Петрова) розпочався 20 липня 1913 року в Кам'янець-Подільському, та вже через півроку родина переїхала до Києва. Вона походила з небагатої родини державного урядовця, в якій, окрім Ольги, зростали ще двоє дівчаток та хлопчик.

На початку 1920-х років згорьована після втрати батька та двох дівчаток родина повертається до Кам'янця-Подільського.

Після закінчення семирічки Ольга їде вчителювати та ліквідувати неписьменність в одне із приміських сіл. Це дало їй можливість отримати довідку про належність до робітничого класу, а у її випадку, як доньці колишнього чиновника царських часів, допомогло потрапити на навчання до технікуму західних мов, що саме відкрився у Кам'янці-Подільському [1].

Саме у ті роки доля і звела Ольгу Петрову з Вадимом Дорошенком. На той час Вадим Дорошенко вже закінчив Кам'янець-Подільський інститут народної освіти та отримав призначення районним інспектором народної освіти в м. Солобківці. Як згадувала сама Ольга Дорошенко: «Вадим Олександрович був райінспектором і заробляв сто сорок карбованців у місяць. А я — жалюгідна шістнадцятилітня «ліквідаторша», що приїхала в старих сандалях, доношеному до краю пальті, на зарплату вдвоє меншу від зарплати сільського вчителя, себто дванадцять карбованців і п'ятдесят копійок. Та з такої фінансової й соціальної, коли хочете, відстані навіть мріяти... було смішно. І взагалі навіть часу не було, бо він дуже скоро виїхав з містечка» [2].

Але свою долю не обійдеш і не об'їдеш. Вони знову зустрілися у Харкові — тодішній столиці України, коли вже Ольга перестала бути «ліквідаторшею», а Вадим — райінспектором народвіті і її начальником. В. Дорошенко викладав філологічні дисципліни у геодезичному інституті, одночасно працював у мовній редакції Державної радіостанції і перекладачем з німецької, англійської, польської, російської та інших мов при Державному видавництві України. О. Петрова вчилася в інституті іноземних мов.

На початку травня 1932 року Ольга та Вадим побралися, а через рік у молодого подружжя народився первісток — донечка, яку назвали Мирославою. Через три роки в родині Дорошенків народилася друга донька — Вікторія.

Успішно складалася наукова кар'єра В. О. Дорошенка: 1935 року він захистив кандидатську дисертацію на тему «Стиль поезії Івана Франка». В цей час відбувається його переведення за розпорядженням НКО з Криворізького педагогічного інституту до Ніжинського на посаду завідувача кафедри мовознавства. Ольга, яка почала здобувати вищу освіту в Харківському університеті, продовжила своє навчання в Криворізькому педінституті, а в 1934—1936 рр. — у Ніжинському педінституті.

Здавалося є все, щоб бути щасливими. «Але дарма, що мені посміхалося майбутнє, дарма, що чоловік мій мав також як на советські умовини порівняно високоплатну посаду, дарма, що ми були добре дібраним подружжям, — щасливими ми не почували себе ніколи. Жажлива дійсність довколишнього світу настирливо вдиралась до нашого домашнього вогнища і отруювала нам кожну радісну хвилину.

Особливо ж підкреслював непевність нашого щастя той факт, що батько чоловіка ще під час першої світової війни втік за кордон і більше не повернувся. Внаслідок того ми почували себе постійно в напруженій тривозі і для безпечності мусили майже щороку міняти місце свого побуту.

...в липні 1938 року мала скласти державні іспити та дістати диплом учительки середніх шкіл. А що належала по успішності до найсильніших студентів, то заздалегідь одержала пропозицію від дирекції інституту — залишитися після закінчення науки асистенткою при кафедрі української літератури» [3].

Саме під час випускних іспитів Ольги їх родину спіткало лихо. Вражаючи у саме серце звістка про арешт чоловіка, приниження обшуком, що відбувався у неї на очах, перелякані діти та векруха, нещирість у кабінетах у відповідь на намагання хоча б щось дізнатися про долю ув'язненого чоловіка... І це все було лише початком трагедії...

Дирекція інституту миттєво зреагувала на останні події в родині Дорошків. Усі райдужні перспективи подальшої наукової діяльності та роботи на кафедрі в інституті були знищені, навіть більше: О. Дорошенко відмовились видати диплом про закінчення вишу та з великою неохотою погодилися на довідку про прослуханий курс.

Протягом місяця після арешту чоловіка Ольга Нилівна намагалася хоча б щось дізнатися про його долю. Та єдиним свідченням, як і для багатьох інших дружин заарештованих, які годинами вистоювали біля міського управління НКВС, була білизна, що передавалась із-за тюремних murів. Просто брудна, скривавлена, розідрана... і найстрашніше — з запискою «не числиться» [4].

Час минав, і все нагальнішою ставала проблема працевлаштування. За направленням треба було їхати до Києва, в НКО. Отримавши направлення в сільську школу і відправившись на місце призначення, довелось пережити кілька прикрих моментів. По-перше, певну насторогу, що межувала з небажанням з боку керівництва школи, які менш за все хотіли мати у своєму штаті дружину «ворога народу». По-друге, за прикритим збігом обставин, О. Дорошенко була призначена на місце, яке вподобала дружина інспектора

райвно, що створювало додаткові перешкоди працевлаштуванню. Та все це були дрібниці порівняно з невизначеністю долі чоловіка.

Надію на якийсь порух у його справі дало надруковане у центральних газетах у січні 1939 року повідомлення про зловживання в органах НКВС, комісар Єжов був усунутий від роботи за виявлені факти порушення закону працівниками органів під час проведення слідчих дій. Та як швидко надія з'явилась, так швидко і згасла. «Вибухові» повідомлення про притягнення до відповідальності викритих працівників НКВС після зняття наркома внутрішніх справ стали притишуватися, арешти працівників майже припинилися, численні скарги та вимоги про перегляд справ залишалися без відповіді [5].

І все ж таки доля подарувала їм ще кілька місяців подружнього життя після звільнення В. О. Дорошенка у відповідь на подану ним апеляцію до Верховного Суду УРСР щодо безпідставності висунутих йому звинувачень.

Родина Дорошенків переїздить до Бердичева, де Вадим Олександрович викладає в учительському інституті, а Ольга Нилівна — в школі. Напруження та відчуття душевного дискомфорту не полишають її, наближення до їх домівки людини у формі викликає паніку.

Передчуття поганого підтвердились у січні 1940 р., коли Вадим Олександрович отримав виклик у Дніпропетровськ на засідання суду в якості свідка. Зі спустошеним серцем і цілковитою апатією до всього, що відбувається навкруги, повертається пані Ольга додому з вокзалу. Сила обов'язку перед дітьми, роботою бере гору, та не надовго. Коли минають тижні, а чоловік не повертається і звісток від нього немає, оціпіння знову охоплює її.

Дорога до Дніпропетровська, зустріч з прокурором з його підкреслено глумливим ставленням до її питання про долю чоловіка та прохання щось йому передати, повна безвихідь і просто фізичне виснаження призводить до внутрішньої душевної межі. «Коли б хоч заплакати. Але ні. Сльози десь скипілися коло серця і давлять його, але не прориваються» [6].

Пізніше у своїх спогадах Ольга Нилівна яскраво, до дрібниць, опише той свій стан, наче і не пройшли роки, які мали притупити біль; неначе вона його відчуває ось і зараз. Все, що стримувалось згорьованою жінкою останні роки, вибухає її зверненням до Вищих Сил, до них звертається за підтримкою.

«Мене охоплює оціпіння молитвеного екстазу, і в його найвищому моменті моя розлука спалахує потужним яскравим полум'ям, на блискавичну мить освітила якісь темні, мені самій незнані закутки моєї душі і... погасла... Я відчула, як починає мертвоїти моє серце, як німіє біль душевних ран, і на груди мої тяжко лягає холодний камінь...

— Очевидно так треба, і так мусить бути... Мусить бути! ... — шепчу сама собі і скоряюся невмолимій конечності призначення.» [7].

Призначення... Те, що вони мали робити з чоловіком, тепер Ольга Дорошенко має осилити сама: виростити дітей, попідкуватися про стареньку матір Вадима. Продовжити боротися за чесне ім'я чоловіка. І ще щось важливе, відчувала вона, очікує попереду. Але що?..

Тим її призначенням стало — розповісти про поневіряння її чоловіка, Людини з великим майбутнім, якому не судилося відбутися. Саме це і стало

основною сюжету першої книги Ольги Нилвни «3 часів ежовщини», що побачила світ 1954 року в Мюнхені. Свої твори письменниця підписувала псевдонімом Мак, на згадку про рідну Україну, яку їй довелося залишити не за власною волею.

Саме згадана вище книга, в якій Дорошенко діє під прізвиськом «Олександр Мак», була перекладена англійською мовою і 1958 року висунута на Нобелівську премію як перший твір, спрямований проти сталінського режиму.

Спроби писати «для себе» Ольга почала ще під час навчання в пединституті. Як згадувала сама письменниця в одному з інтерв'ю, писати так, як хотіла, в умовах радянської дійсності вона не могла, а писати так, як вимагалось, — не бажала. «Продажність не лежить у моїй вдачі, й тому я махнула рукою на своє покликання».

Упродовж наступних років побачили світ нові твори письменниці. А у 1973 році в Канаді вийшла друком повість О. Мак «Каміння під косою», присвячена подіям Голодомору в Україні. Читачі і критики були приголомшені — «читалося як щось неймовірне, недійсне» [8].

Це було не перше звернення Ольги Мак до теми Голодомору. Ще у 1953 році у часописі «Наше життя» був опублікований її нарис «Земля плаче», де головна героїня, сільська жінка Тетяна, розповідає про жахливі події, які їй довелося пережити й через які вона з родиною змушена була тікати до міста. До того ж твір носить автобіографічний характер, бо авторка згадує період їх з чоловіком життя та вчителювання у Кривому Розі.

Своєю творчістю письменниця прагнула до ствердження любові до Батьківщини та народу; бачення на першому плані передусім Людини; звернення до історичних тем, бо саме історія, на її думку, зберігає щось вартісне... Такий письменницький жанр і небайдужу громадянську позицію Ольга Мак обумовлювала впливом її чоловіка — Вадима Дорошенка — на формування її світогляду і національного почуття.

Бібліографічні посилання

1. Бузейчук В. Писати так, як вимагалось — не бажала: до 100-річчя від дня народження Ольги Мак. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://bukvoid.com.ua/events/culture/2013/07/30/152608.html>
2. Астаф'єв О. Ольга Мак згадує Ніжин // Український дім. — 2013. — № 3(59). — С. 6 — 7.
3. Мак О. 3 часів ежовщини: спогади. — Мюнхен : Українське видавництво, 1954. — С. 15 — 16.
4. Там само. С. 54.
5. Там само. С. 89.
6. Там само. С. 241 — 245, 249.
7. Там само. С. 251.
8. Будзей О. Кам'янецька петрушка, що на чужині розцвіла як мак Електронний ресурс // Подолянин. — 2013. — 19 липня. — Режим доступу : <http://podolyanin.com.ua/celebrities/119/6210/>

В. Фінічева

ОЛЕНА КАРЕТА

Дивним чином життєві шляхи героїні цього нарису та попереднього багато в чому схожі: народження в липні, дитинство пов'язане з Київщиною та Кам'янець-Подільським, навчання в Кам'янець-Подільському технікумі іноземних мов, зв'язок певного періоду життя їх чоловіків з Кам'янець-Подільським інститутом народної освіти та Криворізьким педагогічним інститутом. І нарешті, апогей цих збігів, що став трагедією для обох жінок — засудження чоловіків за однією справою.

Народилась Олена Олександрівна Карета 24 липня 1898 року. Місце її народження — місто Канів на Київщині. Її батько був службовцем, працював у лікарні фельдшером, мати займалась домашнім господарством.

У 1909 році родина переїздить до Кам'янець-Подільська, де Олена вступає до Маріїнської жіночої гімназії. Не виключено, що Олена закінчила гімназію екстерном, бо зазначена в її автобіографії спеціалізація — російська мова — надавалась саме за таких умов отримання свідоцтва [1].

Навчальний заклад, який закінчила Олена Олександрівна, нічим не відрізнявся від подібних по країні «Маріінок». У період її навчання з 1909 по 1917 роки при Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії відкрили педагогічні класи, а під час Першої світової війни у приміщенні гімназії був військовий шпиталь, який навесні 1916 року відвідав російський імператор Микола II [2].

Після закінчення у червні 1917 року гімназії Олена Олександрівна починає свою професійну діяльність. З серпня 1917-го і по липень 1919 року — вона у штаті комерційної школи Кам'янець-Подільська на посаді викладачки російської мови.

У період з 1919 до 1930 року вона не працює, як пояснює сама — через сімейні обставини. 1930-го року стає студенткою Кам'янець-Подільського технікуму іноземних мов, де навчається наступні три роки за спеціальністю «німецька мова».

У кінці серпня 1930 р. разом з чоловіком вона переїздить до Кривого Рогу [9]. Її чоловік — Карета Лев Антонович жив у Кам'янці-Подільському. Там закінчив чоловічу гімназію і після здобуття вищої освіти в Одеському університеті повертається до рідного міста. У 1920-х — на початку 1930-х років працює у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти викладачем та завідувачем кафедри математики.

У Кривому Розі Л. А. Карета працював у науково-дослідному секторі Криворізького гірничорудного інституту, діяльність якого була спрямована на дослідження систем розробки рудних родовищ та пошук найбільш раціональних способів видобутку корисних копалин. З середини 30-х рр. переходить на роботу до Криворізького педагогічного інституту на посаду професора та декана фізико-математичного факультету.

Колеги відгукувались про нього як про уважну, врівноважену та просту у спілкуванні, шанобливу людину. При цьому як керівник користувався значним авторитетом, з його думкою рахувались [3].

О. О. Карета стає викладачем німецької мови на робфаци Криворізького педагогічного інституту, а через півроку викладає іноземну мову студентам цього навчального закладу.

Влітку 1938 року до родини Карети прийшла біда. Лев Антонович, у числі інших співробітників Криворізького педагогічного інституту, був заарештований.

Для його дружини потяглися довгі місяці напівреального існування, доки тривало слідство, доки була призначена дата судового засідання та в очікуванні остаточного вироку. Треба віддати належне керівництву інституту, які не спекалися дружини «ворога народу»: за документами особової справи Карети О.О., вона продовжувала працювати в Криворізькому педінституті [9].

Складно передати словами почуття, які опановують людиною, коли вона дізнається про зняття звинувачень на адресу дорогої людини через їх безпідставність.

Про виправдальний вирок Дніпропетровського обласного суду щодо її чоловіка та заарештованих колег Олена Олександрівна дізналася одразу. На підтвердження тому довідка спеціальної Колегії Дніпропетровського обласного суду, що підшита до її особової справи і стверджує її перебування на слуханні справи чоловіка з 19 по 25 квітня 1939 року [4].

Наявність такої довідки на той час була життєво необхідною, бо мала пояснити причину відсутності О. О. Карети на роботі кілька днів [5].

Звільнений після виправдального вироку чоловік Олени Олександрівни був поновлений на роботі, і їх життя поступово стало входити у звичайне русло. Та вже через півтора рок за касаційним протестом обласного прокурора перед Колегією Верховного Суду СРСР справа криворізьких викладачів повертається на стадію судового слідства.

І знову квітень, тепер уже 1941 року, і знову стіни Дніпропетровського обласного суду, в яких лунає обвинувачувальний вирок. Що змінилось, які такі нові свідчення могли віднайтись (та чи існують вони в природі взагалі?), чим і перед ким завинив її чоловік? Усі ці питання не полишали пані Олену протягом останніх місяців після арешту чоловіка. Вищу міру покарання після апеляції було замінено на 10 років позбавлення волі у ВТТ.

Через два місяці почалась Велика Вітчизняна війна, а ще через півтора місяця німецько-фашистські війська окупували Кривий Ріг. Обставини склалися так, що О. О. Карета залишилась в окупованому місті. Щоб якось виживати, при різних закладах викладала німецьку мову. З січня 1942 р. по червень 1942 р. викладала у відновленому в рамках діяльності похідних груп ОУН Криворізькому педагогічному інституті.

До речі, в цей час виходила газета «Дзвін», в одному з номерів якої була надрукована стаття за авторством викладача Криворізького педагогічного інституту Івана Шаблія. За змістом є згадка і про ув'язнених та засуджених напередодні війни колег автора: «До цього часу ще невідома доля синів Українського Народу, викладачів — Л. Карети, К. Макаревича, Т. Перепеди, Д. Болюбаха. Ці люди чесно працювали на користь Українського Народу і про них на Криворіжжі ніколи не забудуть. Слава і уклін Вам, сини славної України, де б Ви не були!» [6].

Місяцем раніше, у жовтневому номері часопису була згадка і про О.О. Карету: «З великою увагою вислуховують учні школи № 23 виклади з німецької мови, які дає одна з кращих майстрів цієї справи п. Карета. Свідоме, глибоке, уважне ставлення учнів до вивчення іноземної мови забезпечить їм добрі знання» [7].

У 1944 році після визволення Кривого Рогу від тимчасової німецько-фашистської окупації та відновлення роботи довоєнного Криворізького педагогічного інституту, О.О. Карета повертається до викладання в ньому. Навіть більше — призначена виконувати обов'язки завідувача кафедри іноземних мов. Остання згадка про неї зустрічається у штатному розписі Криворізького педагогічного інституту на 1946/47 навчальний рік.

Подальша доля Олени Карета, поки що, залишається не з'ясованою...

Бібліографічні посилання

1. Автобіографія Карети Олени Олександрівни. — Музей історії Криворізького педуніверситету: відділ фондів, б/н.
2. Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія. Електронний ресурс.— Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Архів Упаління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. — Спр. П-7099. — Арк. 52.
4. Справка Специальной коллегии Днепропетровского суда Н.К.Ю. УССР от 18.04.1939 г. за № 200. — Архів Криворізького педагогічного інституту: Особова справа Карети Олени Олександрівни, б/н.
5. Гриневич В. А. Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення [Електронний ресурс] / В. Гриневич // Магістеріум. Історичні студії. — 2015. — Вип. 54. — С. 57 — 58. — Режим доступу : <http://history.ukma.edu.ua/journals/magisterium/54>
6. Шаблій І. Здійснена мрія // Дзвін.—1941. — 14 листопада.
7. Каменярь І. Вивчаймо іноземні мови // Дзвін.—1941. — 14 жовтня.

В. Фінічева

ЗІНАЇДА МЕКЕЛІТ

Немов удари блискавки, падали з куполів позолочені важкі хрести, що відлунням відбивалися в серці. Найбільший дзвін басовито гудів, а коли впав, поступово затихав його звук і нарешті замовк... Перехожі мовчки зупинялися, крадькома споглядали, що відбувається, і швидко зникали, промовляючи: «Навіщо?!»...

Тут палали іконостаси, ікони, кіоти...

Так запам'яталися події 1936 року очевидцю руйнування храму Олександра Невського у Кам'янці-Подільському. Його останнім настоятелем був Дмитро Кавецький. У 1892 році він закінчив Приворотське духовне училище, 1898 року — Подільську духовну семінарію. Свою службу в Олександроневському храмі Дмитро Кавецький розпочав у 1925 році [1].

23 червня 1935 року у «Червоному кордоні» було вміщено повідомлення про зречення священства Дмитром Антоновичем Кавецьким. Його змусили виїхати з прикордонної зони як нетрудовий елемент. Окрім приналежності до числа священнослужителів, скоріше за все, було пригадано рекомендацію його до Установчих Зборів Української Народної Республіки по Подільській округі восени 1917 року [2].

До зречення його підштовхнули переслідування НКВС та страх за долю рідних, дітей і їх родин. У Дмитра Кавецького було три доньки, старшою з яких була Зінаїда. Освіту вона здобула у приватній гімназії Стефаніди Славутинської у Кам'янець-Подільському, увійшла до першого випуску навчального закладу 1908 року [3].

З майбутнім чоловіком Зінаїда познайомилась у Немирові. На той час Василь Мекеліт був офіцером Галицької армії. Коли перед ним став вибір — емігрувати чи залишитись — він обирає радянське громадянство та вступає до лав Червоної Армії. Після демобілізації повертається до нареченої у Немирів.

Незабаром молоде подружжя вирушає за місцем призначення В.К. Мекеліти — Хмельниччина, Вінничина, Криворіжжя.

У Кривому Розі Василь Касянович був призначений завідувачем навчальної частини радпартшколи, а Зінаїда Дмитрівна працювала вчителем у школі.

Восени 1937 року Мекеліту В. К. заарештували за причетність до діяльності «Повстанського штабу», пригадавши його службу у Галицькій армії, слухання лекцій у закордонних університетах, вільне володіння кількома іноземними мовами. Він був страчений ще навесні 1938 року, та дружині нічого не повідомили. Багато років вона все чекала на повернення свого чоловіка...

Пережиті особисті страждання зробили Зінаїду Дмитрівну ще чутливішою до чужої біди. Під час Великої Вітчизняної війни вона залишалася у Кривому Розі, де з встановленням окупаційної влади дуже сильно потерпало єврейське населення.

Ось як про тогочасні події напише криворізький журналіст Давид Кан: «В октябре 1941 года ээсовцы устроили в нашем городе Бабий Яр, расстреляв несколько тысяч евреев и военнопленных моряков-черноморцев. За попытку спасения обреченных на смерть невинных людей нацисты жестоко карали патриотов — честных, порядочных людей. Был установлен режим жестокого террора. Вот в какой обстановке раненный директор нашей школы (криворізька середня школа №1. — Прим. авт.) Борис Львович Муравский тайком появился в городе. Всюду рыскали фашисты и полицейские сыщики. Над ним нависла смертельная угроза. Ничего не оставалось, как попросить знакомую учительницу русского языка и литературы Зинаиду Мекелит об убежище. Он верил в ее порядочность и моральную чистоту...»

Учительница, работавшая до войны под началом Б. Л. Муравского, рискуя собственной жизнью и жизнью дочери, приняла на себя огромную ответственность, спасая советского офицера-еврея. Сколько раз, казалось, вот-вот наступит фатальный конец. Но, к счастью, дело до этого не доходило.

Соседи Зинаиды Мекелит оказались порядочными людьми и, догадываясь о ее тайне, всякий раз, когда во дворе появлялись эсэсовцы или их прихвостни, на вопрос, прятала ли она коммунистов и евреев, отвечали отрицательно...

Залечив рану, директор нашей школы с большим трудом, но все же добрался до линии фронта и вновь попал к своим. В органах контрразведки «Смерш» произошел редкостный случай: поверили рассказанному, и Борис Львович продолжал воевать до радостного Дня Победы» [4].

На будинку, де мешкала Зінаїда Дмитрівна з донькою Любою, знаходилось попередження окупаційної влади про розстріл «до третього коліна» всіх тих, хто переховує у себе євреїв, комуністів та червоноармійців. Вчительці та її дітям це загрожувало у потрійному вимірі [5].

Одночасно з Борисом Муравським, Зінаїда Мекеліт переховувала і свого учня Веніаміна Гдоловича. Ще на початку війни він був мобілізований на фронт. У серпні 1941 року частина, де він служив, потрапила в оточення. Дехто потрапив у полон, декому, як Веніаміну, пощастило втекти. Поранений в плече юнак, після кількадедних блукань, повертається до Кривого Рогу. За прихистком довелося звернутися до своєї вчительки, бо рідні його з міста виїхали.

У родині Мекеліт знаходив прихисток під час численних облав, криворізький єврей Борис Рейниш, одружений на українці. Веніамін та Борис переховувались у виритій в садку канаві замаскованій дошками та цеглою. Час від часу, коли німці та їх посіпаки в черговий раз розшукували дітей від змішаних шлюбів, разом з ними ховалися і Борисові доньки — Ірина та Надія [6].

Інші джерела подають дещо іншу історію подвигу Зінаїди Дмитрівни Мекеліт та її доньки Любові: «Дві ... жінки — мати і донька Мекеліт Зінаїда (1900—1990) та Цвірко Любов (1923—2006) почесне звання Праведників отримали у 1997 році за врятування єврейської родини у Кривому Розі Дніпропетровської області. Ці відважні жінки самі, під підлогою, влаштували схованку і протягом двох з половиною років безкорисливо, наражаючи власне життя на небезпеку, переховували чотирьох євреїв — Муравського Бориса, Гдалевіча Веніаміна та сестер Січкар...» [7].

Та, незважаючи на певні розбіжності у подачі фактів, незаперечним залишається факт увічнення героїки дій вчительки з України Зінаїди Мекеліт та її доньки Любові Цвірко (Мекеліт) на Стіні Пошани № 28 в Алеї праведників Національного меморіалу катастрофи і героїзму в Єрусалимі (Яд Вашем) [8].

У роки окупації в Кривому Розі мешкала з дітьми і молодша сестра Зінаїди Мекеліт — Олена (у заміжжі Круглецька; 1902—1989). Багато в чому долі сестер були схожі. Обидві стали вчительками й обидві стали дружинами репресованих. Круглецький Павло Антонович, 1899 р.н., уродженець міста Хотин Чернівецької області, був заарештований у березні 1938 року за звинуваченням: член контрреволюційної організації. Через півроку був засуджений трійкою УНКВС Кам'янець-Подільської області до розстрілу [9].

Його дружину та трьох дітей вислали з Кам'янця до Кривого Рогу. Під час війни Олена Дмитрівна працювала у військовому шпиталі, а по війні повернулася до Кам'янця.

Зінаїда Дмитрівна також після війни виїхала з Кривого Рогу. Разом з дітьми вона перебралася до міста Нестерів (назва міста Жовква у 1951—1991 рр.) Львівської області. Донька Любов продовжила справу матері на освітянській ниві. Син Дмитро обрав другу найшляхетнішу професію — став лікарем.

У 1956 році рідні отримали звістку про реабілітацію безвинно загубленого батька та чоловіка. Вірна дружина, мешкаючи на Львівщині, батьківщині чоловіка, до останнього подиху мала надію, що її Василь віднайдеться та обов'язково повернеться.

Бібліографічні посилання

1. Девіна Т. Всі дороги ведуть до храму [Електронний ресурс] // Подолянин. — 2011. — 9 вересня. — Режим доступу : <http://podolyanin.com.ua/community/3789/>
2. Список кандидатів до Українських установчих зборів по Подільській окрузі: Список №1. Українська соціал-демократична робітничка партія з селянською спілкою [Електронний ресурс] / Подільська Округна Комісія по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки. — Київ : Тип. Акц. то-ва Н. Т. Корчак-Новицького. — Режим доступу : http://194.44.11.130/cgi-bin/irbis_vsd/cgiirbis_64.
3. Будзей О. «Славутичка»: Доли [Електронний ресурс] / Олег Будзей // Хай-Вей : портал гражданской журналистики. — Режим доступу : <http://h.ua/story/381287/>
4. Кан Д. Рідне місто, натхненнику мій... : Криворізькі портрети. — Кривий Ріг, 2003. — С. 332.
5. Липицкий А. Порубленные корни: очерк / Анатолий Липицкий // Саксагань. — 2011. — №4. — С. 34.
6. Праведники народов мира. Истории спасения. [Электронный ресурс] // Яд Вашем: Мемориальный комплекс истории Холокоста. — Режим доступа : <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4044320>
7. Байбула Л. Праведники народів світу у Жовкві / Людмила Байбула // Збірник матеріалів наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12 — 14 листопада 2007 р., Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27 — 28 жовтня 2008 р., Львів) / під ред. Я. Шашкевича; Науковий центр Іудаїки та Єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової. — Львів, 2010. — С. 30.
8. База даних Праведников народов мира стран бывшего СССР [Электронный ресурс] // Яд Вашем: Мемориальный комплекс истории Холокоста. — Режим доступа : <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=4044320>
9. Національний Банк Репресованих. Запис № 155536 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=155536>

В. Фінічева

ЧАСТИНА ДРУГА

СВІДЧЕННЯ З МИНУВШИНИ (Мовою документів)

З ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗЛОЧИНИ ДЕРЖАВНІ (КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ І ОСОБЛИВО ДЛЯ СРСР НЕБЕЗПЕЧНІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПОРЯДКУ УПРАВЛІННЯ)*

Затверджено Постановою ЦВК СРСР від 25 лютого 1927 р.

1. Контрреволюційною визнається будь-яка дія, направлена на повалення, підлив або ослаблення влади робітничо-селянських Рад... і робітничо-селянських урядів або до підливу і ослаблення зовнішньої безпеки СРСР і основних господарських, політичних і національних завоювань пролетарської революції.

2. Збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі і на місцях, зокрема з метою насильницького відливу від СРСР і окремої союзної республіки якої-небудь частини її території, тягнуть за собою вищу міру соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і позбавленням громадянства. При пом'якшуючих обставинах позбавлення волі із суворою ізоляцією на строк не менше трьох років.

7. Підлив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, здійснення з контрреволюційною метою шляхом відповідного використання державних установ і підприємств або протидія їх діяльності, що здійснюється в інтересах колишніх власників або зацікавлених капіталістичних організацій, тягнуть за собою застосування заходів соціального захисту, вказаних в п. 2 даного Положення.

8. Здійснення терористичних актів, направлених проти представників Радянської влади або діячів революційних, робітничих і селянських організацій, і участь у виконанні таких актів тягнуть за собою заходи соціального захисту, вказані в п. 2.

10. Пропаганда чи агітація, які містять у собі заклик до повалення, підливу чи ослаблення Радянської влади або до здійснення окремих контрреволюційних злочинів... а також розповсюдження або зберігання чи виготовлення літератури того ж змісту тягнуть за собою позбавлення волі з суворою ізоляцією на строк не менше 6 місяців.

Друк. за збіркою «Реабілітація репресованих». — К. : Юрінком, 1997. — С. 32, 33, 35.

ВИТЯГ З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ОКРВІДДІЛУ ДПУ* про політичний стан Дніпропетровського округу з 1 січня по 1 жовтня 1928 р.

Вища шовіністична інтелігенція — професура, жаліючи селянство через важкі удари, що падають на нього з боку радвлади, знаходила втіху в тому, що політика радвлади тероризує селянство і тим остаточно дискредитує себе в його очах, що є вдячним моментом для ідеологічного впливу на українські маси, щоб відірвати їх від радвлади і тоді внутрішніми вибухами за допомогою інтервенції повалити радвладу, організувати самостійну Українську республіку. Яскравим фактом такого настрою є бесіда професора Яворницького з професорами Пархоменком і Євреїновим.

Обговорюючи поточні події, Яворницький висловився таким чином:

— Не довго залишилось радвладі панувати. Скоро Україна звільниться від ярма кацапів. Ми повинні роз'яснити селянству, хто його друг, хто ворог...

Аналогічні факти реагування на ці події, на розкриття шахтинської справи, що розглядається як банкрутство комуністичної системи, зареєстровано з боку професури — 9.

ОБСТЕЖЕННЯ КУЛЬТОСВІТНЬОЇ РОБОТИ У КРИВОМУ РОЗІ**

(звіт інструктора НКО Балєвої, 1931 р.)

...класовий ворог уміло розставляє свої сили навіть в особах сліпих гармоністів на базарі. В центрі рудні Чубаря є базар (щоденно 200-300 слухачів). Робітники, колгоспники слухали співи сліпого Фукси. Голосно по всій рудні розносилися пісні про волю України, про козацьку славу. З «Кобзаря» вибиралося те, що могло викликати сум за знедоленою Україною: «Обідрана Україна понад Дніпром плаче, пухне... Україно, серце моє, ненько, за що тебе сплюндровано, за що, неньо, гинеш, москаль губить Україну, не встануть гетьмани, не покриють Україну червоні жупани... Встане воля, встане правда на нашій сторонці, запанують українці на своїй сторонці...»

Слухачі пісень Фукси додавали, як це він співає гарно, це ж правда, Україна плаче і пухне...

Комсомольці, партійці, міліція пасивно спостерігали класово-ворожі концерти Фукси...

У вагоні масова робота класового ворога: «Сидить мама на рядні, вибиває трудовні, папа ходить без штанів, мама без спідниці, як за клятою свободою проливали даром кров». Сміх, сиплються гроші, навіть міліція посміхається (це по дорозі з Кривого Рогу до Інгульця 24 липня)...

* ДАДО. — Ф. 1393. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 310.

** ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1402. — Арк. 22, 40.

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА*
ЗАСТУПНИКУ НАРКОМА ОСВІТИ УСРР ХВИЛІ
«Про стан культурно-освітньої роботи
у криворізькому басейні» (1932 р.)

...Педагогічними кадрами забезпечені повністю. Точних даних про соціальне походження немає. Графу заповнювали зі слів учителів. Завідувачі шкіл Дзержинської, Чубаря, Артема, Жовтневої рудників не знають соціального походження своїх підлеглих. Класово-ворожі елементи виявляються виключними випадками. 7 група учнів школи на руднику Чубаря звернула увагу на контрреволюційний вчинок учителя історії — син жандарма говорив, що Україна хліборобна, а сама голодна, а зав. школою Кравченко (секретар виробничого партійного осередку) був короткозорий, не бачив класового ворога...

Кадри міськвно не підбирав. На Жовтневому руднику завідувач школи Бродська — член ВКП(б) з 1927 р., дочка торгівця. Серед вчителів є нерозвинені, п'яниці. У 4-х з 5-ти шкіл завідувачі партійці, однак, соціальне походження не встановлено, кажуть середняки, а ходять чутки, що їх батькиЕ— куркулі...

З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
ОБЛВІДДІЛУ ДПУ ПРО ВИКРИТТЯ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ**

7 лютого 1933 р.

Економічним відділом Дніпропетровського облвідділу ДПУ викрита за реалізованими агентурними розробками і перебуває на стадії ліквідації за допомогою слідства потужна контрреволюційна повстанська організація. Організація виникла на початку 1931 р. із залишків розгромлених органами ДПУ контрреволюційних шкідницьких організацій у різних системах сільського господарства...

Політплатформа контрреволюційної повстанської організації продиктована з Москви і Харкова.

В основному вона зводиться до зриву реконструкції і механізації сільського господарства, дискредитації колгоспного будівництва шляхом широкого проведення підривної роботи в галузі сівби і збиральної кампанії, контрреволюційної агітації і організації саботажу хлібозаготівель.

Врешті-решт організація ставила перед собою основним завданням повалення Радянської влади шляхом збройного повстання силами бойових повстанських груп, створених контрреволюційною повстанською організацією безпосередньо в селах майже в усіх районах Дніпропетровської області.

Повстання намічалось до передбачуваного строку інтервенції — до весни 1933 р.

Організацією охоплені такі установи і організації:

* ЦДАВОВ України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 54. — Арк. 18—19.

** ДАДО. — Ф. 18. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 1, 2, 8, 14.

Облтрактор, облземвідділ, облнасінняспілка, облводгосп, облсвиновод, облтваринництво, облплодоовоч, облплан, гірничий інститут, інститут народної освіти та ін.

У цих організаціях всі керівні і технічні посади були захоплені членами організації.

Організація розгорнула роботу щодо вербовки нових членів, переважно із старших і дільничних агрономів, механіків МТС, колишніх офіцерів, петлюрівців, махновців тощо.

Слідством розкриті осередки в 41 МТС, 11 райземвідділах, одній МТМ. Викрито понад 40 бойових повстанських груп — до 250 чоловік.

Підривна робота організації:

Складання нереальних виробничих планів, відтягування і зрив сільсько-господарських кампаній, руйнування тракторного парку, зрівнялівка в нормах виробітку тракторів і витраті пального, застосування неправильних методів обробітку землі, неправильний розподіл тракторів у МТС.

Зрив збиральної кампанії і хлібозаготівель шляхом регулювання молотарок таким чином, щоб пускати більшу кількість зерна в солому і полу.

Проводяться арешти: старший агроном Межиріцької МТС Павлоградського району Озеров О. С. (признався), агротехнік Смально (признався), старший агроном Поливановської МТС Магдалинівського району Польський (признався).

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК ПО СЛІДЧІЙ СПРАВІ СТОСОВНО РОЗКРИТТЯ НА НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОМУ ВАГОНОРЕМОНТНОМУ ЗАВОДІ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТРОЦЬКІСТСЬКОЇ ГРУПИ *

Квітень 1933 р.

Описова частина.

Наприкінці січня 1933 р. на Нижньодніпровському вагоноремонтному заводі лінійно-транспортне відділення ДПУ Катерининської залізниці розкрило контрреволюційну троцькістську групу, яку створив і якою керував колишній слюсар пасажирського цеху, а зараз студент Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту Кузьмічов Василь Костянтинович.

Троцькістська група, якою керував Кузьмічов В. К., нараховувала 4 чоловіки, причому всі вони були працівниками цього ж заводу.

У своїй діяльності група ставила перед собою такі основні завдання:

а) виступи в червоних кутках, на робітничих зборах проти заходів, які вживала партія, підводячи під ці виступи базу скрут на даному відрізьку часу;
б) виступати проти рішень місцевої партійної організації, тим самим дискредитуючи її;

в) виявляти і гуртувати навколо себе кадри прибічників політики Троцького, серед яких вести роботу з підвищення їх політичного рівня, вивчати Леніна, трактуючи його в світлі своїх політичних поглядів.

---

* ДАДО. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр. 272. — Арк. 161, 167.

Члени троцькістської групи Гаманець і Холодирьов за дорученням Кузьмічова не тільки виступали з критикою генеральної лінії партії, а й намагались так проводити свою безпосередню виробничу діяльність, щоб вона мала ряд істотних недоробок, що в свою чергу вимагало повторного ремонту, зайвої витрати матеріалів, грошових сум і робочого часу.

Справа троцькістської контрреволюційної групи передається на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УРСР з клопотанням про застосування до обвинувачених таких заходів соціального захисту: Кузьмічова В. К. заборонити до концтабору на 10 років, усіх інших членів групи — до концтабору на 5 років.

САБОТАЖ ЧИ ШКІДНИЦТВО? ДАТИ, НАРЕШТІ, БІЛЬШОВИЦЬКУ ВІДПОВІДЬ ПРО РОБОТУ ШАХТИ, ЩО ВТРАТИЛА ІМ'Я «БІЛЬШОВИК»*

...шахта тягне Жовтневу рудню в провалля, план виконується на 27-30%, стоять електровози, в люках повно породи...

Друга дільниця стоїть... Головний інженер Черніков і головний механік Міняйло допускають аварії. Кулаки кліті зроблені неправильно (слюсар Лобанов). Важелі гальма на підйом машин неправильно... За розрахунками механіка Немца, шестерні машин зроблені неправильно... Перекидач на 120 мм вужчий і його прийняли і монтували, не перевіривши... А Черніков і Міняйло запевняли, що до пуску все готове.

Колишній зав. гірничими роботами шахти інженер Курзанцев мусить відповісти...

Секретар партосередку Онищенко насичений опортунізмом до роботи і бюрократизмом у ставленні до робітників і боротьби проти ворожих елементів на шахті не організовує...

ВИРОК СУДУ У СПРАВІ ШКІДНИКІВ РОБІТНИЧОГО ПОСТАЧАННЯ СОРОБКООПУ «РУДА»**

...Омельчиць Л. П., Шапіро Я. Л., Куделя Б. Д. — розстріл...

Лящ О. Д., Кривицький Д. М., Сичов М. В., Фрадкін З. Н., Калуцький Я. М., Чудновський Ю. Г., Лукаш О. М., Гринюк П. Ф., Берман М. А., Каневський С. Л., Ликов А. М. — на 10 років північних таборів, Ликова обмежити у правах на 5 років...

Дубина Г. С., Епельман А. К., Шипка М. Т., Банкова З. Д., Гуревич О. Я., Хатомлянський Л. М., Титенський Б. І., Алферов М. П. — до 8 років без обмеження в правах...

Заславського Г. М. — до 5 років...

Ханіса Л. В., Аптекаря Є. А., Дідурика М. Ф., Щербину Є. Г., Павлоцького А. Г., Ткача П. І., Журомського Д. Ф., Молчацького Я. Л. — на 3 роки...

Виправдати Дворкінда П.Л....

* Червоний гірник.—1933. — 21 червня.

** Червоний гірник.—1933. — 26 липня.

**З ПРОМОВИ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УСРР
БАЛИЦЬКОГО В. А. НА 12-МУ З'ЇЗДІ КП(б)У*
про розгром «українського контрреволюційного підпілля»
19 січня 1934 р.**

Переходячи до останнього питання про методи і форми класової боротьби, я дуже коротко спинюсь на розгромі українського контрреволюційного підпілля в 1933 році. Рішучий удар по контрреволюції виявився насамперед: а) в ударі по низових антирадянських групах, куди входили куркульсько-петлюрівські елементи на селі, що організовували саботаж і підривну роботу в сільському господарстві, б) в рішучому розгромі керівних центрів, в першу чергу так званої Української військової організації, яка очолювала шпигунську, повстанську і диверсійну роботу. Був розкритий цілий блок українських націоналістичних партій — УКП, боротьбистів, есерів, есдеків і інших, який являє собою пряму агентуру міжнародної контрреволюції, в першу чергу німецького і польського фашизму.

В роки, коли партія розв'язувала питання нашого народного господарства, міжнародна контрреволюція намагалась завдати удар Радянській владі шляхом організації шкідництва в промисловості. Ми повинні визнати, що у нас на Україні в 1932 році контрреволюційним елементам вдалось провести велику руйнівну роботу в сільському господарстві. Шкідництво в сільському господарстві, в галузі тваринництва мало плановий широкий характер.

Внаслідок рішучого удару по націоналістичній українській контрреволюції уцілілі рештки цього підпілля на розгром хочуть відповісти терором.

Ми повинні, товариші, не забувати, що не тільки оскраженіла українська націоналістична контрреволюція ставить питання про насильницьке повалення Радянської влади. Всі контрреволюційні групи, починаючи від махрових білогвардійців і до правих та троцькістів включно, ставлять питання про насильницьке повалення Радянської влади.

Ще більше пильності і непримиримості до класового ворога.

Перше найважливіше завдання**, що стоїть зараз перед нами, — це тримати весь час партійні організації в стані партійної пильності щодо націоналістичної контрреволюції. Було б надзвичайно небезпечно, коли б в партійних організаціях України з'явилися такі настрої, що, мовляв, «УВО» зліквідовано, націоналістичні елементи розгромлено, ДПУ пильнує, значить все в порядку. Нам не слід забувати уроків процесу СВУ і справи «Українського національного центру». Нам треба також врахувати події останнього місяця-двох. Уже після розгрому «УВО» розкрито ряд нових націоналістичних організацій. Нам треба також врахувати, що націоналістична контрреволюція тепер піде глибше в підпілля, що вона ще більше законспірується, що вона ще більше маскуватиметься.

---

* 12-й з'їзд Комуністичної партії більшовиків України. Стенографічний звіт. Партвидав ЦК КП(б)У. — К., 1934. — С. 120 — 121.

** Там само. — С. 158, 212, 213.

Якщо врахувати, по-перше, подальше загострення класової боротьби в нашій країні і те своєрідне забарвлення, якого класова боротьба набирає на Україні., по-друге, діяльність інтервенських штабів і їх прямої агентури в особі української білої еміграції, і, по-третє, те, що далеко не всі рештки націоналістичних організацій викорчовані, то стане зрозумілим, що живить собою утворення націоналістичних контрреволюційних груп на Україні. Все це говорить про те, що першим і найважливішим нашим завданням є безперервне підвищення настороженості і пильності партійних організацій щодо націоналістичних елементів.

ДУХОВНИЙ Т. ПОВЧАЛЬНІ УРОКИ ДЛЯ ПАРТОРГАНІЗАЦІЇ ПЕДІНСТИТУТУ*

Чистка виявила куркуля Савенка, його брати петлюрівці і махновці, білі емігранти...

Жарій — куркуль, брат — поп-автокефаліст, кар'єрист, затискувач критики...

Склячник Давидов найняв людей, щоб йому писали дипломну...

Незадовільно чистку пройшли Целік, Рябошапка, Чирва, Зінченко, Троянов, добре — Кісільов, Богатирьов, Нахатович, Лаврик, Ільїна, Безверхній, Марченко, Подолян.

ХАЗАНОВ, СЕКРЕТАР КРИВОРІЗЬКОГО МІСЬККОМУ ПАРТІЇ «ПРО ПОЛІТИЧНІ ПОМИЛКИ У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА 2-МУ КУРСІ ІСТОРИЧНОГО ВІДДІЛУ КРИВОРІЗЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ»**

Постанова Криворізького МПК від 25.12.1934 р.

...лектору Кулябі догана і зняття з роботи, бо переключував події, допускав халтуру, не контролював конспекти студентів. Так, студент Прайнич написав, що столипінська реформа не давала змоги розвиватися капіталізму...

Указати тов. Нахатовичу (зав. учбовою частиною) і тов. Кошовій (зав. факультетом) на формальне ставлення до своїх обов'язків, на відсутність контролю...

Відмітити наявність політичного притуплення в парткомі...

Зобов'язати Ільїну (зав. кафедрою) і Кошову обговорити плани і методзавдання кожної теми, особисто перевіряти якість читання лекцій та конспектування...

Прийняти до уваги заяву Нахатовича, що він допустив грубу політичну помилку у викладанні, стверджуючи, що національність є етнографічною категорією, а не історичною, цілком і повністю визнав помилку...

---

* Червоний гірник.—1934. — 10 липня.

** Червоний гірник.—1934. — 27 грудня.

Прийняти заяву директора інституту Кісільова, що Нахатович допущену ним помилку виправив в усіх навчальних групах...

Розгорнути соцзмагання...

Дати відсіч націоналістичній і троцькістській контрабанді, верхогладству, халтурі у викладанні тієї чи іншої дисципліни...

ДИРЕКТОРСЬКИЙ ЗВІТ ПРО РОБОТУ КГРІ*

ЗА II СЕМЕСТР 1934 р.

(за підписом С. Р. Волошина)

До моєї діяльності (березень 1934 р.) організаційна структура КГРІ була уражена виключною функціоналкою на чолі зі штемпелюючим адміністратором «шляпою», який услужливо виконував роль маріонетки морально розкладеного махновця Соколана, колишнього секретаря партійної організації інституту.

За таких умов апарат інституту (директор, завідувач учбової частини, завідувачі кафедр, викладачі) був дезорієнтований і всі принципи питання життя інституту (прийом і виключення студентів, викладачів, заробітна плата, стипендії) вирішувались у розгулі «демократичного адміністрування студентства» махновцем Соколаном.

У цій обстановці маразму «функціонального керівництва інституту» найбільше страждав викладач, над яким знущались усілякими методами колишні керівники інституту, доходячи до нечуваних речей, коли примушували тричі приймати залки у тих, хто не здав сесію.

З метою ліквідації становища Криворізьким міськпарткомом, з ініціативи найкращих викладачів-партійців Майміна і Правицького, що подали викривальну заяву, було проведено збори партійної організації інституту, було прибрано з інституту адміністратора-шляпу і махновця Соколана, перекинуто мене з педінституту на роботу у гірничий інститут...

ВІДОМОСТІ ПРО ВИКЛАДАЧІВ КЗРІ,

ЗВІЛЬНЕНИХ У 1934—1935 рр.

**(з грифом «не підлягає Розголошенню», за підписом
директора інституту С. Р. Волошина, завідувача спецчастини
Монастирського, датовано 18.01.1935)****

1. Зозуляк Петро Онуфрійович, в. о. доцента, 11 років стажу, математик, у зв'язку зі зміною навантаження, скороченням штату, за наказом директора.
2. Запольський Володимир Петрович, асистент, 12 років стажу, математик, скорочення штату.
3. Сакк Володимир Володимирович, асистент, 12 років стажу, математик, скорочення штату.

* ЦДАВОВ України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 8 — 9.

** ЦДАВОВ України. — Ф. 125. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 46 — 47.

4. Горб Федір Іванович, асистент, 8 років стажу, хімік, скорочення штату.
5. Мекеліт Василь Касянович, викладач, 13 років стажу, німецька мова, скорочення штату.
6. Улітенко Павло Іванович, в. о. доцента, 12 років стажу, прикладна механіка, скорочення штату (замінено на Харитоненка Ф.Г., асистента з 4-річним стажем).
7. Балабанов Йосип Григорович, в. о. доцента, 5 років стажу, фізик, скорочення штату.
8. Рудь Степан Григорович, в. о. доцента, 4 роки стажу, політична економія (замінено на Журавля А. Ф., асистента з 2-річним стажем) — звинувачений у недостатній кваліфікації, як класово-ворожий елемент.
9. Демиденко Семен Степанович, викладач, 11 років стажу, діамат (замінено на Фраймана С. Р., асистента з 2-річним стажем) — звинувачений у троцькістській контрабанді.
10. Альохіна Марія Федорівна, асистент, 2,5 років стажу, математик, за власним бажанням.
11. Бабко Іван Федорович, асистент, 9 років стажу, математик, за власним бажанням.

**ЗВЕДЕННЯ НА ІМ'Я ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У ХАТАЄВИЧА М.
про боротьбу з троцькістами*
Лютий 1936 р.**

Після приїзду тов. Хатаєвича в Дніпропетровську область ним було поставлене питання перед НКВС України тов. Балицьким і ЦК КП(б)У про явне неблагополуччя в нашій області — засміченість троцькістською агентурою. Тов. Хатаєвич в своєму листі ставить питання про необхідність рішучішої боротьби з троцькістськими елементами і виселення з області троцькістської агентури.

У 1933 р. за ініціативою обкому були викриті дві досить великі троцькістські організації — на вагоноремонтному заводі і в міській партизанській комісії. Ця група використала незадоволення окремих партизан, граючи на матеріальних труднощах того часу, і організувала партизан для виступу проти заходів партії. Ця група випустила контрреволюційного листа за підписом 146 партизан на ім'я Ворошилова. До складу цієї групи входили: міськвійськком Жуков, відомий своєю ворожою діяльністю троцькіст Золотов, троцькіст Жарко, троцькіст-націоналіст Дикий, петлюрівець-укапіст Кучеренко-Гай.

Коли за пропозицією обкому центральна фігура групи Золотов була заарештована органами ДПУ, члени групи комуністи-партизани подали заяву з протестом і вимогою його негайного звільнення.

1934 рік. У результаті чистки Дніпропетровської організації були вичищені з партії 172 члени і 49 кандидатів як дворушники.

Після вбивства т. Кірова обком розгорнув велику роботу з підвищення політичної пильності в парторганізаціях.

---

* ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 40, 41, 42, 44.

В результаті підвищеної пильності був викритий цілий ряд троцькістських угруповань:

а) група Городецького на будівництві Дзержинськбуду. Городецький органами НКВС був вилучений і висланий з Дніпродзержинська з декількома особами, що близько стояли від нього;

б) група Портнова в Сталіндорфському районі.

Крім того, був викритий ряд троцькістів.

У Нікополі — заступник голови міськради Петров і його дружина — троцькістка Рагузіна. Петров свого часу входив до троцькістського центру в Дніпропетровську, привозив туди Раковського. У Васильківському районі був викритий троцькіст Досталь.

1935 рік. У процесі перевірки партдокументів виключено з партії 259 троцькістів.

В Криворізькому технікумі викрита група комсомольців, які систематично проводили серед студентів контрреволюційну троцькістську пропаганду, вихваляючи «революційні заслуги Троцького». Ініціаторами вказаної діяльності були Северинов В. М., Шумаков П. Т., Нагорний І. — кандидат партії, Бойчук П. — позапартійний.

У Васильківському районі викрита троцькістська група, яка складалася із Саржана Г. С. — редактора районної газети (служив добровільно у Петлюри), був організатором «Просвіти», Токаря І. Д., Ольховика О. П. — працівники редакції.

Контрреволюційна група діяла в Дніпропетровському університеті на біологічному факультеті. Група, куди входили керівні працівники, ставила своїм завданням не допускати до науково-дослідницької роботи молодих аспірантів-комсомольців, поширювати контрреволюційні теорії під виглядом науково-дослідницьких робіт.

Директор інституту гідробіології Свіренко, член партії, забороняв друкувати в нашій пресі без його санкції інтерв'ю молодих спеціалістів. Водночас надсилав «науковий матеріал» у фашистський журнал до Німеччини, повідомляючи дані про Дніпровську гідроелектростанцію як офіційну точку зору інституту.

Зокрема, він писав, що, завдяки влаштуванню плотини на Дніпрі, з кожним роком Дніпро все більше буде замулюватись, русло його мілішатиме. І що з наукової точки зору будівництво Дніпрогесу не витримує ніякої критики.

МАХАРИНЕЦЬ М.

ЗВІЛЬНИТИСЯ ВІД «СПАДЩИНИ» СМУШКОВА*

...Звідки запусеність у шахті? Відповідь — в керівництві. Саботажник за шахти Смушков, про якого з обуренням говорять стахановці. Рішуче відмовився прибрати «китайські люки». Вони такі низькі, що електровоз не може проходити. В шахті немає майстерні, слюсарі безвідповідальні. До

---

* Червоний гірник. 1936. — 29 березня.

цього їх привчив Смушков, який зневажає стахановців. Смушков втілює кустарщину, простої, використав некваліфікованих людей...

Зараз на шахті новий зав. Бережний. Він наштовхнувся на опір прихильників Смушкова (начальник дільниці Найденов). Треба знайти і покарати саботажників, що допомагали Смушкову. Але треба покарати і Смушкова, якого відкомандировано у трест, згідно з наказами тресту і рудоуправи, без найменших стягнень. Неприпустимо, щоб за наочні злочини, саботаж стаханівського руху винні відзначалися і при цьому офіційно...

З ПУБЛІКАЦІЙ У ГАЗЕТІ «ЗОРЯ», В ЯКИХ «НАРОД ВІТАВ» ВИРОК У СПРАВІ ЗІНОВ'ЄВА, КАМСЕНЕВА ТА ІНШИХ*

27 липня 1936 р., м. Кривий Ріг

Блискавкою облетіла всі рудники Кривбасу звістка про вирок Найвищого суду СРСР над наймитами міжнародного фашизму з троцькістсько-зінов'євської банди. Тисячні колони демонстрантів вийшли на вулиці Кривого Рогу з портретами вождів, музикою та прапорами.

Великі мітинги проходили по селах і рудниках. Голова колгоспу «Червоний хлібороб» Мальчук заявив: «Вирок правильний, це воля народу».

Одногослоно схвалили вирок працівники рудника ім. Кагановича. Вони вимагали негайно розслідувати справу Рикова, Бухаріна, Радека та інших.

Трудівники Дніпропетровська звертаються до уряду з клопотанням про нагородження працівників НКВС 26 серпня 1936 р.

Мітинг 60 тисяч трудящих Дніпропетровська на площі ім. Леніна. Стахановець заводу «Червоний профінтерн» Солонів: «Розстріляли тільки верхівку ворогів, залишилась ще покидь, вірна своїм бандитським отаманам. Знайти і розстріляти їх — наша вимога, а ми ще краще працюватимемо, дамо ще більше продукції, ще тісніше згуртуємось навколо вождів».

Кращий диспетчер Радянського Союзу Микола Закорко: «16 гадів уже розстріляно. Розрахуватись з рештою. Розплутати до кінця ворожий вузол, швидко пролити світло на діяльність Бухаріна, Радека, П'ятакова та інших».

ЦК ВКП(б) ТОВ. ЄЖОВУ, ЦК КП(б)У ТОВ. ПОСТИШЕВУ про заходи Дніпропетровського обкому і парторганізації у зв'язку з закритим листом ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р.**

2 серпня 1936 р.

Обговорення листа піднімає пильність партійних організацій і примушує обком і райкоми з більшою гостротою ставитись до окремих людей і політичних явищ у житті їх організацій.

Поведінка окремих членів партії, виключених з її лав, яка раніше виглядала в більш-менш невинному світлі, після обговорення листа ЦК

* Зоря.—1936. — 27 липня.

** ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 1, 2, 4, 7, 12.

ВКП(б), в очах партійних керівників видається в новому світлі, набуває іншого змісту і значення.

У Кривому Розі з грудня 1934 по липень 1935 року заступником директора металургійного заводу працював Дрейцер — член Московського троцькістського центру з організації терактів. У серпні 1935 р. Дрейцер був виключений з партії Криворізьким міськкомом під час перевірки партдокументів, «як видний у минулому троцькіст, що не роззбрівся». Виключивши з партії Дрейцера, міськком не пішов далі, не зайнявся вивченням і викриттям усіх зв'язків Дрейцера в Криворіжжі, не зайнявся людьми, з якими він приїхав і розставив на заводі. А зараз, після листа ЦК, Криворізькому міськкому буквально протягом двох днів вдалося намацати ряд людей Дрейцера.

У складі нашої організації виявились такі значні троцькістські фігури, як Ленцнер, Красний, Голубенко, Ахматов та інші.

За встановленими матеріалами зараз абсолютно очевидна їх активна, глибоко законспірована діяльність.

Ленцнер працював заступником начальника обласного земельного управління — активний троцькіст, колишній помічник Троцького, редагував «Уроки Октября», був пов'язаний з терористичною групою. Ленцнер і інші на своїх ділянках роботи проявляли велику енергію, ініціативність і зовнішньо дуже добросовісно ставились до своєї справи, що засліплювало обком. Щодо них обком проявив типовий бюрократичний підхід, який насправді виявився проявом лібералізму, надмірної довірливості до заклітих ворогів партії.

За останній час органами НКВС заарештований активний троцькіст Голубенко — колишній голова Дніпропетровської міськради. Він виявився одним з керівників Українського троцькістського центру, проводив активну підпільну роботу в нашій області і на Україні.

Довір'я до Голубенка було настільки великим, що він був обраний членом ЦК КП(б)У, членом обкому.

Заарештований колишній прокурор області Ахматов — активний троцькіст, будучи облпрокурором, розставив свої кадри і проводив у нашій області контрреволюційну роботу. І до Ахматова було настільки довірливе ставлення, що він перебував кандидатом у члени ЦК КП(б)У, його кооптували до складу Дніпропетровського обкому і навіть після відклику його з Дніпропетровщини за мотивами партійного недовір'я призначили начальником одного з управлінь НКВС України.

Крім цих викритих і заарештованих троцькістів, органами НКВС протягом 1936 р. особливо в останній час викрито і вилучено близько 30 троцькістських угруповань, крім того, заарештовано за індивідуальними справами 143 троцькісти і зінов'євці.

Бюро зобов'язало зав. відділами обкому найуважливішим чином перевірити, хто з колишніх троцькістів знаходиться на керівних посадах, і подати пропозиції про звільнення цих людей з керівної роботи.

Секретар обкому Хатаєвич.

**ПОСТАНОВА ЗБОРІВ
КРИВОРІЗЬКОГО МІСЬКОГО ПАРТАКТИВУ***

... в середині Криворізької парторганізації агенти Троцького — Дрейцер, Ричков, Найденов — маскуючись, робили підлу справу...

Викриті зрадники партії, укривателі запеклих ворогів революції — троцькісти Римша та ін.

**ПЕРЕКОТИПОЛЕ О.
ПОВЧАЛЬНИЙ УРОК ЛЕНІНСЬКІЙ ПАРТОРГАНІЗАЦІИ****

... через довірливість політичних дурнів у парторганізацію проникали вороги. Недавнє викриття матерого троцькіста Римші, троцькістських виродків Донця, Кудрявцева П.І., Масалова Г.С. тому підтвердження...

Хіба не пробували комуністи порушувати питання про троцькіста Римшу? Проте завжди тріумфальна ворожа рука, їй удавалося відводити критику...

**ЗІ СТЕНОГРАМИ ОБЛАСНОГО ПАРТІЙНОГО АКТИВУ,
НА ЯКОМУ ЙШЛОСЯ ПРО ВИКРИТТЯ «ВОРОГІВ НАРОДУ»*****

10 лютого 1937 р.

З доповіді т. Хатаєвича.

Треба зазначити, що в Кривому Розі після того, як ЦК стукнув за перекручування, після того як прибрали Левітіна, люди перестали як слід шукати ворога. Раніше дещо намацували, а зараз зовсім перестали. Треба сказати, що органи НКВС у Кривому Розі надзвичайно погано працюють. Я про це говорив тов. Кривцю, а до нього тов. Соколинському, що тов. Ханін, який стоїть на чолі Криворізького відділу НКВС, надзвичайно погано працює над викриттям ворогів. Багато ниток ще існує. Не може бути, щоб такий запеклий ворог, як Дрейцер, не залишив по собі зв'язків.

По Дніпродзержинську. Всі знають, що Запоріжжя — це центр зосередження німецької контрреволюційної роботи, а Дніпродзержинськ — центр польської роботи. Раніше Дніпровський завод належав польській акціонерній компанії, і коли цих поляків вибили після Жовтневої революції, вони залишили тут свої корінці, до дідька б їх, вони залишили своїх резидентів, диверсантів, шпигунів. У Дніпродзержинську з точки зору викриття за останні рік-півтора справи виглядають більш-менш благополучно, але й тут далеко не все розплатано.

---

* Червоний гірник.—1936. — 16 серпня.

** Червоний гірник.—1936. — 26 серпня.

*** ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 2. — Спр. 585. — Арк. 21, 22.

ЗМІСТ

**СУСПІЛЬНІ РЕПРЕСІЇ ЯК ФОРМА СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ:
ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ У КРИВОМУ РОЗІ** *Є. І. Бородін, В. В.
Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Л. В. Дояр, Н. А. Печеніна, В. А. Фінічева* 3

Частина перша	
ПЕРСОНАЛІЇ	46
Гдалій Барбас <i>Р. Терещенко</i>	46
Юлій Бенет <i>Р. Терещенко</i>	50
Дем'ян Болюбах <i>Л. Дояр</i>	53
Ілля Бродський <i>Л. Дояр</i>	55
Яків Веснік <i>В. Козак, Р. Терещенко</i>	61
Семен Демиденко <i>Л. Дояр</i>	68
Аршак Джидар'ян <i>Г. Швидько</i>	70
Володимир Дітман <i>Л. Дояр</i>	76
Вадим Дорошенко <i>В. Фінічев</i>	81
Михайло Жовтуха <i>Л. Дояр</i>	85
Чингіз Ільдрим <i>Р. Терещенко</i>	86
Лев Карета <i>Л. Дояр</i>	93
Григорій Кисельов <i>В. Фінічева</i>	95
Мойсей Кондратьєв <i>Л. Дояр</i>	101
Олександр Костюков <i>Л. Дояр</i>	104
Федір Кошовий <i>Л. Дояр</i>	111
Тимофій Куцегуб <i>Л. Дояр</i>	123
Роберт Леві <i>Л. Дояр</i>	126
Іван Логачов <i>Л. Дояр</i>	129
Тимофій Макара <i>Л. Дояр</i>	132
Іван Макаренко <i>Л. Дояр</i>	133
Василь Мекеліт <i>Л. Дояр</i>	134
Казимир Мархілевич <i>А. Голуб</i>	135
Володимир Мухін <i>О. Мельник</i>	139
В. Т. Нахатович <i>Л. Дояр</i>	143
Соломон Пилявський <i>Л. Дояр</i>	149
Павло Піддубний <i>В. Фінічева</i>	150
Олександр Раїк <i>Л. Дояр</i>	153
Герберт Римша <i>Л. Дояр</i>	154
Вадим Сисуєв <i>Л. Дояр</i>	161

Валентин Смушков <i>Л. Дояр</i>	166
Олексій Солом'яний <i>В. Фінічева</i>	170
Григорій Томашевський <i>Л. Дояр</i>	172
Семен Трошкін <i>Л. Дояр</i>	175
Едуард Фукс <i>Л. Дояр</i>	176
Петро Черніков <i>Л. Дояр</i>	189
ДРУЖИНИ РЕПРЕСОВАНИХ КРИВОРІЗЬКИХ ОСВІТЯН	195
Ольга Дорошенко (Мак) <i>В. Фінічева</i>	195
Олена Карета <i>В. Фінічева</i>	199
Зінаїда Мекеліт <i>В. Фінічева</i>	201

Частина друга

СВІДЧЕННЯ З МИНУВШИНИ (Мовою документів)	205
---	-----

Громадсько-політичне видання

У п о р я д н и к и:

Бородін Євген Іванович

Іваненко Валентин Васильович

Прокопенко Леонід Львович

Доляр Лариса Василівна

Печеніна Наталія Анатоліївна

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ: ПОДІЇ, ФАКТИ, ІМЕНА

Нариси. Персоналії

У п'яти томах

Том 5

КРИВОРІЖЖЯ У ТЕНЕТАХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

Редактор *Ю. В. Пищеничний*
Технічний редактор *В. В. Олешкевич*
Коректор *В. М. Орищій*

Підписано до друку 01.08.17. Формат 60х84/16.
Папір друкарський. Гарнітура Таймс.
Ум.друк.арк. 12,79. Обл.-вид.арк. 15,55.
Тираж 500 прим. Вид. № 120. Зам. № 07/211.

м. Дніпро. Комунальне підприємство «Науково-редакційний центр
Дніпропетровської обласної редколегії по підготовці й виданню
тематичної серії книг “Раблітовані історією”».

Видавець і виготівник ПП «Монолит»
49038, м. Дніпро, вул. Ярослава Мудрого, 56.
Тел.: +38(0562) 340-873, E-mail: monolit97@i.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 273 від 08.12.2000